

ERDÉLYI KALAUZ

SZERKESZTŐ

RADNÓTI DEZSŐ

E. R. E. FŐTITKÁR.

III.

HUNYADVÁRMEGYEI KALAUZ

IRTA

TÉGLÁS GÁBOR

KOLOZSVÁR,

AZ ERDÉLYI KÁRPÁT-EGYESÜLET KIADÁSA.

1902. — —

MAGYAR POLGÁR KÖNYVNYOMDÁJA.

HUNYADVÁRMEGYEI KALAUZ

*

IRTA

TÉGLÁS GÁBOR.

AZ ERDÉLYI KÁRPÁT-EGYESÜLET TULAJDONA.

MINDEN JOG FENTARTVA.

KOLOZSVÁR,

KIADJA: AZ ERDELYI KARPAT-EGYESULET.

1902.

ELŐSZÓ AZ OLVASÓHOZ.

Hunyadvármegye változatos történeti múltjából, földjének szépségeiből, természeti adományainak gazdagságából csak a legrégebbeket kiválogatni is óriási feladat. minden lépésnél új tájkép, új emlék, a régi dicsőség lelkesítő emléke fogad s akármerre for dulunk, annyiféle látnivaló ragadja meg figyelmünket, melyek a kalauz feladatát rendkívül megnehezítik.

Részemről, a ki egy negyedszázadon át merítettem tudományos lelkesedést és buvárlati anyagot szép vár-megyénk kutatása közben, még elevenebben érezém vállalkozásom súlyát, mert a mi engem megragadott, a mi az én lelkemnek ruganyosságot kölcsönzött e hosszú időn át, mindabban a rideg szakszerűség vágja nélkül alig mutathatók itt be valamit. De azért az útazóknál szokásos „madártávlati“ képekre sem szorítkozhaltam s a vasútról kinálkozó röpke áttekintés helyett legalább izelítőül kivánok szolgálni a bejárandó területek beszédes múltjából és mozgó életjelenségeiből is azoknak, kik a tudás édes vágyával intézik utazá-

saikat s a kik az ilyen futólagos benyomásokat tovább képzésükre alapul szeretik és tudják is felhasználni.

Épen azért engedjék meg szives olvasóim, ha a divatos turista kalauzok helyett kissé komolyabb izű és magasabb igényű túraváralóval kivántam e szép vár-megye látogatóinak kedveskedni, melegen ajánlva mindenkinnek : hogy az 1/75 ezer méretű katonai térképek vonatkozó lapjait, de különösen a Déva, Szászváros, Hátszeg, Parosser-Vulkan, Petrozsény, Borlova, Klopotina, Maros-Ilye, Zalatna lapokat, a Szinte Gábor Hunyad-megye térképét úti készletükből ki ne feledjék s idő és alkalom adtán a következő művek olvasásával is éleszteni igyekezzenek Hunyadvárnegye szeretetét :

Kőváry László: Erdély építészeti emlékei Kolozsvár, 1866, 30 sametszvénnyel. Erdély régiségei második kiadása. Még mindig igen használható segédkönyv.

Hunfalvy Pál: Die Rumaenen und ihre Ansprache Wien und Teschen 1884

Réthy László: Az oláh nyelv eredete.

Dobai István: Tisztességi oszlopa. Az eredeti kiadás 1739-ben Kolozsvárt jelent meg. Ezt újból kiadta König Pál a Hunyad-megyei történelmi régészeti társulat megbizásából. Déva 1885.

Szathmáry György, Szabó Endre Hunyadi-Album Éder Géza rajzaival. A dévai reáliskola segélyző-alap tőkéje javára. Budapest 1878. Athenaeum.

A Hunyadmegyei történelmi és régészeti Társulat Évkönyvei. I. kötet. Budapest 1882. Athenaeum. Ebben Torma Zsófia Hunyadvármegye őskori történelméhez. Dr. Sólyom-Fekete Ferencz igen értékes cikke : A magyarság és az oláh meolatur és dévai Nagy Sándor verses emlékirata. Buda Ádámtól Hunyadmegye madárfaunája. Tornya Sándor Hunyadmegye beszélye címen.

II. Évkönyv 1881/83 májusig. Kun Róbert szerk. Arad. Gyulai Istvánnal 1884. Dr. Sólyom-Fekete Ferencz Vázlatok az oláh kenézi intézmény történetéből. U. ő. Az Ankos családra vonatkozó okmány

é. Hunyadmegye helységneveinek történetéből. Szőcs Sándor dévai ref. gymnasium. König Pál A bulgárok betelepedése Déván stb.

Harmadik Évkönyv 1883/84. Kun Róber Arad. 1886. Gyulai. Kun Róbert Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez. Mailand Oszkár Mithosi elemek a rumén népköltészetben. Hankó Vilmos Hunyadmegye meleg forrásai stb.

Negyedik Évkönyv 1885/86. Budapest Franklin-Társulat. Szerk. Kun Róbert titkár. Kun Róbert Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez folytatása. Különösen tanúlságos Dr. Sólyom-Fekete Ferencz A Sylvölgy s benépesítése.

Ötödik Évkönyv 1887/88. Kun Róbert. Bpest. Franklin-Társulat 1889. Szőcs Sándor Adatok Szántóhalmá és Szent-András történetéhez. Dr. Sólyomi-Fekete Ferencz Egy ős magyar-telep Hunyadmegyében (Hosdat). Király Pál Emlékbeszéd hunyadvári Arányi Lajos felett. Réthy Lajos Emlékbeszéd báró Jósika Géza felett.

Hatodik Évkönyv 1889/90. Mailand Oszkár titkár. Kolozsvár Ajtai K. Albert. Dr. Sólyom-Fekete Ferencz Hunyadmegye hely- és helységneveinek történetéhez. Király Pál Adalék a Mithre cultushoz. Mailand Oszkár Csángó-magyar népdalok. Dr. Darvai Mór Az oláhok állami alkotásai. Téglás Gábor a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat múzeuma. Kalauz a muzeumba.

Hetedik Évkönyv 1891/92. Mailand Oszkár. Kolozsvár 1893. Ajtai K. Albertnél. Gróf Kuun Géza A Corpus Inscriptis cum Latinorum III. kötetének Daciat illető pótötletei. Szinte Gábor Kolczvár (Malomvizvár). Kolumban Samu Néprajzi adatok Lozsádról. Téglás Gábor A hunyadm. történelmi és régészeti társulat visszamányai.

Nyolcadik Évkönyv 1893/96. Szerk. Kun Robert és elhalálozása után Téglás Gábor. Kolozsvár Ajtai K. Albert 1897. Kolumbán Samu Lozsádi népdalok és fajszók. Várhelyi Ferencz A vajdahunyadi és gyalári vasbányák fejlődése. Szinte Gábor Hunyadmegye czimere. A millannaris emlékünnepeleyek a vármegyén, a vulkán-vaskapui szorosokban, a társulatnál, a dévai reáliskolában és a hunyadmegyei EMKE közgyűlésén tartott beszédekkel.

Kilenczedik Évkönyv 1896/98. Szerkesztette Dr. Veress Endre titkár. Déva a társulat kiadása 1898. Dr. Veress Endre Déva és környéke Castaldo idejében. Ép oly érdekes Szőcs Sándor A dévai reform. templom és régiségei. Kolumbán Samu Beköltözött és törzsökös családok Lozsádon. Mailand Oszkár Déva város pe-

VII

csétje. Dr. Amlacher Albert A dévai Dévay-család címere. Dr. Zimmermann Ferencz Kőrisbánya legrégebb szabadságlevéle. Munitán Miklós A vajdahunyadi gör. kath. egyház levéltára. Téglás Béla a két várhelyi mozaik padló. Téglás Gábor Decebal kincse.

Tizedik Évkönyv 4 füzetben Veress Endre titkár. Dévár 1899. Issekutz Antal A dévai piaczi kápolna. Kropf Lajos A dévai török veszedelem 1550. Kun Róbert Oklevelek és kivonatok az országos levéltárból 1529—1786-ig. Dr. Kuun Géza gróf Emlékbeszéd Torma Károlyról. Koncz József Hunyadmegye főispánja és U. & Maros-Ilye vára és uradalma 3 képpel. Szőts Sándor a dévai ref. templom régiségei stb.

Tizenegyedik Évkönyv Dr. Veress Endre titkár, 1 füzet Mailand Oszkár Ethnologiai párhuzamok. A 2 füzettel megkezdi Hunyadmegye nemes családai. Dr. Wertner Mór Hunyadmegye legrégebb tisztikara. Kőváry László Hunyadmegye kihalt családai. Bátori András Népszámlálási adatok 1787—1845.

Minden kötetben gróf Kuun Géza elnök nagyszabású elnöki megnyitó beszédei egész adatkinestárt nyújtva az olvasónak.

Tanulságos Böjthe Ödön ref. pap Hunyadmegye Sztrigymelléki részének és nemes családainak története. Budapest 1892. Szerző kiadása.

Dr. Márki Sándor Aradmegye monographiája. Az első kötet Zarándra igen becses adattár.

Szilágyi Sándor A magyar történelmi Társulat 1887. július 24—27. vidéki kirándulása Déva várra és Hunyadvármegyebe. Budapest 1887. Irta Csánki Dezső. Hunyadmegye és a Hunyadiak Szilágyi Sándor. Jelentés a marosnémeti levéltárról.

Hunfalvi János A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása Budapest 1866. I—III. kötet.

Király Pál A Sarmizegethusai Mithreain Budapest 1886. Akadémia kiad. — Ulpia Traiana Sarmizegethusa, Budapest Atheneum. — Dacia monographiája 2 kötet Szabó Ferencz Földrajztörténelmi gyűjteményébe. — Apulum története. Gyulafehérvár. I. köteté 1897.

Dr. Amlacher Albert Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt zur den Stuhlen Broos begin. 1690. Hermannstadt 1879.

Torma Károly római felirati közleményei Az Archaeologisch epigraphische Mittheilungen des Oesterreich Bécs VI—XII évfolyamában.

Téglás Gábor A nándori barlangcsoport Természettudományi Közlöny 1880. évf. 132. f. — Az első erdélyi vasut Földrajzi Közle-

mények 1882. évf. IV—V. füzet. — Ujabb barlangok az Erdélyi Érczhegység övéből M. Tud. Akadémia. Mathematikai és Természettud. Közlemények XXII. köt. 1889/90. Szinte Gábor 168 rajzával. — Ujabb barlangok az Erdélyi Érczhegység övéből a Fejér-Körös vidékéről. Ugyanott 1891, XXIV. köt. V. száni. Téglás István 13 rajzával. — Tanulmányok a rómaiak dacai arany bányászatáról. M. Tud. Akadémia Történelmi Értekezések. I. rész Topographia, II. Adminicloatio. — Számos cikk az Archaeologai Értesítő s a kolozsvári Erdélyi Muzeum hasábjain.

Dós a Dénes: A szászvárosi ev. ref. Kun-collegyuni története. Szászváros 1897.

Bilz Albert Siebenbürgen. II. Auflage Wien C. Graeser 1885. — U. ö. Die Mineralquellen Siebenbürgens. A szebeni Kárpát-Egylet Évkönyveiben.

Dr. Veress Endre Déva és környéke Castaldo idejében 1898. A dévai gymnasiumi története; igen bőséges értekezés. Geszthy Ferencz várkapitány Déva XVI. századi iskolájának alapítója. Déva főreáliskola Értesítőjében 1897/98.

Az érdeklődő sok felhasználhatót talált a Századok, az Erdély, az Archaeologai Értesítő, Természettud. Közlöny, Földrajzi Közlemények, a Tourista Lapok, a kolozsvári Erdélyi Muzeum, Archiv des Vereins für Landeskunde cz. folyóiratokban, a szebeni Karpathen-Verein Jahrbuchjaiban, az Erdélyi Kalauz, a Hunyad cz. dévai lap hasábjain és a dévai állami főreáliskola 1871—1899 28 évi Értesítőjében. Hunyadmegye monographiájának első kötete most van munkában s legközelebb az is napvilágot fog látni.

Ilyen munka éleszteni akarja az érdeklődést és lelkesedést Hunyadmegye iránt s felettesebb nagy jutalmát képezné fáradozásimnak, ha minél többen ösztönt és kedvet merítenének abból Hunyadmegye meglátogatására.

Déva, 1902. március hó.

Téglás Gábor.

TARTALOM.

Előszó V—IX

I.

Tájékozódás a Hunyadvármegyebe vezető vasútak és főbb útvonalak felől.

Érkezés a M. Á. V. aradi vonalán az Alföldről.. Lap 2—6

II.

A Marosvölgy Zámtól—Déváig.

Zám és környéke	8—9
Zámról Tamasesden át Godined barlangjaihoz ...	9—10
Zámtól—Gura-Szádáig	10
A boji barlangok.....	11
Jófű (Dobra) és környéke	11—13
A facseti úton a vízválasztóig	13
Jófőről az Erdőhátság északi felére.....	13—16
Lezsnyekról Bem József menekülési útja az Erdő- háton, illetőleg a Ruszka-Pojánon át	16—17
Lezsnyektől a Maros balparti országúton Déváig .	17
A vasút vonalán Maros-Ilyétől Branyicskáig.....	17—19
A branyicskai br. Jósika család otthona.....	19—20
A rómaiak Miciája Veczel és Maros-Németi közt.	20—21
Maros-Németi gr. Kuun Géza kastélyával.....	21—24

III.

Déva és környéke.

Déva őskora	25
A dévai vár történetéből.....	25—35
Kilátás a dévai várhegyről	35—37

XII

	Lap
A dévai uradalom és Magna Curia múltjából.....	37—45
Az oláhság betelepedése Dévára	45—47
A dévai gymnasium	47—48
Déva jelene	48—51
Törzsökfa (ma Brettyelin)	51
Déváról Haróra	51—52
Dévától a boholti fürdőhöz.....	52—53
Kéménk	53—54
Déváról a nagyági aranybányákhoz	54—55
M.-Solymosról Nagy-Ágra.....	55—59

IV.

Az erdélyi Érczhegység és a régi Zaránd.

Déváról M.-Solymosra	60
A két Kaján-völgye	61—62
A karácsonyfalvi sziklaszoros és barlangjai	62—64
A kisbányai (boiczai) Magura barlangja (A csűrök)	64—65
A karácsonyfalvi (Kreçsunyesdi) szirtszoroson át..	65—66
Kisbánya (Boieza) és aranybányászata	66—69
Trestia, a Gyulaiak báronátusa és bányája.....	69
Felső-Kajanel	69—70
Kis-Bányáról (Boicza) az ormingyai barlanghoz...	70
Az Érczhegység Nagyhágóján át Brádra.....	70—71
Brád	72—73
A rudai tizenkét apostol és a Muszári aranybányászat.....	73—74
Utazás Kőrösbányára	74—77
Kőrösbányáról a váczi fürdőbe	77—78
Kőrösbányáról a grohoti szoros barlangjaihoz	78—79
A grohoti szoros jobbparti barlangjai	79
Grohot balparti barlangjai.....	79—80
Bulzesd barlangjai.....	80—81
A Ruszesd házcsoport	81—82
Dupa Piatráról Zalatnára	82—83
Kőrösbányáról a Gainára.....	83—84
Brádról Kristyorra	84
A Hóra lázadás kitörési színhelye : Kurety	84—86
Kristyorról a Vulkán hegyre	86—87

V.

Az Egregy (Cserna) alsó völgye

Lap

Dévátói V.-Hunyadig	88
Szántóhalom (Szenthalom) és Szt.-András.....	88—89
A Barcsay család otthona.....	89—91
Bothur vagy Bujtur árpádkori magyarsága	91
Keresztur régi nemessége	91—93
Al-Pestes árpádkori magyarsága.....	93—94
A felpesti völgy, a vízköri és szentgyörgyi Makray család ösbirtoka	94
Az eloláhosodott magyarságról általában	95—96

VI.

Vajda-Hunyad és környéke.

A hunyadi vár és a Hunyadi család	97—104
A hunyadi vasgyár.....	104—106
A Hunyad környéki ösmagyar telepek Rákosd és Hosdát	106—107
Hunyadról az Egregy völgyén Alsó-Felső-Telekre, onnan a Runk völgyén Govasdiára	107—109
A govasdai kohótól fel Gyalárra	109—111
Gyalárról a sodronypálya mentén Vadu-Dobriára s a Ruszka-Pojanára	111
A Hunyadi ház öseinek otthona	111—113
Az Egregy középvölgyén Csolnakosra, Csernára. A Csolnakosi és Csenna család	113—115

VII.

Piski és környéke Lozsáddal.

Piski telepkeletkezése. A vasuti műhelyek. A Bem József diadala s annak emléke.....	116—119
Dédács. A Kazinczy Ferencz emléke	119—120
Lozsád mint ösmagyartelep.....	120—121

XVI

	Lap:
Borbátviz családai	196—197
Kirándulás a borbátvizi havasokra	197—198

XIII.

Pujtól Petrozsényig a banyiczai vizválasztón át.

A vasuti vonal Pujtól telfelé. A petroszi csont-barlang. (Inkey Béla barlangja)	199—201
A Krivadiai örtorony a Krivádia-patak sziklászorosa felett. A Kanovich Aladár barlang.	201—202
A merisori vizesés.....	202
A Dealu Babi átjárója Wulkáuhoz. Az alagutak fel Banyiczáig	202—203
Baniczától Petrozsényig. A Boli-hegy. A Boli-barlang (Csetatyé Boli.)	203—205

XIV.

A Zsil medencze. A régiék Zsilje (Sij.)

Petrozsény keletkezése, széntelepei és bányászata	206—207
Petrozsényből a Szurduk-szorosba	208
Kiráudulás a Rosia sziklaszorosba. A Rosia barlangja	208
Petrozsénnyétől a Taja völgyébe.....	209
A Paring-hegység	209—210
Petrilláról a Csímpa havasra	210
Petrozsénnyétől Zsil Farkaspatakig (Lupény)	210—212
A Román Zsil völgyén fel Kimpú luj Nyágig..	212—214

I.

Tájékozódás

a Hunyadvármegyébe vezető vasútak és főbb útvonalak felől.

Hunyadvármegyét dérekban szeli a M. Á. V. aradtővisi vonala, mely Zámmál (Aradtól 104 km.) érkezik a vármegyébe és Alkenyérnél hagyja azt el, s így 106 km. hosszúságban tárja fel az utazó előtt a megye szépségeit. A M. Á. V. Piski állomásáról két szárnnyvonalláágazik ki, u. m. Piski—Petrozsény (80 km.) s ennek Lupényig (Zsil—Farkaspaták) terjedő folytatása, valamint a 16 km. hosszú Piski—V.-Hunyad vonal. Mind ezek felettébb megkönnítik a szép vármegye közép és déli részeinek megismerését. A szomszédos Krassó-Szörény- és Temesmegye felől a „Délkeleti helyi érdekkű vasút“ Versecz—Lugos—Maros-Ilye vonala a Béga és Jó (Dobra) vizek választóján, Holgya-Bástya közt 320 m. magasságban éri el a megyét s a Ruska-Pojana hegység északi ágazatait megkerülve Gothattyánál áthidalja a Marost, hogy M.-Ilyénél a M. Á. V. fő vonalához csatlakozzék. Ezzel főleg Lugos vidéke kapcsolódik közelebb az Erczhegységhez és a Maros teréhez.

Végre az *Arad—csanádi* vasutak körösvölgyi vonala, mely N.-Halmág felől a régi *Zaránd* területén *Alvácz* meleg fürdőnél köszönt Hunyadvármegyébe és *Brádnál*, a hires *rudai* és *Muszari*, ma már egyesült aranybányák közelében végződik. A vármegye keleti határszélehez közel ágazik ki az *Alvincz-szebeni* vasút, melyelyel Fogaras és Szeben vármegye felől kapják közel az illetők szép vármegyénket.

Hunyadvármegyét széltében, hosszában kitűnő műútak szelik s a szomszédos vármegyék mindenikéből kényelmesen átkocsizhatunk.

Igy Karán-Sebes felől az 546 m. *Vaskapu* hágón át az utas épen a Retyezát alá, a hátszegi medencébe érkezik s azon át *Hátszeg-Váraljánál* ülhet a piski-petrozsényi vasút-vonatra. Ezen a vonalon a Zsil völgyére érkezve Petrozsénytől a *Szurduk* szoroson át *Tirgu Zsilhez*, Kis-Olahországba szintén jó kociút fogad.

Az *Ompoly* völgyéről *Zalatnáról* egy, kocsival is jól járható út vezet *Nagy-Almásról* a megyébe, hogy onnan *Algýogyig* az Erczhegység mészkőövében, a legszebb vidékek egyikét tárja az utas elő. Végre északról *Adrúdbánya* és az *Aranyos* völgye felől az 1264 m. *Vulkánhágón* át az erdélyi részekben majdnem páratlan kilátást nyújtó út fogadja a Fehér-Körös völgyén *Brádra* érkezőket.

Érkezés a M. Á. V. aradi vonalán az Alföldről.
A régi Első erdélyi vasút. — Az erdélyi
alföldi parkányhágységének maros-
völgyi vonala.

Az Alföld utazóját Gyoroknál fogadja a Hegyes-Domca nyugati szélén az Alföldie kikönyökötő aradi

Hegyalja, melynek borággal viruló lejtői, amarra Kuvin (1333-ban Kő); Kovasincz (1333 Kovászi), Világos, Muszka (1331 Mezt), Magyarát, Pankotáig a világosi sziklavárral együtt 1444. Hunyadmegye jeles fiának : Hunyadi Jánosnak adóztak. A világosi vár romjai busongva köszöntik a vonat utasát s vajmi nehéz nem éreznünk : hogy itt hajdan szebb élet volt ! Vonatunk Ménes-Paulis (1333 Pálülése) jól művelt s Kladova, Baraczka a phylloxera pusztításai után a réginél is szebben felújított szőlői alatt robog *Mária-Radnára*. A hires búcsujáró templom, átellenben a gyorsan fejlődő *Lippa* csinos épületei s a Maros hidon átáramló élénk forgalma kötik le figyelmünket. Majd a *solymosi* várrom alatt haladunk el. Átellenben a lippai *várhegyen* már nyomait is alig találja a kutató a hires várnak, melyért annyi vér folya egykor.

Hajdan az erdélyi sóshajók főállomása s még IV. Béla tette volt Lippát a marosi hajósok őrhelyévé. Róbert Károly, N. Lajos szivesen mulattak itt. Mátyás után Corvin János, majd György brandenburgi fejedelem kezére jutott. 1529-ben Zápolya János itt fogadta az erdélyi vezérek hódolatát, özvegye s fia is itt találtak menedékhelyet. 1550-ben török kézre került, majd Castaldo és Martinuzzi visszavívják s innen szánkáztak 1551. december 8-án Gyulafehérvárra, hogy 10 nap mulva Castaldo megölesse útitársát. Temesvár eleste után a török ostrom alá fogja s Altona parancsnok a bástyák, kapuk felrobbantásával győzvén s elmenekülvén : a török telepszik oda, solyvást veszélyeztetvén Déva várkét. 1545-ben Borbény György nagy nehezen vivhatá ismét vissza a Marosvölgy többi erősségeivel együtt. A török azonban 1613-ban újból rátette kezét s 1688-ig birta ; de 1695. szept. 7-én ismét elfoglalta, s esak 1718-ban a passarovi békével került végleg vissza, a mikor a katonai kormány pusztulásnak engedé.

A solymosi vár gneis-gránit Coleu (= Szikla) nevű hegyét Radnáról jó $\frac{1}{2}$ óra alatt érhetjük el. A nyugati meredek felé sánczolat védte s a dobogó hármas kőpillérje máig is daczai az enyészeltei.

A középkori hadviselés primitív eszközei mellett nehezen megközelíthető lehetett. 1446-ban Guthi Országh Mihály és János, valamint Berekszai Hagymási László fia Hunyadi Jánossal a budai káptalan előtt egyezségre lépnek az iránt, hogy Selymosvárra és Lippa mezővárosra vonatkozó összes jogait, előbbiek, Hunyadira és utódaira ruházzák. Bosár mezőváros és Luppán falu fejében, Hunyadi rögtön építetni kezdi Keszy Balázs deák várnagygyal a várat s még nemeseket is rászorít a szőlőtized fizetésére. Mátyás Corvin Jánosra ruházta Solymost. Ennek halála után 1504. október 12. özvegye, Frangepán Beatrix, György Bradenburgi őrgrófhoz menvén feleségül, az lett itt az ur. s elhanyagolta várát. Ennek ellenére a Lippát ostromló török ellen a kevés őrség fenntartotta a védelmet. 1563. Csáky Pál tartotta itt mindenegzőjét Zagy Annával, s I. Ferdinánd fia Miksa, két főherezeg. Báthory István, Zrinyi Miklós, a szigetvári hős is jelen voltanak, az ország sok előkelőségével együtt, maga az esztergomi érsek vezette az egyházi szertarlást.

Majd a török ide is betört s Borbény György üzte ki azokat 1595-ben. Két év mulva Jósika István, majd 1602. Székely Mózes birja, aki a gyulafchérvári vesztett csata után ide menekült; de Bácska elöl szabadulandó Kladova váraért kénytelen cserébe átengedni a töröknek.

A solymos—lippai szorosból Milovanal kis öblözetbe jut vonatunk s az észak felé hátráló homokkövekből kerülnek a környék hires kútványui, köszörűkövei. A szomszéd *Odvos* (hajdan Ötvös) helységgel a Petrári vagy Leszpedári nevű hegygyel a *gosauformatio* ismét a vasutig nyomul, majd Konopig újból téresebb öblözetet enged. A 36. őrháznál a csillámpala gyűrűdéseinek igen tanúságos jelensége zavarja meg a kárpáti homokkő rétegeit. *Berzova* állomás előtt a *Sztrámtura* nevű magaslat alján képződő mocsarakban gyakorolják magukat a közel vidék Nimródjai. A háttérben a *Vurvu Pacurajul* 331 m. magas nyergén a *Berzova* hosszú nyilása irányában a *Csigér* medencéjével (*Tanez felé*), a vizválasztó kavics és babérez terakodásainak

tanúsága szerint, érintkezett egykor a Maros árja is. Túl a Maroson *Lalasincznál* a mészégető telep irányában is kárpáti homokkő uralkodik s a 41. (kapruca) őrháztól a 43-ig a szépen redőzött kárpáti homokkő részlet szakítja meg a csillámpala elszakadó csoportját is, mik a 46. őrháznál a diorit lép fel egy sötétkinézsű vastartalmú agyagközettel, melyből régebben vasat bányásztak. *Tótvárad* vasut állomásáról a *Munk és fia* czég iparvasútja északra *Szlatináig* ágazik ki, hogy a *Drocsa* erdőségeinek kihasználását elősegítse. A *Munk telep* mellett külön vegyi gyár is virágzott néhány évig, mignem 1896. nyarán tűzvész áldozata lett. A túlparti téres öblözetben jómódú községek (Batta, Cella, Bakamező, Osztrov, Birkis, a régi Rerkes) sorakoznak, mik vonatunk szegényes falukat érint egész *Tótváradig*, melynek régi vára (Váradja) az 52. őrházzal jelzett hegysökön állott.

Tekintélyes királyi uradalma 46 falura terjedt. 1427–1479. a Garayak, majd a Bánffyak birták s a XV. század végén népes város vala. A török Lippa után ezt is elfoglalta s Borbély György 1595-ben ezt is visszavívta volt. de 1613-ban Bethlen Gábor Lippával együtt török kézre hoesátá s 1688-ban visszavételekor pusztulásnak adatott.

Az erdős Czukorhegyet megkerülve Soborsinon állapodunk meg. Forray András, Aradmegye alispánja, majd Krassó főispánja ülteté a XVIII. század második felében a Maros felé vonuló platón fasort s építeté a kilátszó kastélyt. Az utolsó Forray [Iván] szépen illusztrált egyiptomi útleírásaival örökíté meg nevét irodalmunkban. Kastélyukat a gróf Nádasdy család örökölte s a gondozott park távolra is jelzi a nagy úri jölléstet.

A *Drocsa* hegység második fővölgye csatlakozik itt a Maroshoz s a *Piatra Alba* gerincén *Gurahoncz* felé élénk összeköttetést tart fenn a két hegyvidék népe. Délre Bules a Maros balpartján, melynek híres apátsága 1222-ben II. Endrétől 5000 drb. kőszó leszáli-

tására nyert engedélyt a Maroson. Közvetlenül Soborsin átellenében az 1483-beli Szád v. Szádja mezőváros, a 17 falu uradalomi feje helyén ma Valye mare sóraktár. A szomszédos Alsó-Kápolna 1427—79-ig a Garayak kezén, ma a Mocsnyiak diszes kastélyával. Onnan a 318 m. Dealu Marén a Berzova vizválasztóját átlépve, erdős tájakon Facsétra, onnan pedig délre a 343 m. Dealu *Grobiloron*, a *Béga*-Temes vizválasztóján, Lugosra érkezünk.

A soborsini pályaudvarhoz közelítőleg nyerjük a legszebb kilátást a *Ruska Pojana* nyugati arcuzlatára is. A Béga völgynyilása mélyen bevájódik a hegység tömegébe s a 918 m. Vurvú Tartarulujról a Vurvú Daji (928 m.), majd a V. Babanuli (1149) látszik, mely alatt *Nadrág* vasöntői lálják el gazdasági eszközökkel az Alföld egy részét. A Bagyes (1380.) mint a *Ruska* ikertársa hirtelen feltornyusoló erdős ormaikkal festői keretét alkotják a hunyadmegeyei felföldnek.

Tok ma jelentéktelen hely, meghiusult gyári vállalatok romjaival, hol 1850—60 között Lopresti báró az első hegyi vasutat erdei értékesítésére megkísérlette volt. *Iltyo* kis állomással szemben a tulparti mészsziklákban kis barlang látható. Végre Aradmegyét elhagyva az *Almás* hidján át a zámi parkba, sazzal Hunyadvármegyébe s annak erre felé első helységébe: *Zám*-ra érkezünk.

II.

A Marosvölgy Zámtól—Déváig.

Az Almás völgye Aradtól 102 klm. távolságra a Nopcsa László főispánsága alatt még 1848. előtt nagy sénynyel létesített és azt környező terjedelmes park alatt nyilik meg épen. Az Almás vize a Hegyes-Drocsát az erdélyi Érczhegységgel összesfűző kőrös-bányai hegyekből ered, s völgye a legszebb kirándulást kinálja északra a Fehér-Kőrös völgyére, Alváczára.

Az Almás völgyén fel a vizválasztóra s Zámrról kiindulva Cserbia, Poganest faluig árnyas völgy ölén vezet a jól járható út. Ott nyugatról Kis-Almás=Almases felől egy oldalvölgy nyilik éjszakra, melynek fejénél félszázad előtt még rézbányászatot üztek. A fölvölgy Mikanesd helységen át keletre kanyarodik s Almás-Szelistye felé vaskovand (pyrit) és telért látta a szikla-falban. Fennehb Brassó hegyi falu négy csoporthan szoródik szét, fel a vizválasztóig. Legalul Valaenu, északra Draulan, É. Ny. Parusa, és É. K. Mosiori nevű házcsoporthog fogadnak. A vizválasztón a Vurvu Barosa 755 m. csuesát érintve Cserbia vagy Ponor vizek mellett lejthetünk Kazanesdre, miközben annak régi vas-

és rézbánya romiait s mostani kénkővond bányászatát érjük. Elébb *Felső-Váczra* s onnan $\frac{1}{2}$, óra alatt *Al-Vácz* meleg fürdőjéhez s ezzel már a Fehér-Kőrös völgyére jutunk Zámtól oda, vagy vissza reggel 5-től (pihenőkkel) délután 4-ig nyári időszakban gyalog is bejárhatjuk s a vízválasztóban mutatkozó nagyobb barlangot is megnézhetjük.

A kőrősbányai hegység vizvála sztója az Almás és Kazanesd vizek közt csekély görbülettel halad keletre a Déva-Várad útvonal hágója közelében emelkedő 670 m. Dealu Maréig, honnan délre és keletre az Érczhegység ágazik ki. A Maros kissé távolabb jutott a kőrősbányai hegység gerincétől s azért hosszabb és rohamosabb vizek lejtenek arra, mint a *F.-Kőrös-höz*. Szekérrel járható útja M.-Ilyéről a vorcza-viskai mellékúton kivül egész a Déva-Brád postautóig nincs; de a hegyi nép a völgyek mindenikén közlekedik. A Kőrősbányán s Brádon szokásos vásárok idején élénk marha forgalommal találkozunk oda fenn. A geologia iránt érdeklődő és nélkülözni tudó turistát a legjutalmásabb kirándulások várják ez erdős magaslatokon, melyek között csekély igényű, de tiszteességtudó s az idegen iránt előzékeny hegyi lakosság tengeti életét. Az utkőzi barlangokat *Kőrősbányá*-ról ismertetjük.

Zám és környéke. Zám község nagyobb fele a *Tamasesd* patak völgyében rejtőzik.

A vasút mellé telepedett község középpontját a báro Nopcsa László, Hunyadmegye híres főispánja által felszázad előtt mesés fényvel épített kastély alkotá, melyet 1849-ben a székely honvédek elpusztítottak volt. Utóbb Lekiseh báesi ügyvéd kezére jutván az uradalom. 1879-ben újra felépíté a kastélyt, mely ma Csernovics Mihály tulajdona. Árnyas parkjában a b. Nopcsa által Várhelyről idehozatott római feliratok maradványai láthatók.

Zám jelenleg a marosi tutajfókereskedés bőrzéje. A Gyergyóból (Ratosnya-Teplicezáról) idáig uszítatott tutajokat az arad-szegedi üzérek nagyobb tutajokká alakítva szállítják egész nyáron tovább a zámi partokon rögtönzött kikötőből. Zám gyümölcsenyésztése, diszsfiskolája is jó névenek örvend.

Zám átellenében Krassószörényben a 267 m. Filop kővér körül hajdan népes falu virágzott. Telegdy Miklós erdélyi vajda

unokája Lőrincz (a János fia) 1455-ben az erdélyi káptalan előtt azt valija: hogy a Páncélpatak a Zámkert felettől Szélesvára, Szlatina, Posoga, Hidegsa, Gyozan, Ivansalva valamint az aradmegyei Hasznosfalva, Sándorsalva, Budafalva más három most lakatlan helységgel 250 magyar forinton II. Jánosnak a János fiának, ki Dénes fia volt, öröök áron eladtta. II. Ulászló 1508. új adományt ad Telegydy Istvánnak ezen birtokokra. Báthory Zsigmond 1522-ben Phewlenkeo aradmegyei jászágból Jósika Istvánnak részhirtokot adományoz, mit a fejedelem 1505. meg is erősített. Bethlen Gábor 1622. Áradmegyében Fülöpkő határán Nagy Péter és István Péter telke közti részhirtokból Kenderessy Farkas harminczadosnak, aki már birt egy Csukai György által megvett jobbhágtelket, új adományt nyújt. 1690—1700 közt iratainkban nyoma vesz az érdekes és magyarságával oly feltűnő községnak, melynek emlékét csak a vasutról jól látszó Fülöpkő szikla őrzi.

Zámról Tamasesden át Godinesd barlangjaihoz.
 A közvetlen Zám helységbe épített csinos M. Á. V. állomásról alig pár órányi távolságra a Godinesd községet É. D. irányban végig folyó patak bal partján két terjedelmes és könnyen elérhető barlang van. Az alsó barlang bevezető csarnoka vizeséssel végződik s a becsurgó viz változatos cseppkővekkel díszíti a boltozatot. A balra haladó barlangszakasz fokozatosan emelkedő ágakban végződik. melyekben a barlang alakuláskor jelentékeny vizekkel hatolhattak be. Ma már csak időnként jut itt a viz a barlangba. Ebben a barlangban az ősember településének nyomait nem találtam, s valószínűnek tartom, hogy akkoriban víz töltötté még ki.

Alig néhány perczezel fennebb a szélső házcsoportnál messzire elhangzó vizzuhogás jelzi a második barlang hollétét. A meredek oldalon kikapászkodva kettős üreg tárul elénk, melyek egyikéből a patak tör el. A vizfolyás két oldalán feltáruló törmelékben azonnal jellemző cserepek, csontok tűnnek fel. Egy diszesen cziráfázott ivóedény s több hasonló rendeltetésű fazekas készitmény senyőgalaxis, zig-zugos, betűzdelt ékitései, piros és fekete máza (vörös agyag és grafitináz) az egykori barlanglakók haladott izlését is figarolja. Egy termétek nézhető háromszögű gipsz-

~~táblácska, melynek nyakba akasztatóságát a megjelenő nyilása is elárulja, az őslakók vallási hitéről is tájékoztat némileg.~~

A barlanglakóknak ez az üreg azonban csak pihenőül szolgálhatott. Nappali tartózkodást s házi állataiknak legelőt a közel fekvő s innen közvetetlenül elérhető sziklás hegyhátok nyújtottak. *Godinesdnél* és *Bojnál* láthatjuk einez ősi tanya helyeit. S mert a fennsíkon még vizben sem volt hiány, sőt ellenséges megtámadás ellen is jó védelmet találtak, e messzi vidékre kilátást nyújtó magaslatok igazi fellegvárai lehettek a godinesdi barlanglakóknak.

Zámtól – Gura-Szádáig. Zámtól Guraszáda felé a burzsuki öblösödéssel szemben *Tisza* falu szétszort házai tűnnek szemünkbe. E helység és környéke a sóhajozás idejében a legügyesebb hajósokat szolgáltatta. Ma is innen toborozzák a zámi tutajkereskedők hajósaik java részét. Összel pedig dereglyéken *Arad*, sőt Szeged piaczaira szállítják a Marosvölgy almatermését és zöldség áruit.

Ez a hajózási tradiczió a nemzeti fejedelmek idejéből származhatik, aki a sót itt szolgáltatták át a lippai raktár embereinek. *Gura száda* kettős neve románul, magyarul ugyanazt jelenti, mert *Gura* = *Száda*. Az eloláhosodásnak legsrappansabb bizonyítéka tehát ezen kettős elnevezés is. Az állomás közelében látható gör. kel. templom szép román stílusú épülmény lehetett, melynek kupola talapzata s kettős tornya még a barbárkezű átalakítás daczára is elárulják egykorú diszét. A vallástanáság büntetését s a poklok kinjait illusztráló túl reális freskok XVIII. századi kontár kéztől eredhetnek s hasonló drasticus bibliás magyarázatokkal ékeskedik Hátszeg vidéken *Uncsuksalva* temploma is.

Guraszáda három nemes törzsbirtokot alkotott Gróf Bethlen Gergely Lajos sia egy harmadán, most Benedikty Lajos a birtokos. A Sándor János birtok harmadát leánya özvegy gróf Wass Ádámné birja; mig az utolsó barmad a Brádi, Boér, Turi, Felszegi, Hodor, Ugron családok között oszlott meg, kik közül mindenik megvált Guraszádától, hol most Benedikty Lajossal, Thoroczkay, Venezel és Gálfy József képviselik még a régi közbirtokosságot. Körjegyzőség, postaállomás. Útvárházai teljesítőképet nyújtanak a vasutra. Az állomástól a Maroson át egy fél óra alatt Dobrára juthatunk.

A bojt barlangok. ~~Címerkőrökkel igen tanúságos~~ kirándulások kinálkoznak úgy a fő-, mint a mellék völgyön a kőrösбányai hegységgel. Ha a hosszú hely ségen felfelé haladva a Karmarinesdre vezető völgytől É. Ny. Alsó-Bojnak indulunk, Alsó-Bojtól rögtön Felső-Bojt érjük, egy hatalmas dolina mélyedésben. Mindjárt Felső-Boj mögött, hol a buvó patak felszinre kerül, egy kis barlangba hathatunk. Onnan a Galbina (Ny.) és Vurvú-Lucia (K.) nevű mészterűk közti horpadásban É.-felé 7 terjedelmes tölcséresedés mellett haladunk el. A nyolczadikban a felülről lefelé D.-nek csörgedező patak hirtelen eltűnik s rejtett pályafutását az emlitett dolinák, helyi néven gropak (gödrök) jelzik.

A patak felső elbúvásától D.-re fogad a vidék legnagyobb, 100 m. hosszú barlangja. Tágas kapuján belépve, csakhamar kétfelé ágazik; majd ismét egyesül. Ott 25 m. magasságra kell kapaszkodnunk, hogy a 38 m. felső, de mind erősebben keskenyülő és nyirkosságával kellemetlenebbé váló sikátor előrjük. E barlang őstörténelmi adalékok nem szolgáltatott.

Jófő (Dobra) és környéke. Guraszádával átellenben révközlekedés vezet Sztrettyérc, s onnan alig $\frac{1}{4}$, órányira a régi Jófőre vagy a mai Dobrára. A marosilye-lugosi helyi érdekű vasút hídján Gösháltya, Guraszáda közt a guraszádai állomásról gyalog is átmehetünk $\frac{1}{2}$ óra alatt Sztrettye érintésével Dobrára. Mint határszéli helység azért játszott a török időkben nagy szerepet, mert *Facset* és *Lippa* felé ott ágaznak el az útak.

A XVI. században nagy birtokos vala Joseon a Bási nemzet ség, és Busi György de Joseo halálával Báthory Zsigmond 1587. július 10-én branyieskai Szalánezy László zarándi főispánnak adományozta. A *Alsó-Lapugy*, *Avas-határ* és *Fiumató* ággal együtt. A béklatásnál a Dobrai és Bási család lányivadékai

ellenmondta: de Szalánezy azért háborítatlanul birta a joseofi uradalmat s innen is vette a nevét.

Josef szó szerinti fordításban Gura-Dobra néven szerepel ma, mint Dobrától külön község s itt lakik Lázár Árpád országgyűlési képviselő is. A régi Josefi család Herbayra változtatta nevét, jó fünek értelmezvén származási helyét, melyet praedicatumában így is használ. (Herbay de Josu.) Tekintélyes család² vala a Dobrai is.

A josefi nemes Dobra családból 1522. Dobrai Péter föispánt, 1610-ben egy másik Péter alispánt ismernek. Dobra község volt a külön nemesi község s 1763-tól ezek a székely huszárhatárezred egyik szárnyává irattak. A bucsa, Lapunyak, Brzni k valamint a hunyadmegyei legmagyarabb Lózsád több családjájával együtt. Gura-Dobra=Jósú, Kis és Farkas családok jobbágyközsége vala, kikkel a csík-taploczai Lázár család házasodott össze. A volt határőr család közt Nagy, Szőcs, Josey (ma, Herbay), Bogár stb. nevűek fordultak elő. A legtöbb eloláhosodott. Igy a beszármazott Német családból Nyámez stb. lett.

A jósói mezőkön táborozott Apafi Mihály hadserege is 1683, a mikor Bécs ostromlásából a török hazabocsátotta. Itt találkozott Bem József is a temesvári vesztett csatából menekülve az erdélyi hadak roncsával 1849. augusztus 10-én, hogy nap mulva Déván a szabadságharcz reménytelenségéről keservesen megbizonyosodjék. Dobra és Gura-Dobra, két külön község, körjegyzőség, posta állomás, pénzügyőrség, erdőszeti, csendőrségi állomás, községi iskola a határőri alaphóból, s állami iskolája Lázár Árpád képviselő buzgalmának sokat köszönhet.

Az országút ma is a Maros balpartján s így Dobra érintésével közlekedik a 38 km. Dévára. Dobrával alul Abucsa érintésével (régi magyar családok: Martonossy, Markocsán, Hits, Galgóczyak otthona) Gerendnél válik ki a marosvölgyet követő főútból a délnyugati facset = hagoszt elágazás. Az aradi főút felől valamit a tiszai szorosban kompon át Burzsukra csap át s Zámnál ugy hagyja el Hunyadmegyét, hogy Paulisig

a vasutat kövesse. Tiszától lefelé a balparton csak is viczinális, de jól járható út kinálkozik.

Épen a tisza-i hegy alatt 1873-ban az útépítők időszámításunk első századáig terjedő kincsleletet találtak. 150 thasosi tetradrachma, 29 apollonai, 37 dyrrhachiumi drachma, 83 római családi érem, 11. császári érem és a kolozsvári múzeumba került különböző leletek is jelzik ez átjáró összetétele fontosságát.

A facseti úton a vizválasztóig. A facset—lugosi út, *Tyej, Alsó-Lapugy* előtt elhaladva, a *kosesdi* patak áthidalása (nehány házcsoport) után már a kossovai, hágóra kanyarog s annak 320 m. magaslatát *Kossovica* előtt elérve, onnan szép kilátást nyerünk vissza a Marost körítő hegyekre, a kisbányai, nagyági Ércz-hegységre s nyugatra a Ruszka Pojanaból a Béga mentén előnyomuló erdős hegynyúlványokra.

A Maros és Béga vizei a harmadkor végén ezen a nyergen át a tisza—lippai kimiosási völgy megnyilása előtt összeköttetésben állottak. A magaslatról esakhamar a krassó-szörényinegyei Kossovánál a Béga völgyébe lejtünk, melynek védelmére szolgált a közeli *Marzsina* vára. Másik félóra alatt már *Facseton* vagyunk, honnan délre Lugosnak fordul a vasút, miig északra postaút vezet. Facsetről a Ruszka Pojana nyugati ágazataiba szép kirándulásokat tehetünk. Igy Marzsina, Kurtya, Rumanyest, Goizesten át Tomest mögött az üveghutához, melynek készitményei az Alföld városaiban, főleg Temesváron keresték. — Lunkányról a *Bagyesre* és *Ruszka Pojánára* lovagló ösvények vezetnek. A Bagyesről a gyönyörű Lozna völgyén *Ruszkabányára*; a Ruszka Pojánáról *Ruski-czán* át ugyanoda (dél), vagy keletre *Vadu Dobrira*, a hunyadi vasművek sodronypálya-végállomására juthatunk, hol a kirándulóknak megszálló hely is kinálkozik. Az 1359 m. Ruszka elragadó kilátást nyújt az Alföldre. Rajta keresztül menekült 1849. aug. 18-án Bem József a vaskohászatáról hires Ruszkabányára.

Jófőről az Erdöhátság északi felére. Dobráról, ~~Deva felé titázólag~~ Lapusnyakon haladunk át, hol a székely határőri huszárság egyik csoportja lakott s

több eloláhosodott család nevében, így a Sujaga (volt Sághy), a Gosztája (volt Gosztonyi) a ferdítés daczára felismertetjük a magyar eredetit. Az egykor jeleskedő Folthi család emlékezetét külön határnév őrzi. Jelenleg Lázár László a község birtokosa. Az erdőháti lakosság nagy része a Lapusnyaknál ereszkedik alá Radulesd, Strigoneán át Dobra felé, Strigonea megett ugyanis az erdei út dél felé hirtelen felkapaszkodik a Dosul Varonira s a Dobra viz félkőralakú hajlása felett a kincstári erdőben (Padura Fiscului) 670 m. magasságot elérve, lépcsős emelkedésekkel kelet, majd délkélelnek Nagy-Muncsel (743 m.) hegyi faluba vezet solyvást táguló és szébbülő kilátást nyújtva északra (kőrösbaányai hegység, Érczhegység) és kelet felé (szászváros-kudzsiri hegység). Nagy-Muncsel a hunyadmegyei Erdőhátság néven emlegetett erdős fennsík osztó középpontja s sáradtságot tűrni tudó útazónak alkalmas állomás. Már a XVI. században legbecsesebb része lehetett az Erdőhátnak, mert Gyulai Balázs ezer frtért vette meg Geszthy Ferencziől. Nagy-Muncselről keletre Nándor felé az Egregy (Cserna) mellékére creszkedhetünk. Útközben a Simiság = Somoság mellékvölgyben a legnevezetesebb krétakori kővületek (Acteoneilla) fogadnak, melyekről Fichtel német tudós már 1781. értekezett Berlinben. Erdőhát-Runknál az u. n. kismunceli ólomi ezüstbányászat virágzott a XVIII./XIX. században. Szép Anglestit és Cerusit példányok gyűjthetők a felhagyott bánya előtt. Ilyen bányászatra útal. Boja-Birz község neve is. A bányászok utódai (p. u. Horváth) magyar és német eredetüket elseleddék. Őkörszekérrel egy hosszú nyári nap eljuthatunk Dobráról Hunyadra. A kincstári szénégetők, s vásárosok sűrűn is használják

~~ezt a csak lóháton, ökörszekéren járható s a turistára jutalmazó útat.~~

Kényelmesebben két nap alatt tehetjük meg az útat; de éjjeli szállást csak csűrőkben vehetünk, mert alkalmás fogadó schol sincs s a szegény lakosság házaiban a szives vendéglátás daczára sem ajánlatos a tisztasági hiányok és a rossz levegő miatt tartózkodni. Tojás, tej, kecske- vagy juhturó kivételével, ezekben az apró helyiségekben más eledelre alig számíthatunk, s még a tyukot sem tudják izletesen elkészíteni. Azért az útazó lássa el magát conservakkel s pár napi ekszpediczióról igyekkezzék Déva-Hunyad felé visszajutni. A nép különben előzékeny, viselete festői és a divatos gyári hamisítványok itt még nem szorították ki a fehérnemű gyönyörű kihimzését (fiatalok pirossal, idősebbek feketével.) A durva nagy nemez kalapon és a pénztárul, eszköztárul szolgáló bőrővön kívül, melyeket Déva, Hunyad, Hátszeg készít, minden ruhadarabjukat, még magasszáru bocskorukat is, házilag állítják elő.

A Ruszka Pojana keleti lejtőin Dobra (Jófő), Déva, Hunyad, Hátszeg közt elszoródó Erdőhátság a hunyadi vasiművekhez szükséges szénégetéshől, tűzifa készítésből, marha- főleg juhtenyésztéshől él. A Maros terén is ők a feles bérzők, kik ökörfogataikkal családostul letelepednek mezei munka idején a kibérelt szántókra s onnan munkavégzéssel ismét hegyi községeikbe térnek, hogy erdei munkájukat folytassák s a náluk pár héttel később bekövetkező mezei munkát (tavaszi buza, zabtermelés) és kaszálást elvégezzék. Déva felől Vuleséselnél (Déváról 13 km.) hagyjuk el a Marosvölgyet a Csurilla nevű kapaszkodón kijutva.

Nagy-Muncseltől délnyugatra Pojanica Tomi (830 m.), Ferest (847 m.), Pojana Rekiczeli (1005 m.) kinestári telepre jutunk, honnan az Erdőhát északi részét járhatjuk be. Az odavaló erdész házban a dévai erdőgondnokság engedélyével elhelyezést is nyerhetünk: de a kis hegyi telep falusi házaiban is megvonhatja magát a kevés igényű turista. Onnan ajánlatos Vadu

Dobrira áttelepedni, honnan a sodronypálya mentén a gyalári vasbányához térhetünk lefelé, vagy Alunnál lejthetünk be a runki völgyben Govasdiára. Mind Gyaláron, mind Govasdián alkalmas megszálló állomások kinálkoznak, főleg ha ez iránt eleve levelezést folytatunk a hunyadi m. kir. vasművek igazgatóságával.

Lezsnyekről Bem József menekülési útja az Erdőháton, illetőleg a Ruszka Pojanán át. Visszatérve a dobra-dévai főútra Lapusnyákról *Briznik*, Szakamás helységek előtt fut el az út Déva felé. Mindkét falu félénken bevonul a völgyekbe s alig pár ház kandikál ki a Maros felé. Ez a szokás még a török világból eredhet, a mikor a pusztító ellenség minden felprédált útjában s a lakosság örököös veszedelemben forgott. Lezsnyek alatt a „Kő” néven hirtelen elészükellő *bazalt* kupot kell megkerülnünk. A máig látszó régi út a hegykúp vállára kapaszkodott a Maros árja miatt 1803-ig, mikor gróf Bethlen László hunyadmegyei főispán a szikla alatt a Marost elvezettette, s így a régi egy napi útazást pár órányira változtatta át. Innen Lezsnyek felé a Maros lejtői partfokán érdekes őskori telep fogad.

A falu alatt délre nyiló völgyön menekült ki Bem József 1849. augusztus 18. Dévről vágatott esekély kíséretével, előir szemle ürügye alatt kocsizott Lezsnyekig, hol kocsiját ökörfogattal váltotta fel s az nap Boj-Birzen át Nagy Muncselig jutott az Erdőhátság szélére, hol a kinestári erdőőr [Dinga] esalád őrzi ezt a területet most is] csürjében halt meg. Másnap délelőtt Pojana a Rekiezelői kinestári telepre szálltak s új kisérőket, kalauzokat választva, Vadu Dobrin a Ruszka Pojana tetején át Ruszkiezárás estvére Ruszkabányán Maderspach János-néhoz, Fehéremplom hősnének nejéhez szált, kit ezért Grödel csász. és kir. határőrségi őrnagy K-Sebesen megvesszőztetett. Innen harmadnap az Almás Bisztra [Bistra Mörului] mellé hatoltak s

miután ott Kmettyi a megégetéstől megszabadították, negyednap már a herkulesfürdői Cserna forrásfejénél Szarkő és a Gugó közt szerenesesen átjutottak az akkor Törökországhoz tartozott Itavasalföld határára, s onnan Turnu Szeverinre.

Lezsnyektől a Maros balparti országuton Déváig. Lezsnyek a vasut megépítés előtt jelentékeny posta állomás volt. Régi birtokos családai közt szerepelt a nagyváradi *Gargocs* familia, melynek utolsó tagja alig $\frac{1}{2}$ század előtt halt el. E családdal rokonosulva a *Bethlen*, *Zeyk* család is birtokos vala itt. Ma a Hollaky és Szeredai udvarházak állanak. Utóbbiból indult menekülő útjára Bem József és itt született Ábrányi Kornélné: *Wein Margit* az opera jeles művészneje s a ruszkabányai martírnő (Maderspachné) unokája.

Lezsnyektől szűk szorosban jutunk a branyicskai vasuti hidig. A szoros salépitményeit a veczei római tabor koczkaköveiből készítette gróf Bethlen László főispán e század elején.

Illi állott az utolsó honvéd előörs is 1849. augusztus 18-án, mikor Bem, Béke ezredesre hagyva a parancsnokságot, elmenekült.

Az országút *Vulcsesd*, *Veczel*, *Herepe* három szomszédos falu előtt a vasut mentén halad Déváig s e közben érinti a rómaiak *Micia* nevű castrumát is, melyet a vasut derékban szel, s melynek régiségeit *Maros-Németiben* gróf *Kuun* Géza parkjában és a hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat dévai múzeumában szemlélhetjük.

A vasut vonalán Maros-Illyétől Branyicskáig. Ha visszatérünk a vasut elhagyott szakaszára: Guraszádától, Déváig első állomásunk *Maros-Ilye*, honnan a fenn említett délkeleti vasut Facsét, Lugos, Versecz felé kiágazik.

A kis város fontos végállomás vala a török beesapások kezdetén s a rendek külön is emlegették hálájukat a miért Báthory István fejedelem végvárt jó karba helyezteté. Ott született 1580-ban Bethlen Gábor is. *Diszes domborműves frigvány hirdete e nevezetességek sempiteriis eseményt Honori ac memoriae castri Ilie ser. rom. imp.*

qui in dieo Castro paterno an. Xti 1580. feliciter natus est etc.
familiae Bethlenianae antiquissimi sidni. E követ 1794. a nagyenyédi ev. ref. collegiumba vitték, hol 1849 január 8-án elpusztult.

Bethlen atyja: István építette újra az ilyei várat is. Abhól ma esak egyik melléképület látható s a körülzánczolt felvonó hiddal és lőszerekkel megrakott végvár, holott 1714-ben az északi szobákat még lakták. Dobay «Tisztességi oszlopa» szerint az ország dohatta szét, nehogy török kézre jusson. Ez az 1735-beli török invázió idején történetet. De megőrizte még a fejedelmi darabontok, várkatonák emlékét a Székely-utcza neve s Bornemisza Tivadar br. birtokában látni az ép maradványt. A báró Bornemisza Tivadar birtokában levő 1688-iki Urbarium szerint Illyi, Ujvári, Illyés, Szűcs, Karkai, Kovács, Kis, Géczi, Hedri, Nagy, Lakatos, Barkovics, Székely, Bikáczsi sib. család nevek fordultak elő. A Székely-utcza lakói székelyi szolgálatot teljesítettek az uradalomnál vagyis a vár védelmét teljesíték. A vasutról is látszanak a téres medencze északi szélén Ulics, Kuješ faluk, melyeket egy 1640-beli összeírás Ölyves, Kóves néven emleget még. Ilye járáshirósági, főszolgabirói székhely s nagy vidék gazdasági központja, római kath., ev. ref. egyházközség, áll. iskolával stb. Maros-Ilye váráról és uradalmáról Köveskuti Mihály provisor által 1640-ben készített leltár szerint az ilyei jobbágyok közt is sok vala a magyar nevű. A jobbágybirák Szőcs István, Csiszár Ignácz, egy nemes Szőcs Mihály, egy koresmáros Mészáros Lukács, egy halász Szél Istók, majorbiró Csánádi Istók, gyalogszabadosok Nemes János, Szabó Mihály, lovas szabadosok Buda Mátyás, Huszti Iván stb. valának. Az uradalom többi tartozékába is vala magyar jobbágy. Igy Ölyvössön Rusz János, Kérgesen Folnagy Péter, Halmágyi András, Barrá Ábrahám, Kövesen [Kujes] Kis, Gothályán Girbe, Szakamáson Kacsó, Szél, Babos, Dávid, Bácsfaluán Géczi, Korezán, Lázár, Szarka stb. családok.

A római kath. templomot 1749. nyerték vissza, mert 102 évvel azelőtt egy emléktábla szerint a reformátusok elfoglalták vala. A nagyobb harangot gr. Bethlen Istvántól nyerte az egyház a körfelirat szerint.

A szép ilyei medencéből északra vezető völgyek közül legfontossabb a szirbi, mely ismét a viskai és dumesdi völgyekhől egyesül. Mindkettőt használják Brád felé. A viskain indulva Valea-Lunga, Vorca, Visca

talukat érjük s a vízválasztón (718 m.) ált Mesztakon-hoz (Kőrös bánya Brád közé) érkezünk. A keleti völgy Dumcsd után Lugosnál éri el a vizválasztót, s *Alsó-Lunkájon* át csatlakozik a déva-brádi úthoz. Amaz járhatóbb, de hosszabb s mindenkorban rövidíti a gyakorlott turista a Fehér-Kőrösre irányuló útait.

A branyicskai báró Jósika család otthona. A vasút *Maros-Brettye* (*Franca* Lajos mintagazdaságá) után a *Magura* (352 m.) alatt surran át a branyicskai öblözetbe. Épen szembe látjuk (délre) Lezsnyeket. A branyicskai öblözetet északról *Boz*, *Tirnavicza* faluk körítik s közepén egy körüljárható domb a 241 m. *Magurea* festői látványt nyújt.

Állomásunkról jól látszik a kastély, hol most a hires athléta és politikus: báró Jósika Lajos hasonlónevű fia és neje Eszterházy Ágnes grófné tárják vendégszerető udvarukat. 1366-ban Barinezka néven járják be határát, s Bereth [Brettye] és Magyarbozza [Ma csak Boz] a Branyieska i család birtoka. 1538. január 9. Bartholomaeus Horváth de Branyieska mint királyi ember szerepel, innen 1549-ben Martinuzzi nyeri Horváth Beríalan kastélyát és javait Bykó, Némethi, Nagy-Kayán, Kis-Kayán, Puszta-salva, Nagy-Bésán, Kis-Bésán, Hosszúliget, Pokora, Wallylonka, Gyalakuta, Dealumar, Charnowa [= Tirnavaya], Charnawyzá, Oláhbooz, Kysbooz, Furksova jószágokkal.

Innen védte 1562–3-ban Castaldó lázongó zsoldossaival Villey János kapitány 190 lovassal a faeseti pasa ellen a Marosvölgyet. A Maros felé néző bástyák épüleben állnak s Martinuzzi a hagyomány szerint ott tartotta kápolnáját, s azért írta Kazinczy Ferenc 1816. nyarán Faesetről Dédácsra útazólag:

Martinuzzinak itt állt kápolnája s az útak
Átnéz a Maroson, áldva sóhajtva nevét.
A kápolna bedől, de az útas látja hol állott
S a bibort viselő hős papot emlegeti.

1594-ben josefi Szalánezi László zarándi főispán birta: de Báthory Zsigmond, a török pártiak föemberét, darabontjaival megostromoltatván, felkonecztatta. 1595-ben Báthory canzellárja Jósika István nyerte s a család birtja máig, innen használva a krassószörényi Zsidóvár helyett előnevét is. A «Hora» lázadás idején a lázadók meglepték s elpusztították. A régi vár előrészét átalakították a Jósika család, melynek parkjában több római feliratos követ láthatunk. A Maros terére szép kilátás.

Branyieska helység nyugati szélén lakott báró Jósika Miklós a költő is, mint Emlékirataiban feljegyezte, s idevaló kastélyának

Irégése miatt költözött szolnok-dobokamegyei, szurduki birtokára. Fia Géza báró egyik melléképületet rendezé be s könyveibe temetkezve itt szolgálta ritka buzgósággal a közügyeket.

A vasut a *Maros* jobb partjáról balra a szép hidon kerül át s a két hidfő a Ruszka Pojana kristályos palatömegének legkeletibb nyúlványán pihen. A harmadkor végén valódi záró gát állta itt útját s Déva felé a felfordulás nyomait mutatja a jobb parti *Cerbu* (375 m.) meredekjének lekopottsága is.

A hidon átdűbörögve vetünk bucsú pillantást a branyicskai kastélyra s a rövid ideig még látható ilyei öblösödést koszoruzó hegyekre, mert előttünk már az Érczhegység tarajzatos gerincze kezd Nagy-Ág felett kibontakozni; jobbról pedig a dévai trachythegység tömege válik ki *Kozolyai-kő* (Piatra Kozia) nevű szeglet bástyájával az észrevehetőleg megzavart, szétdobált krétakori rétegekből.

A rómaiak Miciája Veczel és Maros-Németi közt. Majd *Micia* várának négyszögét hasítja vonatunk. Túl rajta tövissel benőtt téglá és kő halmozódások jelzik a polgári építkezések helyét s az országúti temető terült el. Fürdője a Maros felé épült Veczel és M.-Németi határszélre esnek az érdekes romok, melyekből gróf Kuun Géza marosnémeti parkjában számos felirat, dombormű, sőt *Pán* és *Charon* szobrai is láthatók.

Ujabban a hunyadmegyei történelmi-régészeti társulat dévai muzeuma is figyelemreméltó gyűjteményt, főleg téglabélyegsorozatot, sok feliratos és faragványos követ szerzett Miciából.

A helyőrséget a LEG[io] XIII GE[mina] segédesapatai s főleg a COH II FL[avia] COM[magenorum] képezé Hadrianustól kimutathatólag. Septimius Severus alatt 193-ban ők javították ki az elavult fürdőt [balneas vetustate dilapsas] s Kr. u. 245-ben Philippus

Arabsnak innen hódoltak. A COH[ors] I. V[ictor]inorum] a COH I ALP[inorum] szintén ismeretes innen, valamint az A[lla] I BOSPI[oranorum] és ALA I HIS[panorum] lovassai, sőt a Micziában áltomásoszott LEG III F[лавия] F[glia] egyik századosa [Centurio] is szerepelt itt s az A[lla] Cím és [miles] N[umeri] M[au]r[orum] is életjelt adtak magukról. Utolsó feliratát Gallus idejéből 251—3-ból egy mértföldmutató képezi, mely XLV milliarera 67'5 km. jelzi Apulum-tól Miciaig a távolságot. Hercules, Silvanus, Domesticus, Pan, Jupiter, Juno és Mercur istenek cultusa mellett Mithra is híveket számlált Micia lakói között, aki Micia geniusának [Genio Miciae] és a földnek [Terrae Mater] is áldozatokat hozának. Vámállomása is vala.

Miciát a marosnámeti őrháztól nézhetjük meg legkönnyebben, honnan csak egy őrháznyira esik nyugat felé.

Maros-Németi dr. Kuun Géza gróf kastélyával. A maros-námeti őrháztól kapjuk legközelebb gróf *Kuun Géza* jeles tudósunk kastélyát és feliratairól híres parkját is. A feliratokat jobbadán gróf Gyulay Lajos, Döbrentey Gábor tanítványa s Kazinczy Ferencz bárátja gyűjtötte Németibe; de mióta gróf Kuun Géza lépett gróf Gyulay Lajos után a kastély őrökébe, ő is sok újjal gazdagítá a *Mommser* által 1858-ban Dacia leggazdagabb lapidariumaként főkeresett gyűjteményt. Lugosi *Fodor András*, Hunyadmegyc főorvosa, 1844-ben „Gyűjteménye némely maros-námeti és veczeli határon kiásott római sír- és emlékköveknek, melyek jelenleg a marosnámeti kertben felállítvák“ címmel alatt külön munkát írt ezekről a régiségekről s még több rajza látható a kolozsvári múzeum kézirattárában. A kastélyt 1640-ben Gyulay Ferencz, Várad kapitánya és I. Rákóczi György hires generalisa építette s gróf Gyulay Lajos 1836-ban renováltatta. 1816 augusztusában Kazinczy Ferencz is megfordult itt s az ő ajánlatára jutott Döbrentey Gábor gróf Gyulay Lajos nevelőjeül. Itt léte-

Márt Csermák tudományos mozgammal mindenből volt Hunyadvármegye előkelőségeivel s itt szerkesztette az Erdélyi Múzeumi nagy részét is. Tanítási füzetekből, naplójegyzeteiből egész gyűjteményt őriz a németi könyvtár, melynek levéltári részét is szépen kiegészítette Kuun Géza gróf. A levéltár a XV. századig visszanyuló történeti anyagával Erdély történiájára még sok felderítni valót rejteget, s a Gyulay és Kuun családokkal rokon Sulyok, Gyulafy, Melith, Csaholy, Dragfy, Preperváry, Péchy és Kápy családok uradalmaira és történetére bocskes adatokat tartalmaz. Hazai folyóirataink mellett főleg a klaszikusok kiadásában s legutóbb a Kuun Géza gróf által mivelt keleti irodalom forrásainak köztömbben gazdag a könyvtár. A kastély belső helyiségei is egész muzeumot képviselnek. Az ebédlőben a grófné (sz. báró Kemény Vilma) festésével ékitett állványok, sajátkezűleg faragott ezimeres székek. A családi képtárul is szolgáló salon s a mellett a kis salon utazásaiak közben gyűjtött régiségek, műtárgyak, ritkaságok tára. A gróf dolgozószobája tanulmányainak hű tükre, mert minden azok a segédművek sorakoznak asztalán, melyekkel kapcsolatos témaival foglalkozik. Itt gazdagítá irodalmunkat a honfoglalásra vonatkozó keleti források kiadásával, régebben a Codex cumanicussal; itt készülnek azok a magyar elnöki megnyitók, a melyekkel a hunyadvármegyei-történelmi és régészeti társulat közgyűlésein oly vonzókká tevé. Nyaranta megélénkül a kastély s a főuri látogatók mellett még nagy számu hazai és külföldi tudós fordul itt meg. Ezek néhelyikének nevét sétasorok őrzik. Igy Attila fája (De Gerando Attiláról), Döbrentey sora (Döbrentey Gáborról), Pelhart útja, hol Szilády Áron, a házi úr iskolatársa, Temesváry Pelbárt ezimű munkáját tervezte.

A park római régiségeiből kiválnak *Charon* és *Pan* szobrai, egy tervszerűleg összeállított sirenélék, a sirhelyek diszéül kiforagott kőoroszlánok, a halhatatlanságot jelképező tobozalakok (pineák) számos oltárral és sifelirattal együtt, melyek Dacia multjának tanulmányozóira valódi kincsesbányát alkotnak. Nem csuda, hogy a grófi kastélyból annyi szép terv, tudományos kezdeményezés indult már ki. A németi kastély emlékkönyvei már a mult századokból sok nevezetes ember emlékiratait őrzik. A ref. templom nevezetességei közé tartozik, hogy kőpadlójába találjuk a *Micia* nevével jeleskedő római feliratot, s hogy alatta pihennek a gróf Gyulayak és hogy a templom újjáépítését gróf Gyulay Lajos kedvelt jogügyi tanácsosának szép reményű fia, Hegedűs Sándor a jelenlegi miniszter számára restauráltatta volt 1866-ban.

A Gyulayak M.-Németi mellett Tresties bányaközséget is előnévül használták. Ez vala baronatusuk, melyet 1710. körül gróf Steinville generális elfoglalt volt gróf Gyula y Ferencztől. 1564. Pestessi László de Némethi egy jobbágytelket ad el Irsai Mihály nemesnek. Maros-Németiben még a XVIII. század elején is birtokos vala a Nádudvari család. Igy 1699. Nádudvary István, 1548. nobulus Steffanus Nemes de Némethi a maga és András, Vitus, György testvérei nevében visszaadatni kéri galaczi More Péter által elfoglalt birtokait u. m. Némethi, Nagy-Kaján, Kis-Kaján, Mezesd, Pusztafalu, Kofalu, Hosszúliget és Nagy-Besan falvakat. Épen e sorok irása közben deríté ki Wertner Mór, hogy Némethi a Makray család ősének Hermannak uradalmi központja és szt.-István korabeli német telep.

Maros Németitől M.-Solymos előtt surran el a vonat s a szép magyar Gyepű névből oláhositott Zsepnél egyszerre előnkbe hozza a dévai várhegy kupját festői romjával, mig északról Nagy-Ág szikláit integetnek alá, s amarra keletre, mint valami

csodás *Sphynx*, kikönyökői az aranyi hegykúp! Egy-szerre Déva elővárosa: a Görög város házai közt találjuk magunkat, amott a bolgárok által 1738. emelt kath. templom s délfelé előinkbe tárul az érdekes ősi város erdőkoszoruzta csinos házsoraival!

III.

Déva és környéke.

Déva öskora. Dēwa, Dava, Daba neve dák eredetű s várat, várost jelent. Valami 25 daciai és moesiai helynévben ismétlődik végzet gyanánt (Singidava, Arcidava, Utidava stb.) s le Thraciáig találkozunk e névvel. A *Diva Faustina* meséit a tudalékosság találta ki. Ezen a helyen a dákok idejében már jelentékeny őrhely állott s nemcsak a vár oldalán találjuk az ősember cserép edénytőredékeit, jaspis szilánkjait, konyhahulladékait (többi közt *Unio pictorum* héjakat), hanem a vasuti állomástól a Maros felé a Tóállásban, valamint a szőlők lejtőin a város déli sarkáig s a temetőkben mindenütt ismétlődnek csek. A rómaiak szétszort tanyáit különböző pontokban észleltük. Igy a honvéd kaszárnya helyén, a nagy udvar (*Magna Curia*) területén, lenn a *Haróra* vezető úton. A rómaiak, sőt elődeik, a dákok is művelték a *Kővendvár* (ma oláhosan Petrosa), a Bezsánhegy (Bessenyő) trachytját. Utóbbi helyen Herculesnek szentelt oltárt is találtunk. A Marosvölgy kulcsát ősidőktől a 371 m. várhegy alkotá, honnan áttekintést nyerhettek a Maros terére s a hadi eszközök kezdetleges korában az egész vidéket befolyásolhatták.

A dévai vár történetéből. Déván az Árpádok korát a város föterétől délre Bruz László szőlőjében 1897/9-ben Szt. László címeivel felmerült sirleletek képviselik. 1267-ben a város alatt vivta harczát IV.

Béla hadaival párttűtő sia István. 1295. ápril 19 én Barcsán

1295. Légiók
erdélyi vajda itt tartotta fogásában Ottó királyt koronájával együtt A Maros terét az előrerugó 371 m. magas sziklavár az akkor hadi eszközök mellett valóban dominálhatta is. Déva Hunyad megye hét várából a legfontosabb vala mindig s bár eredetét pontosan nem tudjuk, bizvást az Árpádok uralkodása elejéről származottnak tekinthetjük. A rege szerint Déva, Arany, Kőboldogfalva három tündér versenyének köszöni credetét. Itt lakott *Jorgován* a román néphit Herkulese is.

A természet kedvezése, minden tekintetben áldott vidék középpontjává tevé Dévát, hol mindenki által Szent István korában virágzó faluk tűnnek elő s a Maros-Németire telepített német jövevényekkel együtt szerepelt. A várnaegy egypttal főispán, többször alvajda és vajda s a várral a váruradalom kiterjedt a Maros teréről északra az Érczhegységeig, keleten az Egregy, Strigy mellékéig. Mikor 1440-ben I. Ulászló Hunyadi Jánost, mint szörényi bánt, Déva környékén Solymos, Berekszó, Nyavalya, Burján urává tette, akkor már Déva és a körülte máig létező helységek egész koszoruja jöllétnek őrvendett. Mátyás király utóbb 1479. azt állítja, hogy már Albert király megajándékozta atyját Déva váraval és uradalmával, az országnagyok szerint 1447-ben nyerte azt I. Ulászlótól Hunyadi János, kit 1453-ban 53 faluval iktattak be Déva birtokába Hunyadi János Déva várost különösen kedvelte s a város lakosainak szegénységét tekintve 1441-ben *elengedi a neki járó háromfélé évi adót*. s néhány nap mulva *felmenti mindenfélé census alól*. 1457-ben a hirtelen felül kerekedett Garay és Cilley párt sugalmazására a pozsonyi országgyűlés ugyan visszakövetelte Hunyadinétől több más várral Déva várát és városát is; de ez a határozat nem ment szerencsére teljesedésbe. 1459. Szilágyi Mihály vallja magáénak a várost, nyílván Mátyás király révén. Ugyanő növeli a város szabadalmait, minden idegen tiszviselő bárásodásától felmentvén azt. Szilágyi ki-váltságát Mátyás király a dévai várnaegyhöz intézett parancslevélben szintén megerősítette.

1504-ben ismét visszajut a koronára s Zápolya 1535-ben Ferdinánddal békülni akarván, ezt köti ki magának s később 1539. nejének Izabellának nászaján-dékül engedi át.

Déva az erdélyi részek villongásaiban mindenkorat szenvedett s olykor mint *Castaaldo, Basta* gyászos korszakában a várvédőktől kelle leginkább félteni vagyonukat és életüket. Népessége ezért nem emelkedhetett fontosságához illő létszámagig. A város szép uradalmaival piaczi főtemplomát is a Hunyadi családnak köszönheté s ezek letüntével nagyon hanyatlott egyszerre Déva közönségének jölléte is. A török becsapások ugyan nem érinték kezdetben oly közvetlenül, mint Szászváros környékét, de a Facset, Lugos felől fenyegető veszedelmek fergetege rendesen elhatott idáig. Ílyen csetepatét vivott Török János is 1550. novemberében, aki atyja Bálint fogásába hurczoltatásáért („meigrágák és megevék, hamis hittel elvesztették“ Tinódy szerint) töltötte ki bosszúját a törökön. U. is Hunyad várából, hova Balassa Borbálát éppen akkor vitte feleségül, hirét vevén hogy Khaszim pasa Budáról Erdélynek tart és Lippa felől Tót-Várad-ján táborozva, két agáját — egyiknek Feriz bég vala a neve — 200 lovassal előre küldte Déva felé, Kosa nevű futárát elküldte, hogy „bizon hirt tudna“, a mint Tinódy Lantos Sebestyén írja. Kosa a sorompónál meg is számlálá öket s Tinódy Sebestyén szerint jelenté:

Feriz aga nagy gazdagón eljuta.

Kétszáz lóval (lovas) éppen az aga vala.

A hir vétele után, Nagy György hadnagyának ellenzése daczára, miután éjfélkor a dévai főbírótól is biztató hirnökök jövének („az esküdtek nagy hitöt izenének“), nagy vigan megfuvatta a trombitákat s 113 lovassal és 67 gyaloggal az éj leple alatt körülvette Dévát. A városi főbíróval, akit titkon kihívattak megbeszéliék a támadás tervét. Barcsay Gáspár vezette „az előljárót“, Kardos Józsa, Keresztfuri Péter, Bocskai Miklós, Palatics Gergely, Temesvári Nagy János és Öry László „jó legények“ is valának, Nagy György Hejei Sebestyén és Vas Benedek hadnagyokkal.

A várCSI főbíró e vállaIáIai balkimenetelétől tartva, merő óvatosságból jónak láttá meginteni az agát, hogy Török Jánostól óvakodjék s „Péter deák“ is lement a várhól, hogy „jövetit hallja Török Jánosnak“. A két aga a jó tanácsokat csalárdtságának mondjáI vala; de Ali csausz és Gyurbat vajda „magát biza“ az várhoz fölnyomtata.

Hajnalban Török János gyalogsága „kertekre nyiló hét ösvényen a városra rohant, ő maga a sorompónál állva leüté az lakatot, kin az vitézök ott beszaladának“ A megriadt török had a vár felé szalad, hol „a felső sorompónál“ már Török János várta őket. Ott Feriz agával harczra kerekedve, törével úgy találta, hogy „sorompóhoz az törököt nyársalá“. Feriz agát házába húrcsolák fel. A menekültök megmondák az utánuk indított ötszáz töröknek, mi sors érte őket Déván s azok nem mertek bevonulni, hanem visszaszáguldottak Tót-Váradra. Török János a zsákmányból még „a kincstartónak“, „az barátnak“ is küldött egy zászlót és levelet, ki azokat megköszöné, mint „szerelmes fiának“ s mint Lantos Sebestyén énekli:

Szeretettel hallja ezt Erdélyország
Egy ursit üdvözle nagy sokaság
Eltesse és tartsa a szent háromság
Övé legyen holta után menyország!

Különösen sokat szenvedetti Déva és környéke 1551–53-ban *Castaldo* 20¹, hónapi erőszakos uralma alatt. A lugosi és temesvári basák ellen Déva alkotván akkor Erdély legsőbb védelmét, 1551 júliusában Castaldó Erdélybe köszöntve a dévai fontos várát siralmás állapotban foglalta el. A várban két faltörő ágyu (egyik 35, másik 22 fontos), két kődobó rézmozsár, egy réztaraczk, két réz és két vas sugárágyu volt János király jelvényeivel. Lőszere azonban alig vala, mert a vár védelmét a vajdának kellett intézni 15 ezer frtnyi fizetéséből; de a mint György barái panaszolá: Görgény várára s a hadi zsoldra is alig telt a fizetése. Castaldo felismerve Déva fontosságát mindjárt „szakállas puskákat“ rendelt oda. Az összel Déva alatt gyűjték össze azt a 60 ezernyi hadat, mely György barát vezetése

alatt s Sforza Pallavicina 12 ezer német-spanyol zsoldosa a várost majdnem kipusztította, a várőrségből is többet megsemmisített s Fanchy János kapitány-helyettes is alig menekülhetett meg garázdálkodásuk elől. Ez a védelmi eljárás képzelhetőleg nem igen magyon fokozta az új kormányzat iránti lelkесedést. Fanchy kénytelen vala a magáéból élemeztetni és fizetni a várőrző lovas- és gyalog-népséget s ennek fejében 1552. új év napján Castaldotól a *Joseohoz* tartozó *lapusnyaki* és *banyesdi* „kis jószágot” kérte.

Castaldo a régi rendszer hivőként nem nagyon bizott Fanchyban s Báthory András az új vajda egyik bizonyságtól, majd Kapitán Györgyöt bizta meg Déva parancsnokságával, a kinek vitézségét Tinódy Sebestyén is magasztalja. Nagy nehezen küldhet Castaldo Szébenből egy szekér puskát a várba, melynek spánvol őrséget segyelmezettensége miatt Villey százados alatt, más századossal cserélte ki, de az is örökösen lázongott. Ez alatt pedig a török Lippa elveszteért kárpótlásul az Alvidéket Temesvárral hatalmába kerítette s a nagy lakosságot földönfutóvá téve, abból 100 ezer fönyi óriás horda lepte el 13 ezer szekéren Jofeo vidékét. Castaldo maga tartogatta, a hogy tehette Szász-Sebesről, a vár őrséget, miután a két alvajda beteges és telhetetlen vala. A török pedig Lippát is visszahódította és Lippa s Jofeo közzé telepedve fenyegeté Dévát és Erdélyt. Castaldo vasasai zsold nélküli nem akartak tűzbe menni s a hogy Török Jánossal Helfenstein három százada s Perusith Gáspár huszárjaival ütötték a fenyegető török táborra.

Csakhogy Kászon hasa azért Lippáról mind fenyegetőbb mozdulatokat tett s a hunyadimegyeci nemesség látva Castaldo tchitetlenségét kezdett haza szállingózní. Igy Kendy Ferencz, Kendefy János, Török János nem tudván csapataikat fizetni, eltávoztak, s mikor 1562 júliusban a török egészen közelben őlkodott, Dévát egy spanyol és három német zászlóalj őrizte Paolodi Zara parancsnok alatt, amig Szászváronson Helfenstein németjei Geld! Geld! kiáltással sürgették zsordajukat. Ekkor Bank Pál alvajda vette át a várat, de kijelentve, hogy csak 1553. január 6-ig vizkeresztig

áll-helyt Nem is lehetett könnyű a várparancsnokság, mikor az éhes rakonczátlan zsoldos népség válogatás nélkül fosztogatott urat, parasztot egyaránt, ugy hogy a megye jelesei Barcsay Gáspár, Kenderessy Péter, Szerecsen János, Maczesdi László és Zeyk István kénytelenek panaszt tenni az idegen katonaság által Déva és Szászváros környékén elkövetett garázdálkodásokért s 1553. január 20-án a kolozsvári országgyűlés ismétli ezt a feljajdulást. Deczember elején pedig Kászon pasa ölezernyi sereggel s a marosparti szerb oláh népséggel készült Déva ellen. Ekkor a tábornok is minden erejét összeszedve Déva, Branyicska, Illye várak megerősítésére 18 ezer fridot küldött s Török János kétszáz lovassával s a Báthory András vajdától sürgetett megyei nemességből is többen táborba siettek. Deczember 11-én a mint javába tanácskozott a nemesség, egyszerre menekültek jelenték, hogy egy oláh pap vezetése alatt Ilveig rontott a török s Villey János kapitánnyal megütközött Majd decz. 29. Déva alá kalandozott ezer főnyi török lovas, 1553. január 20-i ki kolozsvári gyűlés a három natiótól öt-öt szász fridot szavazván meg Barcsay Andrást „szakállasok” és egyébb lőszer vásárlásával bizták meg. Castaldo a kolozsváriaktól 1200 fridot kapott a vár 500 gyalogos s 400 lovas őrségének s Branyicska és Illye védőinek zsoldjára. Dévát akkor Bánk vajda 720 lovassán kivül Balassa Menyhért 300 vitéze, Villey János 100, Luj de Bariento 10, Kerepovics Miklós rácz vajda 50, a szászok 100, a karánsebesiek 50 és Kapitány György 20 főnyi bandériuma védte. Ezt a sereget tovább Haller Péter kincstartó tartotta fenn s ennek daczára nagy veszélyben forgott a vár, ha Petrovich Péter diplomatai ügyessége ki nem viszi, hogy Izabella 3 év mulva vissza tér s a török védelme alatt sia fejedelemmé választatásával meg nem menti az országot. (Lásd bővebben dr. Veress Endre Déva és környéke Castaldo idejében Hunyadnegyei történelem régészeti társulat IX. Évkönyv 1898.)

A dévai vár államfogház jellegével birván, oda-juttatá a vallási türelmetlenség, legkivált tordai Sándor András dévai ref. pap ellenszenve az unitárius hit-

téritő Dávid Andrást is, aki üldözöjével Sándor Andrassai majdneki egy időbe 1575. november hava ba szenvedett itt ki. Most Geszthy Ferenc lett a vár ura. Geszthy Ferenc 1581-ben került Erdélybe s anyai ágon (Sulyok) Báthory Zsigmond fejedelem rokona lévén, gyorsan emelkedett ország főkapitánynyává s nyerte Déva várát gazdag uradalmával. Iszonyu kegyetlen, erőszakos ember volt: jobbágyaival embertelenül bánt s Dévát minden szabadalmától megfosztva saluvá stílyeszté. De vallási tekintetben pietisticus hitbuzgó vala s a mikor oláh nyomtatványokkal alig is foglalkozott valaki: 1582-ben oláh jobbágyai részére Szászvároson a biblia egy részét oláh nyelven kinyomatta s 1593. végrendeletében a ref. egyháznak annyi pénzt hagyott Déván: hogy abhól nemcsak a templomot újjithassák meg; de iskolát is épithessenek s még felesleg is maradhasson további alapul Erőszakos életének erőszakos halál vette véget 1595-ben s szép alapítványai daczára Déva polgárai szabadságának s fejlődésének nagy kárára lehetett.

Geszthy Ferenc szerencsétlen házasságot élvén, kincseit is a várban ásta el felesége: Horváth Anna elől. Végrendelete szerint „aran és köves marhaja nagy részét ugy elrejté, hogy azt soha senki se ne keresse, mert az csak hiába való fáradtság és munka lenne, mert az én mostani feleségemnek Horvát Annának hozzáim való engődetlen kemény voltáért oly helyre tetteim, hogy azt soha senki fel ne takálja; ha pedig az konszuikumát valaki érte sirtatná, az is hiába való dolog lenne, mert azt én legfeljebb ő tőle akartam eltitkolni”

Ennek a rejtett kincsnek tradíciója élhet a néphen, mely rendesen tavaszszal a várfalak mentét éjjelente meg-meg ásogatja.

Geszthy Ferenc 1595. május 14-én Báthory Zsigmond udvar ebédjéről hazatérőleg Szászvároson hirtelen elhalálozván (a közhiedelem szerint a gyanakvó fejedelem Blandarata udvari orvosa által mérget vegyletett ételébe): Geszthy hivatalával a vára is Jósika István canzellár kezére került.

Báthory Zsigmond lemondásával Básta György lett Erdély és Déva ura. Kegyetlensége vérig sértette Erdély rendeit s épen Déva alatt vivta meg sikertelen harczát Székely Mózes a szabadság híveivel. Majd Báthory harmadszor is visszatérvén Erdélybe. 1601. május 26-án Déván kereselt menedéket, s jeles vezérét Borbény Györgyöt ajándékozta meg a várral és uradalomával. 1603-ban Básta ide hívta az ország rendeit s ha Sennyei tapintatos közbelépése le nem csillapítja, ki is végezteti Erdély jobbjait, a kik szerinte négy-szer esküdtek hűséget Rudolfsnak s ugyanannyi szor szegték meg azt. Az országgyűlés után is sokáig sanyargatta Básta Dévát és környékét. 1605-ben Bocskay István foglalta el a várat s az 1607-iki országgyűlés kimondotta, hogy Déva magán kézre nem kerülhet, örökre fejedelmi vár maradjon. Bocskay utóda Báthory Gábor eleinte Bethlen Gábort kegyelvén, neki is adta Dévát; de csakhamar menekülnie kell Bethlennek a gyanakvó fejedelem üldözése elől, mignem 1613-ban Báthory Gábor meghalása után Bethlen Gábor került a trónra. Ő kiváló előszeretettel tartózkodott Déván, s a vár alatt a város egyik büszkeségéül mutogatott „Magna curia”-t újra építető. Fenn a várban a délré néző kerek bástya őrzi nevét és emlékét a város felőli oldalon. Károlyi Zsuzsánnával kötött házassága alkalmával Dévát az uradalommal 50 ezer frt értékben jegyajándékul kötötte le. Bethlen G. halála után testvér sia István, „a kis fejedelem” ült a várba s özvegye Széchy Mária is lakta egy ideig. Majd rosalyi Kun István második férjével meghasonlott s Dévára vonult vissza. De ura Rosályról (Szatmármegye) fegyveres cselédségével egy éjjel Déván termett, ostrom alá fogya a Magna curiát. Széchy Mária a zajra felriadván, hamarosan felfutott a várba s onnan olyan puskalúzzel köszöntötte férj uramát, hogy alig találták meg ijedtükben a Déváról kivezető útat. A későbbi Murányi Vénus ilyen harcias vala Déván! Most I. Rákóczi György kezére jutott a vár, mignem II. Rákóczi György, Barcsay Ákos kedves hivét, a megye akkori főispánját s utóbbit Erdély fejedelmét aján-dékoza meg azzal.

A vár XVII. századbeli kinézését Bethien Miklós 1660-ból így írta le: «A dévai vár a legbiztosabb erősség Erdélyben, sőt mondhatnám az volt egész Európában a bombák feltalálása előtt. Bele egy lankás úton megy az ember, mely legelébb egy torony formára épített strázsaházhoz vezetett, mely mintegy száz embert foghat be, ezt meghaladván egy hidra érünk, mely egy 50 öl mély s 60 öl széles, kősziklába vágott árkon visz keresztül, ezen túl ismét egy strázsaház, s honnan mintegy 20 ölnyi boltozaton keresztül menvén, a vár udvarára érünk, melynek kerülete mintegy 100 öl: az udvar közepén egy tó, lovak és marhák itatására, hová az eső és hóvizet fogják fel, ezen kívül van két jó vizű kút, jobbra és balra, melyből a vizet kerekeken ökrök vonják föl, e mellett van egy kis hältartó pisztrángok és rákok számára. Az egész vár épületei alatt boltok, üregek vannak, felettük raktárak és marha ólak. A vár négy szegletén négy grádics, melyeken a körül menő folyosóra s körül levő lakszobákba és töltésekre lehetne. Az épületcken semmi repedés, oly keményen vannak alkotva: a töltés, mi az épületeket fedezti, szintén oly karban áll, mintha akkor alkották volna, holott szerinte Trajanus alatt építették.»

Ime tehát az vala akkor a hiedelem is: hogy római alapokon épült!

Déva vára a Leopoldi diploma értelmében 1692-ben a Habsburg diuasztíra jutott, miután már 1687-ben megszállotta a császári sereg. II. Rákóczi Ferencz hadai 1705. novemberétől 1706. február 22-ig ostromolva vették be s Déva környéke és Hátszegvidék nemessége keservesen megszenvedte kurucz érzelmét, mert utóbb Tiedge végig pusztította a megyét.

1713-ban a katona kormány 50 ezer frt adót vetett ki várépítési célokat Erdélyre s gróf Steinville, Gyulafehérvár építését innen intézve, a vár alatt az u. n. Sáncban futóárkokat, csillagbástyákat építetett s az országútat a földvár körül vezette le.

Gróf Steinville a vár épületeiről lefolyó vizet egy csatornába vezettetve annak ajtójára ezt íratta:

*Me aedificavit Steinville, illis ut porrigam undem
Sincere qui cupiunt turcas arcemque tueri
Fortiter indomitus quoque debellere rebelles.*

Ugyanő egészíté ki a vár külső művét, állította helyre a kapukat a csigavonalba haladó dobogókkal, s boltozott lejárót készítetett a vár udvaráról a külső falakig a keleti bástyához. A kalvária sziklát is ő erősítette meg. A keleti és nyugati részen egy-egy új bástyát emelte s a nyugat felé máig látható kazamatákat, sűtőházat és lakó épületeket mind ő tervezte. Alatta tehát ismét lakhatóvá vált a vár, melynek lőrései s egész lámadó vonala a dévai útczák ellen irányult. Ezért Déva főútei mindenki a vár tele sietnek. Itt hal meg gróf Steinville 1699. április 9-i
s tetemcét innen vitték N.-Szebenbe. Alkotmányos szabadságunk iránt

érzéke nem vala, oly annyira, hogy a magyarság és azzal itt azonosított protestantizmus elnyomására minden törököt elkövetett; de Erdély várépítészetében feltűnő nyomokat hagyott maga után.

1752-ben Braun Miksa Uliszes gr. erdélyi hadparancsnok ujabb erősítésket végeztetett a váron e katonasákon tanúsága szerint :

**QVAE TEMPORA DESTR VXERVNA VLASSIS TRANSILVANIAE
GENRALIS SOLERTIA RESTAVRATIT**

A vár stratégiai fontossága a tüzérség fejlődésével nagyon csökkent s Huszti András Dacia mediterranea cz. művében helyesen jegyezte meg, hogy inkább a föld népének sékezésére való. 1773. nyarán, miðen II. József az erdélyi szorosok vizsgálatára Temesvár felől erre utazott, félszázad gyalogság őrizte nehány tüzérrel a várat. 1784-ben azonban a Hora lázadás ellen menedékhelyül szolgált a környék nemességének s gróf Jankovich Antal elnökletével itt kezdte meg működését a lázadók ellen kiküldött bizottság. 1800-ban Mitrovsky gróf főhadparancsnok javaslatára az udvari tanács várjellegét megszüntetvén, felszerelése 150 bankóért elárverezte s abból építeté Pogány Francziska azt a házat, melyben 1871. október 4-én az állami reáliskola megnyilt, s mely most az állami elemi iskola otthonául szolgál. A pusztulásnak indult vár annyira megtetszett 1817-ben a Déván átutazó I. Ferencz császárnak és nejének, Carolina Angusztának, hogy újraépítését elrendelték. Tizenkét esztendőn át 216 ezer frtot fordítottak a restaurálásra s 1829. helyezhették el a feliratú táblát :

Franciscus I. restaurant MDCCCXXIX.

Fenn a várban egy szakasz őrség vigyázott: mig lenn az u. n. sáncban állomásozott a helyőrség és a parancsnokság.

1849. következőleg találta Kőváry László :

»A magas hegyre csigaút s három kapu vezetett. Ezen csigaút mekkoraságára megjegyzem, mikép csupán a legkülső kaputól a másodikig 856 lépést keringe. A vár falhoz felérve, nyugatra egy mélyseg felett az út mintegy 50 lépésnyi hidon vive át, hol felvonó hidja volt.

A kapun belépve, pár őnyel előudvar nyílt fel, hol az őrség tanyázott. Beljebb egy négyszögű, körül épített tágasabb udvara volt, melynek földje simítatlan szikla. Ezen udvar hossza 50 lépésnyi, szélessége jóval kevesebb. Az épületek sekélye nem tökéletes négyszög. A déli épületek fel valának építve, az északiaknak is egy része; más két oldala rom volt. A déli, keleti és északi oldal fedél alá volt véve, még pedig úgy, hogy az esővizet róla minden befelé vezeték s kúlba fogák fel. Következőleg a várépületből kívülről egy 10 ől magasságú falnál egyébb nem látszott.

A vár épületén kívül, kerekben egy 3-4 ól szélességű tér fut körül, a mit egy törpébb várfal ővedzi, melynek kőralakja nem egészen tojásdad. Ezen várfalon kívül, a csigautakat is kőfal védi.

Visszatérve az épületekbe, északkeleti szegletében még ott romaldoztak a rendetlenül összeépített apró szobák. Mutatták még a kinestár szobát a déli oldalán, a földben a kápolnát, tovább az állandalmi hőrtőnt, hol többek között Dávid Ferencz, az erdélyi reformáció tipusa, ki mint katholikus született, azután lutheránus, később református, végre unitárius lett, s mint első unitárius püspök, vallásheli újjásért a tordai és sehévári zsinattól halálig való rabságra ítéltetve, 1579. nov. 6-án itt elhalt.

Mondják, hogy alagútja is lenne, melyen át a hegy alatt fekvő kalonai sűlházhöz lehetne kimenni.

Oltalmi tekintethen mostani lőszereink ellen nem volt valami nagy fontosságú. Mikor a császáriak 1849. tavaszán Erdélyt ide hagyák, benne egy 200 főből álló őrséget hagynak, három ágyúval. Előbb br. Bánfi János czernirottatá, később Forró ezredes ostromolta. A várbeliek sokáig fentarták magokat: mignem annyira jutottak, hogy vízük mosásra nem is juta; élelmökben, főleg sóban is megfogyatkozának. Forró végre apró ágyui helyébe egy 18 fontost vonata délselől azon leyre, melynek e hegysök kilövása: s erre az őrség magát szabad elmenetel, lefegyverezés feltétele alatt, plönkös vasárnapiján 1849. máj. 27-én megadta. A puskapor párr hónap múlva, augusztusban, felrobbant: s a vár, mely a Maros partjának oly sokáig kulesát alkotá s hajdan a zászlós uraságok [liber baronatus] egyik sasfészke vala: ismét romba süllyesztett.

A vár feljárója a Magyar-uteza és a Magna curia felől történt.

1848-9-ben a felső vár a császáriak kezén vala: honnan egyetlen ágyujokból többször lövöldözték a várost, s az átvonuló honvédeket. Több ház sala máig őrzi az akkor ágyúgolyókat. Torontalmegyében Nagy-Szent-Miklósön most is él akkor védője: Kudlich határőri főhadnagy A szabadsághárez alkonyán 1849. augusztus 13-án párr nappal a segyverletéssel előtt valószínűleg gondatlanság okozta gyulás miatt levegőbe repült s azóta komor méltósággal tekintnek dühendező romjai a gyorsan fejlődő városra és környékére. A hunyadmegyei történelmi, régészeti társulat a végveszedelemtől, megimentendő, megvásárolta s Hajduezky József reáliskolai tanár buzgalma márás kényelmes sétaútakat készített oda. Ujabban gróf Bethlen Miklós főispán támogatja hathatósan Hajduczky fáradozásait s Párra Gábor erdőmester közreműködésével gyönyörű ültetvényeket létesítve legszebb hazai üdülőhelyünk egyikévé varázsolják a várhegyet.

Kilátás a déval várhegyről. A 371 m. magas dévai várhegy kilátási köréhez fogható kevés létezik hazánkban s ennek látókörét csak a brassói Czenk hegyével tudjuk összemérni. É.-ra az Érczegység nagyági (Hajtó, Szárkő, Csetrás, Duba hegy), magurai csoportja, a füzes-barburai éles gerincz (670 m.), azontúl

a boiczai (kisbányai) Szfregyel s az általa felémelt két Magura mésztőmízsei a brádi hágó a Leány heggyel (Delau Fetyi, Muncsellel (melyről *Ormingya* Ruda közt nagyszerű kilátást nyerünk), a kőrősbányai Karács láthatók. A Fehér-Körös völgyének mélyedésén túl, a jobbparti szaggatott hegycsúcs mögött egyenesen északra a Blezseny, Bucsesd felett az 1260 m. Vulkán saját-ságos alaku mész tömege Ettől nyugatra már az Aranyos jobbparti hegységhől válnak ki a D. Stibeu (1420 m.), D. Certiesan (1230.), a leányvásárairól híres *Gaina* (1420.), mely Kis-Aranyos forrásainál már a Bihar lánczához fűződik. Északnyugatra a maros-németi kastélyon túl a völgy elzáródik, de a Maros jobb partjából a kőrősbányai hegységhöz csatlakozó lánczolatok a brettyei Magura, a szirbi, guraszádai hegycsúcsok le Aradmegye határáig láthatók.

Délnyugatra legkorlátoltabb a kilátás, mert a szomszédos Szárhegy (Colcu 503) elzárja a Ruszka-Pojana felé láthatást. Keletre az Egregy és Sztrigy közti domb-soron túl a Sztrigy terjedő harmadkori lánczolat a lozsádi Magurával, azontúl a Városvíz völgye megett setétlő sebeshelyi, szászvárosi havasok kristályos tömege, az 1759 m. Godeánnal, melyből egyenesen nyugatra mélyen bevájódva a sebeshelyi viz ered, míg D. Ny. a Városviz kanyarodik. Kissé É. K. a kudzsiri havasok következnek a kupdad Batrinával. Dél felé a Sztrigy mellett felszálló füstgomolylyal jelzett Kalán átellenében a lunkányi völgyet hirtelen felmagasuló mészhegyek zájják el a ponoricsi házfedél alakú tetővel, mely alatt a lunkányi patak valami 5 km. föld alatt haladva hatalmas barlangot alkot.

Ezen hegyek mögött a Paringescsoport óriás tömege válik ki. D. K. a Sztrigy bevájódását kísérhetjük el

Puj tájáig, honnan D.-re a legszebb látványok egyikét a Retyezát 36 km. tarajzatos láncolata nyújtja. Az előhegyek fölé sötét övet borító fenyvesekből kopár, vihartépte sziklacsúcsok, éles gerinczek emelkednek s a Retyezát 2477 m. kúpja komor méltósággal uralkodik az egész felett. Tőle keletre még magasabb a 2505 m. Bucura s a 2508 m. Pelaga.

A Sebes-viz völgyilásától odább délnyugatra a Várhelyi havasokat egész a Vaskapu hágóig megkülönböztethetjük. Onnan nézőpontunk felé a hátszegi medencze süppedésétől kezdve a szilvási hegyek s az Egregy (Csernu) vizét kisérő vonulat sötétlík V.-Hungyad kohóinak füst oszlopaival. Közvetlenül előttünk az Egregy völgyén láthatjuk Kis- és Nagy-Barcsa házait a kővületeiről hires bujturi erdőt s a dévai trachyt hegytőmeg Bezsán (Bessenyő) nevű végződését, mely arra látszik inteni, hogy Száraz Almás őstelepesei bessenyők valának s ezektől mint pogányoktól különböztették meg a szomszédos Kereszteny-Almást.

Ha a Maros terére fordítjuk tekintetünket, a közvetlenül lábaiunk alatt pompázó fejedelmi kastélytól (*Magna curia*), az imposáns törvényszéki palotától, a ritka szép német renaissance megyeháztól odább az áll. föreáliskola és internatusa, a Székely, Dobolyi utcák csinos házai, a foltéri Hunyadi templom, közelében a m.-kaszinó, áll. leányiskola, tanítóképző láthatók, odább a kórháztelep, a gör. kel. temetőben álló első oláh templom 1645-ből, majd a csángó telep, hol 1897. június 22-én az országos tornaverseny fényes ünnepélyességei épen ellentétét alkoták a honvédek 1849. augusztus 18-ki fegyverletételenek. Odább a Horgos, hol $\frac{1}{2}$ század előtt réztörő malom működött még, s a gonosztevők régi vesztőhelyeül szolgált Arkitető, Szántóhalom, Dédács Piski teleppel s felettük az aranyi kúp. Így követhetjük a Maros folyását egész a Kenyérmezőig, a Kenyérvíz (Kudzsir patak) nyilásáig, sőt a Szász-Sebes felé elnyuló Maros-Olt vizválasztóig.

A dévai uradalom és a Magna Curia multjából. A dévavárral együtt járt az uradalom is, mely Hunyadvármegye északi

Kaján-patak völgye s a Maros balparti része az harmadára terjedt ki. A Marostól északra az Érezhegységig a két Erdőhát s az északi ágával Jóseig (Dobra), majd Keletre az Egregy torkolata a Sztrígy alsó vidékeig mind Dévához számított. A roppant uradalomból apróbb nemesi jászágokkal. Alsó- Felső- Árkán példája szerint kenézségek kiszakításával, jutalmazák, főleg Zsigmond, I. László, V. László és Mátyás király, úgyszintén Hunyadi János kormányzó hivéiket. Ennek ellenére a dévai uradalmat Hunyadi János 53 faluval vetheté át s a fejedelmek mindenikének fő jövedelem forrását alkotá. A vár alatt külön uradalmi udvarházat építettek s Geszthy Ferencz anyját: G. Jánosné sz. Sulyok Zsófiát is onnan temették el 1590-ben. (Obiit tandem in oppido Deva in curia filii sui Francisci sub orte eiusdem sita).

1667-ben az országgyűlés állandóan a fejedelmi jászágok közé sorolá s különösen nagy gondot fordított dévai uradalmára. Bethlen Gábor, aki a Nagy udvar (Magna Curia) nevű palotát újból építette. Épen 1621-ben a besztercebányai király-választó országgyűlés idejében érhettek véget ezek a munkálatok, mert a főkapu homlokzati címerén az általa nem használt »Király« R(ex) H(ungrariae) címet is beiktatá udvari személyzete. Ez érdekes történeti emlékünket az új törvényszék kedveért lebontották s most nem tudjuk helyét találni, pedig Hollaky Arthurné Téglás Gábornéval költséget is gyűjtötték már reá.

A Bethlen-kapun következő zsoltársor volt egy sorban kivéve:

AZ VR NEGEKIRIZZE AZ TE BEMENETELEDET ES KIMENETELEDET

MOSTANTUL FOGVA MINDEOROKKE A. D. 1621.

Hasonló előszeretettel viseltették a dévai uradalom iránt az isjabb és idősebb Rákóczi György, a két Apaffy Mihály, Apaffyné Bornemisza Anna számos rendelkezése őrzi Déva nevét s nem érdektelen megtudnunk az uradalom akkori állapotát. Apaffy Mihály alatt különösen nagy virágzásnak örvendett a szőlőmivelés s az uradalom pincéiben százával raktározották el a termeszes horos hordókat. 1680—89. közt Márkus Péter számtartó évente 2—3000 frt készpénzt szolgáltatott a fejedelmi udvarba (400 frt koresmapénzből). Az Egregy vizén, a mai Hořgos alatt, a vashámor évente 8000 patkót s 50 ezer patkószeget, sok ásót, kapát, szántóvasneműt készített s a fejedelmi ménéket a dévai kovácsok patkolták. I. e s e d y László, uradalmi provisor összeirása szerint 1673-ban az uradalomhoz 54 falu, 229 jobbágy tartozott s bujdosóban vala 92 jobbágy család. Gazdasági állat volt: 99 ló, 826 ökör, 219 tulok, 691 tehén, 881 juh, 798 disznó, 32 bárány. Virágzott az állattenyésztés. A kapu adó 189 frt, földadó (gabona birderium) 49 frt, s 149 lyukot, 94 cs fél veder vajat, 13 veder veres bort szolgáltattak be. A dévai 21 jobbágy családból Csorba Ferencz bíró alatt Szőcs, Balog, Seres,

Katona, Vámos, Serfőző, Csáki stb. nevűek valának. Volt 1 vintzeller, 1 patier, 1 darabont, 1 csizmardia. Vámot szedtek a provízor házáinál (mostani főerdész háza) u. m. 1 igásszekértől 12, 1 ökörtől 2, 1 taligától 6, 1 juhtól és két báránytól 1–1, 2 disznótól 3 dénár.

A Maros réven 6 ökrös szekértől 8 dénár, 2 ökrös szekértől 4 pénz, gyalog embertől 1 dénár, lovastől 2 dénár, minden sós hajótól 1 kősső járt. Biz ez elég magas tarifa vala! Az Egregyen két malom működött, mint most. A vár alatt 23 oláh cigány család lakott. A vasnemisek vajdája Hancza János, a rézneműké Vitány András vala. Szőlő-hegy kettő volt: az u. n. Váralatti Mál és Csikomál.

1731. III. Károly a dévai uradalmat herczeg Visconti Gyulának, az aranygyapjas rend lovagjának, adományozván, a várossal éles ellentétek fejlődtek ki. 1733. augusztus 19-én Visconti herczeg 60 ezer forintokért báró Haller János de Hallerstein és neje Dániel Zsófiának adta el. A Haller vargyasi és Dániel címerek ezért láthatók több helyen. A kinestár a XIX. század elején váltotta vissza s a fiscalitás megszüntetésével 1890-ben a földbirtok esangótelepítésre fordítatott. A régi sejedelmi palota, (magna curia), melyet a megye székházul bérelt volt ki, pénzügyigazgatósági helyiség; a terjedelmes szőlők magánosoknak, a királyi haszonvételek a város közönségének adattak el. A városban mindig szép számba valának azért nemes családok is. Igy 1538-ból ismerjük a Dévay nemes család címerét s 1618-ból Mailand Oszkár tanár kikutatta a város címerét is (Anjou liliom). Több ipar-testületi czél (nyirok, fazekasok, vargák stb.) virágzott itt.

S hogy a magyar nemesség is minő szép számba lakta Dévát a XVII. században, azt egy I. Rákóczi György idejében, 1643-ban a Déván lakozó nemesi családokról szőlő összeirási lajstromból itélhetjük meg legjobban. Kik valának tehát az akkor itt lakozó nemesek?

Nemzetes Makra y Gergely háza van a Magyar utcaiban Lakatos Miklós és Nyiro András közt.

Néhai nemzetes Balogh vagy Érsekujvári Benedek özvegyének háza a Magyar utcaiban, szomiszédai Csiszár István és Varga István.

Nemes Nagy János.

Nemzetes Keőszegi Bálint háza a Magyar utcaiban, szomiszédai szegedi Literatus Péter és Szabó Balázs.

Nemzetes Páttantyus János háza a Magyar utcaiban, Mészáros István és Dédács Mihály közt.

Nemes Kozolai János, szomiszédai Nagy Istvánné szül. Tompa Borbála és Bánffy Miklós.

Nemzetes Barcsoni István háza a magyar utcaiban; szomiszédos Makai Gergelynével (szül. Nagy Ilona) és Nagy Ferenczel.

Nemzetes Nagy István nemességét Barcsoni István és Kozolai Dániel igazolják.

Kőműves János, Almási János veje és örököse.

Daróczy Anna, néhai nemzetes Kenderesi Ferencz özvegye.

Takács Margit néhai Csorba János özvegye; két fia: Csorba Tamás és Mihály.

Nemzetes Borsai Péter néhai Borsai vagy Nagy István fia; háza a piacz-utcán övv. Dákos Istvánné szomszédságában.

Nemzetes Kéméndi Váradai Ferencz háza a Magyar-utcán Takács Lőrincz és Szabó István özvegye mellett.

Solymosi Nagy István; szomszédi keszi Literati Kelemen és övv. Cseke Bálintné.

Nagyságos Bethlen Gábor fejedelem Kassai alias Farkas Márton megemesítette; magyar-utcai házá, mely Szabó Péter és Literati János közt van mindenennél szolgalmányok kötelezettsége alól felmentette.

Kovács András, Kőmives János, Makai Gergely, Ujvári Benedekné, Váradai Ferencz, Lakatos István, Kenderesi Farkasné, Nagy János, Szabó Miklós, Kenderesi János, Szabó Jánosné, Pattantus János, Gyöngyösi István, Király Ferenczné, Tarnádi Lőrincz, Borsai Péter, Uzon Boldizsár, Szentgyörgyi Balázs.

A Dévay család mellett, mely kipusztult, kiváló állásokat töltötték be a dévai Nagy család tagjai.

Igy 1636. Paulus Nagy de Devi capitenus supremus peditum circuleatorum Illustrinus docini Principis. Szalárd feljegyzése szerint lugosi és karánsebesi bán, 1648-ban Hunyadmegye főispánja, kinek holta után Barcsay Ákos nyeré át ezen hivatalt. 1709-ben Pál kuruczsa miatt Rumániába bújtosolt s veje Nandra Tóbiásért rabságot is szenvedett. A XVIII. században Bácsiban birtokos a család s ott Nagy Sándor 1719-ben érdekes emlékiratokat írt megényk az időbeli történetéről. A család máig fontos állást foglal a megyében.

Ime tehát a Magyar-utcza nem hijába viselte ezt a nevet s a szintén máig lélező Felszeg-utcával nemességünk otthonául szolgált. S mint hogy akkoriban iparos elem is szép számban lakta Dévát, mindebből kitetszőleg mai nagyságát már a XVII. században elérte volt s csak a széleken terjeszkedett napjainkban tovább. Az Almássi, Szabó, Nagy stb. családok időközben eloláhosodtak.

A vár és a magna curia mellett Déva legbecsesebb régi emléke a reformátusok temploma, melynek előrészét 1899. nyarán repedezettsége miatt ugyan lebontották, de eredeti stíljébe fogják felépíteni s a szentély épsegben marad. Egész Déva a római kath. egyházhhoz tartozott s főtemplomát a Hunyadiak bőkezűségenek köszönhette. A szentély szép arányú gothicus ablakai faragott kőoldalokkal s halpikkelyszerű díszítéssel; valamint a gyönyörű hajlású boltívek is igen kellemes benyomást tesznek a

szemlélőre, mig a lebontott templomhajót alkotó rész lapos mennyezete és minden formát nélkülöző, alacsony, kis ablakai izléstelen építő-mesterre vallanak. A torony falazata szintén góth stílus ablakokkal és szép magas támppillérekkel épült, a Hunyad megyében szokásos tornáczos fedélzettel birt. Magassága 39 m. volt.

A Szent Miklósnak szentelt templom mennyezetén az Anjou, a Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet egyesített címerei, továbbá I. Ulászló király címere látható. A szentély oldalfalain levő fresco-képek érdekesek, a három napkeleti bölc Krisztushos való zarandokolását, továbbá Assisi Szent Ferencet és Szent Borbálát ábrázolják; Geszthy Jánosné, lekcsei Sulyok Zsófia emlékére a szentély északi oldalsalába az első korus mellett elhelyezett sirkő feliratának eme szavai: Sepulta est ibidem, in templo Sancti Nicolai, vagyis magyarul: Eltemettetett itt, a Szent Miklós templomában.

Ez építmények a reformátusok tulajdonába 1545—1560 között jutottak, midőn is a kath. hivék lelkipásztoruk és főesperesök: Tordai Sándor András vezetése alatt egytől-egyig a reformált hitre térték át. Említest érdemel, hogy ez a Sándor András (kinek életéről Bod Péter »Smirnai szent Polikárpus« ez. műve 27—37. lapjain ír) pár év múlva az erdélyi reformátusoknak püspöke, vagy mint a templom falában elhelyezett epitaphiumán írva van »azt erdélyi magyar ecclesiák superintendentese« lett, s mint ilyen halt meg Déván 1579-ben. Hatalmas segítőtársa lévén a hitviták idején oly nagy szerepet játszott Melius Juhász Péternek, engesztelhetetlen ellenfele volt Dávid Ferencz unitárius püspöknek, ki, mint államfogoly a dévai vár kerek bástyájában végezte be sokat hánynatott, küzdelmes életét, ugyancsak 1579-ben, Szamosközy szerint nov. 15..

A templom sirkőei közül legrégebb a Bajomi Kataliné, Dobó Domokos erdélyi alvajda, Dobó István, Eger vára hős védője testvéröscsce feleségéé, aki csecsemő kis fiával, az 1554-ben dühhöngött pestisnek esett áldozatul. A 172 cm. magas és 71 cm. széles sirkő a déli oldalon lévő mellékajtótól balra van befalazva, és feliratának szövege ez:

Quam legit urna brevis | Dominem Catherina vocata est | et sata de clara stirpe | Baiiomis erat. | Nuper erat coniunx | Dominici casta Dobonis | cum regeret Dacos | monticolasque Getas. | Fata brevem dedere | vitam matris soholique | claudentes ambo peste | furente die . . . | Dum r . . . in 1 . . . tes | tis fuerit ~~hunc~~ ~~et~~ ~~et~~ ~~et~~ ~~et~~

Hoc igitur tumulo posi | ti nunc rite quiescunt | Donec illos dominus | evocet atque heet.

*Az epitaphium négy szélére ez van írva: Filius matrem
preaces | sit moriens sexto die mater vero obiit | decima quarta
die | mensis Septembris in Dewa Anno D. 1554.*

Tordai Sándor András sírköve a katedrális hátsó, a papi szék előtt az első korus között a templom északi falába illesztve; magassága 178, szélessége 91 cm. Csinárcs egy biblia. A felirat a derék lelkipásztor erényeit dicsöiti.

Tordai Sándor alatt reformált a dévai egyház 1545–60 között, ő vala az erdélyi reformátusok első superintendense, vallási türelmetlensége juttatható Dávid Ferenczét a dévai várba. Sándor István meghalt 1579. tehát Dáviddal egy esztendőben.

Siquis ades qui nostra cupis, monumenta videre
Cuius et hoc tumulo membra sepulta cubent
Andreas Sándor Tordensis nomine dico,
Namque mihi hoc tantum mors superesse sinit
Ornarat, dominus vivum me munere magno.
Et clarum nomen fecerat ille mihi.
Nam superintendes ego nostrae gentis habebar.
Huic voluit Christus me invigilare meus.
In cuius vero sacra nunc aede quiesco.
Devensis populi praesbiter ipse fui.
Quae durum potuit mihi mortis admire satum.
Illa sub hoc tantum marmore clausa iacent.
Tu tamen esto menor, qui spectas nostra sepulchra,
Esto memor quid nam post breve tempus eris,
Es quod eram. sed eris quod sum, non tempore multo,
Nam mors est cunctis persolvenda, vale.

Köröskörül a sírkő szélein felülről kezdve:

*Epitaphium clariss[imi] viri domi ni Andre | ae Sandor
pastoris ecclesiae Deven[sis] et superinten[dentis] ecclesiarum |
Hungaricarum in Transsilvania | catholicam fidem profeten]tium.]
Obiit Anno aetatis 50. MDLXXIX.*

Mellette a fejedelmi Báthory családdal rokon Sulyok Zsófia, (208 cm. magas és 88 cm. széles) sírköve.

*Hic sepulta est generosa et magnifica | ea domini Sophia Suliok
de Lekche | reicta vidua magnifici olim domi | ni Joannis Gezti
de Gezti mater | vero magnifici domini Stephani Suliok de
Lekche ex domina Kalara Kende, filia olim Kende | bani nata.
Vixit cum marito | annos 19 ei sex filios procreans | Wolfgangum,
Franciscum, Ladislauum | Joannem et iterum Joannem, post |*

remo Nicolaum, quos omnes vi
regno Selavoniae sepelivit, solum Franciscum post se hereden
viven tem manentem relinquens. Maritus ve
ro anno 1562. die
15. Decembris in eodem regno Selavonie in aere sua Szent
Leorinez vocata defunctus, ibidem in templo Sancti Laurentii
sepultus est. Vixit post eum in viduita te annos 28. Obiit
tandem in opido Deva in curia filii sui Francisci sub aere
eiusdem sita. Anno 1590. die 14. Marti idest Sabato proximo
ante do minicam Reminiscere, post meridiem hora septima.
Anno aetatis suae 64. Sepulta est ibidem in opido Deva in
templo Sancti Nicolai Dominica Oculi in meridie.

Alól a család címere e körirattal: Arma seu insignia familiæ
Suliok.

Magyar fordításban is:

Itt van eltemetve Nagyságos leckehei Sulyok Zsófia úrasszony,
néhai geszli Geszthy János hátrahagyott özvegye, Geszthy Ferencz
anyja, néhai leckehei Sulyok Istvánnak, Kende Kalárától, a néhai
Kende báni leányától származott leánya. Férjével élt 16 évet, 6 fiút
szülvén neki, u. m. Farkas, Ferencz, László, János és ismét János,
s végre Miklós, kiket még szeretett férje életében mind eltemetett.
Szlavoniában, esupán Ferenczet hagyván maga után élő örököslül.
Férje meghalt 1562. decz. 15-én ugyancsak Szlavoniában, Szt.-
Lőrinez nevű várában, s ugyanott temettelett el a Szt.-Lőrinez
templomban. Utána élt még özvegységében 23 évet, aztán meghalt.
Déva városában, siának Ferencznek a vár alatt fekvő házában
1590. márcz. 14-én, azaz a Reminiscere vasárnap előtt való szom-
baton, "estve 7 órakor, életének 64-ik évében. Eltemetettet ugyanott.
Déva városában, ide a Szt.-Miklós templomba Oculi vasárnapján
(vagyis márcz. 25-én) arezával délnek — fektetve.

Geszthyné súia: Geszthy Ferencz is ide temetelett; de diszes-
siremlékét Básta katonái 1603-ban, mikor a templomban felhalmo-

¹ Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy e két utóbbi felirat
szövegét egy névtelen, L. S. 1765. decz. 29-én készített másolatában
a gyulasehervári Batthyányi-könyvtár kéziratai M. II. 30. sz.
(Székely Sámuel gyűjteménye Misceilla IV. köt.) 501. lapján
is megtaláltam. A Sulyokné sírsíratát különben kiadta 1862-ben
Nagy István is a »Magyar Történelmi Tár« 11. köt. 240. lapján, de
hibásan, ép úgy, mint Bod Péter »Hungarus Tymbaules continua-
tus« ez. kis munkája 63;4. lapján.

² Jellemző, hogy a sírsíratban a datum e körülírása hibás,
mert 1590. márcz. 14-ihe szerdára esett, a »Sabbato proximo ante
dominicam Reminiscere pedig = márczius 10-ihe.

zott lőszér kihordásával meg valának bizva, feldulták és szétzúzták valószínűleg kincs vágyból. A boltív liliomos ezimerét Geszthy ezimernek is tartják.

A régi oltár helyén álló első karzat közepén, a főbejáróval szemben, losonczi báró Bánffy György, Erdélyország gubernátora és nővére: galanthai Esterházy Jánosné, szül. báró Bánffy Ágnes által 1817-ben itt eltemetett nagyszülőinek — Nagybarcsai Baresai Gergelynek, aki 1752-ben, mint Zarándnagyfalu főispánja halt meg, és neje nalácsi Naláczy Sárának, aki 1761. május 24-én hunyt el; továbbá ezek egyetlen leányának, édes anyjoknak: Baresai Ágnesnek; br. Bánffy Dénesnének, aki 1782-ban költözött el az élők sorából s végül 1754-ben csecsemő korában elhunyt testvéröknek, br. Bánffy Gergelynek sírtemplome. Mindezek a templom és a kerítés ajtói közt, nem messze a torony alatti bejárótól, épén a faragott kőjáró alatt sekvő sírboltban alusszák örök álmokat. E sírboltra az új templomkerítés építésekor 1892-ben bukkantak rá.

A toronyban levő három harang is érdekes régiség. A kisebbik, melynek valamiennyi közt a legszebb hangja van, még a katolikus időszakból való. Évszámi nincs rajta, de van 3 kis piros kereszt s 4 mitológiai nő alak, melyek halfarkban végződnek és négyeszer felirva ez a góthikus betükből álló szó: ſhell és egyszer így: ſhell. A harang alsó karimája belül négy oldalon van elvásva, a mi azt bizonyítja, hogy valamikor más irányban húzták.

A nagy harang 1536-ból való. s felirata a következő: MAGR; SIGIS; CIBIN; ANO; MDI; 6; 5; 3; 8; SALVT; 1; 5; 3; 6; * INRI; T. T.

A középső harangot az öreg Rákóczi György fejedelem esnállatta az egyháznak, a mint azt a harang alsó karimáján lévő felirata bizonyítja:

Campanam hanc fundi fecit Illustrissimus ac Celsissimus Transilvaniae Princeps Domini ac Dominus Georgius Rakoci senior in usum ecclesiae Devensis. Aera dum pulsat campana haec fusa Rakoci.

A harang közepén ez a felirat van: Principis expensis | De-daleae | artis ope | tum tu lecta cohors | summo sacrata Jehovahe | aedem hanc ad sacram | conflue sollicite SK. G. | fusor Jost. Constein | Anno 1647; és az ellentett oldalán a fejedelem ezimere látható. Végre felső részén a 122. zsoltár 1. verse olvasható: Laetatus sum, cum dicentibus mihi in domum Domini ibimus.

Spalm (így!) CXXII. (Örvendek, mikor azt mondják nekem: menjünk el az Úr házába!) A három harang összhangja igen kellemes, szép accordú.

A templom és a szép gótikus stílusú torony is, melyeknek szilárd-ságát 13 hatalmas támpillér is biztosítja, rendkívül ügyes építőmesterre vall: kár, hogy a nevéből ma már csak annyi olvasható: Iohannes, a déli oldalon a fedél alatt kivül alkalmazott táblán.

A már lebontott torony falépésője egyik oldalába vésve ez olvasható: Hoc opus renovatum est anno Domini 1675. per Paulum Balog.

A papíkok régi Úrasztali területeiből és kendőiből az egyik, egy vékony, megsárgult selyemkendő, melynek közepére fekete és arany fonallal ez van hímzve: Anno 1669. Kendeffy Miklósné-Nemes Sára varratta az dévai Ur házában való asztalra.

A másik, egy ritka ügyességgel himzett nagy fehér asztalterítő, melynek himzései fehér selyemmel és aranyfonallal vannak készítve, még pedig úgy, hogy a himzések színe és fonákja egyforma. A közepén lévő 46 cm. átmérőjű átlört minta körirata ez: T. N. Bar[csay] Ábr[ahám] úr ked[ves] hites társa ezt T. N. Kend[essi] Anna Isten dicsőségére, a dévai ecclesianak ajánlotta Anno 1703 die 8. April[is] Gloria sit Deo. Varró Ferencz által.]

I.. bővebben Szőts Sándor, A dévai ref. templom a régiségei s Hunyadmegye történelmi régészeti társulat IX. Évkönyve 1898. 67–82. lapjain. Gellért (Grünhut) Jenő volt föreáliskolai tanuló fényképeivel és Veress Endre dr. tanár felvilágosításával.

Az oláhság betelepedése Dévára. Déva város csak napjainkban szabadulhatott fel a fiskalis uralom zsíbbasztó hatása alól, s habár már Hunyadi János szabad várossá (tehát kir. várossá) tevé, vagyonosságban, népcsedésben mindig hátrányát látta az uradalomi érdekeknek, melyek egészen jelentéktelen mezővárossá súlyesztették, s apránként vagyonától is megfosztották.

A háborús időszakban megfogyatkozott magyar lakosság helyére már a XVI. század elején kénytelen vala az uradalom jövevényes oláhokat befogadni, minthogy a közvetlen környéken itt is, mint Ilyén, a

vár védelméről és az uradalom szolgálatára más települő már nem akadt. Okmányilag ki van mutatva: hogy Déván épen Bethlen Gábor indította meg az oláh betelepitést 1604-ben négy oláh családdal. Ezek ugyanis szerződésileg kötelezték magukat minden szolgálatok teljesítésére, melyket clébb a magyar lakosság teljesített. Igy „egy sessiot“ kaptak és két napi kaszálást vagy 50 dénát tartozott adni a magyar papnak a betelepitettek mindenike. Templomukat 1645-ben a városon kívül (mostani temetőjükben) s csakis Solti András magyar predikátor engedélyével építhették meg, s az akkori idők türelmetlen selfogása szerint nappal harangozniok tilos vala. Harangjukat is vérdij fejében csináltatá egy magyar család. A harangozási korlátozás csakhamar feledésbe kezdett menni, bár a magyarság ismételten hatósági rendelkezést eszközölt ki arra nézve. Igy 1694-ben Naláczy József hunyadmegyei főispán elnöklete alatt épen Topheus vladikával szerződték Bábolnán. 1713-ban az oláhok önkényt 72 dénárt ajánlottak fejenként s 100 arany vinculumot kötöttek ki, szerződés szegés esetére.

Csakhogy időközben nagyon változott a politikai irány egész Erdélyre s így Dévára is, s a protestáns vallásban a magyarság hagyományos őrét kezdé üldözni az ellenséges katonai kormány.

Gróf Steinvillle 1712-ben 61 bolgár családot telepitett Dévára, kik a már előbb idetelepített örményekről „görög városnak“ nevezett „új várost“ a Maros felé benépesítve az 1701-ben letelepített ferenczrendiekkel a római kath. templomot is csakhamar megépítették. A ferenczrendieknek nagy érdemük van Hunyadmegyeben a katholicizmus felélesztésében s

~~Déva kivül Hármonon, Hungádon szorvazkodtek s az egész Érczhegységet ők talták el. Igy Csertés, Trestia, Kisbánya (Boicza), Kőrősbánya mind a dévai háztól nyerte lelkí atyáit s Nagy-Ágon is ők végezték 1790-ig az isteni tiszteletet.~~

A milyen buzgók valának egyházi téren, ép oly keveset törödtek, idegen eredetüknél fogva, kezdetben a magyarság erősítésével. Gróf Steinvillel 1715-ben a dévai ref. papnak járt kincstári javadalmat maguk részére kieszközölvén „az eddig két predicatorral, jó tanító mesterrrel, deákokkal, kántorral, órással, harangozóval ékes ecclesia, mintegy metropolisa ezen vármegyének elárvult, megfogyatkozott s egy predicatora is odahagyja“. Igy siránkozik az akkorai pap. 1727-ben a katonai hatóság az oláhok által fizetett dijakat is a ferenczrendieknek rendelte; a kiknek azok szintén igen rövid ideig fizethették.

A római katholikusok, az Alföld felé irányuló kereskedelem révén megvagyonosodott örményekkel (ide való elnevezés szerint minden délvidéki „görög“ valamiként a duna mentén „rácz“) felszaporodván, 1782-ben a piaczon is egy kápolnát építettek.

A dévai gimnázium. A város azonban egyetemlegesen sokat veszített a XVIII. század ellenséges kormányrendszere által tervszerűleg megbuktatott gimnáziumban. Ennek legelső létezését a XVI. század végével ismerjük, a mikor ugyanis Geszthy Ferencz 1593. június 11. tulajdon kezével írt végrendeletében találjuk, aki a plébános házát kőből megépítetni rendelvén, azzal szemben a templomhoz egy hosszu keskeny házat, közönséges tanuló háznak, egy kisebb házat az oskola mestőnek, négy kis kamarácskát deákoknak rendelt építetni s hogy »az egyik malomkeréknek minden haszna az oskolának táplálására legyen rendelve örökre«. (Lásd Veres Endre dr., »Geszthy Ferencz várkapitány. Déva XV. századi iskolájának alapítója«. A dévai m. kir. főreáliskola Értesítője 1897–98.) A dévai iskola Bethlen Gábor és a Rákócziak alatt

szép virágzásban állott s az idevaló deákok látták el Maros-Németi udvari kápolnáját is 1720-ig, a mikor ott önálló papi állást szervezett az uradalom. A XVIII. századra átmenőleg a ref. egyház jövedelmei rohamosan megsogyatkozván, az iskola is tengődésre vala kárhoztatva s nemesak az Egregy malinának hasznát vesztette el, de 1774. március 14-én gróf Bánfy Dénesné, Barcsay Ágnes udvarháza exequálásánál »a méltóságos fiscalis director ur rendeletére« és két ember szavára: »hogy a ref. schola is a az udvarból szakadott volna ki valaha, ezt is elfoglalták« s esak nagy bajjal sikerült visszanyerni legalább a telket. De az iskola, jövedelmeitől megfosztottan, elemi iskolává sülyedt, s előbbi nagyságát többé vissza nem nyerhette, mindaddig miglen 1871-ben a magyar kormány egy alréáliskolával felújjítá a régi iskolát.

Déva jelene. Déva az alkotmányos élet helyreálltával évről-évre jobban érvényesíteni kezdé fontos hivatását. Már Eötvös József báró munkába vette az állami tanítóképző és reáliskola létesítését s amaz 1871. májusában a „Kis udvar“-ban, emez 1871. október 4-én, a vár romjaiból emelt bethlen-utcai épületben kezdte meg Matusik Nep. János igazgatóval működését. Az állami reáliskola, elebb alréáliskolává terveztetvén 187⁴/₅-el elérte első szervezetét s csak 187⁶/₇-ben sikeresült sok utánjárással rávenni tekintélyes erdélyi országgyűlési képviselők (köztük Hegedűs Sándor, Lukács Béla) segítségével, Tisza Kálmán útján Trefort minisztert a főréáliskola engedélyezésére. A szegény tanulók segélyző alapját a tanár-testület, főleg Szathmáry György lelkes támogatásával, oly szép alaptőkéhez juttatá, minővel kevés állami iskola dicsekedhetik. 1878-ban Éder Géza rajzaival Szathmáry György, Szabó Endrével, Téglás Gáborral „Hunyadi Albumot“ is adott ki e célra, s a közielkesedés évekig gyümölcsözött. Maga Kún Kocsárd gróf is ezer forint alapítványt tett az iskolánál.

A reáliskola gyors felvirágzása mellett is alig merték a tervezők a tanulók maximumát 150-nél többre

becsülni s 188⁸/₉-ben ennyire szóló új épülettel látta el Trefort Ágoston, sőt 188⁹/₉₀-re 48 tanulóra tervezett internatust is nyert. És alig 10 esztendő leforgása után az internatust külön kellett építeni s a 150-re tervezett létszám helyett 300-nál is több jelentkezvén, 1901-ben az iskola épületet is megkétszerezték.

Az állami tanítóképző is gyorsan fejlődött s. 189⁸/₉₉-ben Boga Károly igazgató buzgólkodása következtében új mintaszerű internatust nyerve, a legnépesebb képzők közé tartozik, azzal a szép rendeltéssel: hogy a nem magyar ajku ifjakat a magyar nyelvre képesítse s a magyar ajkuakat az oláh vidékeken leendő működésre segítse. E két iskola mellé alakult a hunyadmegyei nőegylet boldogemlékezetű elnöke: Barcsay Lászlóné sz. Bruckenthal Antonia bárónő kezdeményezésére 1872-ben a leányiskola. Az iskola Réthy Lajos kir. tanácsos, tanfelügyelő, czéltudatos tevékenységével államosítatván, előbb felső-, majd 1892-ben polgári leányiskolává egészült ki, s boldogult Szathmáry György miniszteri tanácsos, e kerület volt képviselője, hathatós támogatásával 189³/₄-ben diszes épületet is nyert. 188⁸/₉-el az állami fiúiskola is megnyilt Déván. Ezekben kivül Déva város közönsége kisdedovót is létesített s a római kath. és gör. kel. felekezetek is saját elemi iskolákkal rendelkeznek.

Déva arczulatát rendkívül városiassá teszi az ujabb időben megsokasodott számos középület. Mindjárt a Magna curiaval szemben diszlik az 1890-re elkészült német renaissance stilű s erdélyszerte páratlanul szép megyeház. Pogány György főispán, Barcsay Kálmán alispán buzgóságát dicséri e szép alkotás, melyet Alpár Ignácz tervezett Átellenben az 1899 őszére befejezett kir. törvényszéki palota imposáns homlokzatával..

Odább az állami főreáliskola barokstilű épülete, a Štienc-ház s különösen a szövetkezeti palota, még nagyobb városnak is diszére szolgálhatnának. A főtéren a Kaszinó és a polgári leányiskola, az állami tanítóképző mellett pár magánház, a Dobay-utcában a reáliskolai internatus adnak igen tetszetős kúlsőt városunknak. Magánépit-kezésünk is évről-évre stilszerűbb s csak az kár, hogy utcainkat az ősök gondatlansága egyenetlenné tette.

Déva közmívelődési intézményei között fontos helyet tölt be nagynevű elnöke dr. Kun Géza gróf vezetése alatt a hunyadvármegyei történelmi, régészeti társulat. A társulat idáig megjelent 10 Évkönyve becses anyagot tartalmaz Hunyadvármegye őskorára s föleg Sólyom-Fekete Ferencz alelnök kutatásai a hunyadvármegyei magyarság multjára s az oláhság betelepitésére új világot vető felfedezéseket tettek. A régészeti kutatások anyaga jobbadán a m. tud. Akadémia Archaeologai Közleményeiben, a kolozsvári Muzeum-egylet kiadványaiban s a bécsi Archaeologisch-etnographische Mittheilungen 1883—94. évfolyamában látott napról lágot. A társulat közgyűléseit kiváló szaktudósaink, így Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos, Márki Sándor, Szádeczky Lajos, Keller Ottó, Pulcsky Ferencz, Czobor Béla, Csányky Dezső tisztelték meg felolvasásaikkal. Torma Zsófia, Márki Sándor dr., Szöts Sándor, Hankó Vilmos dr., Kun Róbert, Darvai Mór dr., Budai Adám, Kovács László, Wertner Mór dr., Szádeczky Lajos dr., Herrmann Antal, Ambacher Albert dr., Réthi Lajos, Téglás Gábor, Mailand Oszkár, Király Pál, Kolumbán Samu, Veress Endre dr. stb dolgozatai gazdagítják az Évkönyveket.

A Király Pál és Téglás Gábor 1882/92-beli várhelyi ásatásaiból külön muzeumi keletkezett egyelőre a reáliskola Dobai-utcza felőli melléképületében, míg a lapidarium a megyeház lépcsőházában szemlélhető.

Dévát már földrajzi helyzete kulturális középponttá avatta. Nem csuda, ha Šalamon Ferenczhez, dévai Biró Mátyáshoz hasonló jeleseket adott az irodalomnak, hogy Jósika Miklós báró is itt nyerte írói hajlainait, s

hogy a XIX. század elején Döbrantey Gábor oly írói kört teremtett itt, melyet Kazinczy Ferencz 1816-ban bámulva emleget. »A szép vidék, a magyar történeti hagyományok élesztik itt a szunyadozó tehetségeket s nemes tettekre buzdítják a minden napí élet emberét.«

Törzsökfalva (ma Brettyelin). Dévától nyugatra a 503 m. Szárhegy (oláhosan Colceu) és a Nyerges (Decebal) kőzt ered a Csengő vizér. E mellett felfelé haladva megkerülhetjük a Nyerges és Kozolyakő (Piatra Kozi) szembetűnő trachyt csoportot s a Finyikalr nevű kincstár erdőszélt és Brettyelinre érkezünk. Itt lakik ama Törzsök család, melynek őse, Bálint, a rigómezei csatában Hunyadi Jánost lova átengedésével megnuentette. *Hunyadi János Törzsök* falva és Kálmánsföld községekkel jutalmazta Törzsök Bálint ivadékait. Törzsökfalvát ma Brettyelinnek hívják s a Törzsök család eloláhosodott, de még nemességére bűszke utódai *Onkos* nevet viselnek ma.

Déváról Haróra. Dévától északra csak a Maros választja el Harót, hova az Apafy Mihály idéjéből említett réven közlikedünk ma is. A Maroson tul a régi Földvár mellett haladunk el. Haró a megye legmagyarabb községei közé tartozik, református egyháza s jó iskolája van. Régente sok nemes család lakta. Máig élő családaiból Thomas Chivka de Harow 1447–83. szolgabiró, János, András fia 1412-ben, Paulus Chykos 1500., Petrus Bereczky de Harow 1523–31 között szolgabirák valának. 1555-ben Izabellától többennova donatiót nyertek. Igy az Elekes, Pethenyé, Chemege, a Nagy, a Chuka stb. családok is. A Mar-kocsány család is a XVIII. századig előkelő sorsnak örvendett. Az elszegényedett harói nemességből, kiváltságuk daczára, 1764-ben itt is többet a határ-őrségbe kényszerített a katonai kormány. A szomszé-

dos *Berek szóról* a hires *Hagymási* család írta magát. H. László 1439. Solymosvár uradalmát zálogjogon nyerte Albert királytól, de 1440. hütlensége miatt Guti János és Miklósra ruháztatik, 1446-ban a két Országh beleegyezésével Solymos és Lippa uradalmat Hunyadi Jánossal elcseréli Bosur és Lippa uradalmakért. 1556. Miklós szörényi bán, Kristóf 1557—64 kaptány 1560 *Csucs* várát kapja. János Zsigmond halála után fejedelemmé is akarták választani; 1577. kihalt a család ezen ága vele. *Berek szó* szolgált menedékhelyéül a XVII. században *Boros Jenőről* a török által kiszorított *Tisza* családnak is. 1750. körül találkozunk itt Tekintetes *Tisza László* urrel A Bajoni, Szemerei családokat a XVIII. században a Baternay, Váradyi és Kakucsi családok váltották volt fel. Innen vezet fel az út *Nagy-Ág* hires, de egy pásztor által a Barcsayak birtokán csak 1746. felfedezett bányáihoz. Addig *Csertéssen* létezett egy aranyolvasztó, mely *Hondol*, Magura, Füzesd-Barbura, Kis-Bánya (Boicza) aranyérczeit olvasztotta volt be s 1889-ben szünt meg.

Dévről a boholti fürdőhöz. Dévről nyugatra az aradi úton a régi Gyepű nevéből eloláhosított Zsepig haladunk s a vasuton és Maros hidján M.-Solymosra útazunk. A helységbe érkezve, az első út elágazásaiból a nyugati Boiczára s Brudra s keleti *Berek szóra* s Nagy-Ágra vezet. Ezt a keleti elágazást követjük a helyiségen kívül, hol az első völgynyilásnak északra ferdülő mellék ágán folytatjuk útunkat. $\frac{1}{4}$ óra múlva Maros-Solymos különböző házainál már beérkezünk a szűk völgybe s a vasas tartalmát már színével eláruló patak jobb partját követve a Dévától 12 km. eső hideg fürdőre érkezünk. A fürdőt a közvetlen vidék használja s a vendéglő és gyógyítócsarnok mellett egy szilárdabb épület szobái állnak rendelkezésre. Legtöbb vendég a falusiak csinosabb házaiba telepszik (30—40 korona 2 szoba 4 hétre), sőt ott is főz, habár étkezés-

ről gondoskodva van. Tejet, tojást, majorságot hőviben kinálnak a falusiak. A viz hőmérséklete 12° (C.), óránkint 1050 liter viz buzog fel s két hideg tükör fürdő mellett több melegített kádfürdőt is használhatunk. Idegyönge, vérszegény és csuzos betegek használják. Ujabban palaczokban ivó vizül is terjesztik.

Dr. Hankó Vilmos volt dévai s jelenlegi fővárosi tanár elemzése szerint a boholi savanyuviz kémiai összetétele :

Calciumcarbonat	:	:	0.7658 grm.
Magnesiumcarbonat	:	:	0.3193 "
Calciumsulfat	:	:	0.2551 "
Natriumcarbonat	:	:	0.0028 "
Kaliumcarbonat	:	:	0.0565 "
Vascarbonat	:	:	0.0194 "
Mangancarbonat	:	:	0.0077 "
Chlornatrium	:	:	0.0238 "
Lithiumcarbonat	:	:	0.0814 "
Kovásas	:	:	0.0182 "
<hr/>			
Összesen	:	:	1.5500 grm.
Szabad és féligr kötött szénsav	:	:	1.6625 "
Hőmérséklet	:	:	12° C. "

Ez elemzés tanúsága szerint az alkali vasas savanyu vizek közé tartozik s mint ilyent belsőleg igen jó eredménnyel használják címészési zavaroknál, vérszükség esetén stb. A postajáratot Maros-Solymosról a bérliő naponta eszközli. Üdülő helyül a kertek s a közelí erdők kinálkoznak.

Kirándulásokat tehetünk: Topliczán át Magura aranybányaihoz (16.), onnan Füzes Barbura felhagyott bányaihoz, majd Kisbányára (Boicza), vagy a Fehér Ág hegyi tavához Csertés, Hondol és Nagy-Ág felé. Utóbbiak legalább 1 napra tervezendők.

Kéménd. Odább K.-re **Kéménd** a hasonló nevű családdal. A Váradyi és Zeyk családok házasság útján jutottak ide, szintúgy mint a Dobrai de Lesnek család is, a melyből Péter, Dévavár kapitánya és főispán vala 1500. és hasonlónevű ivadéka 1610-ben Hunyadinegye alispánjként Bethlen Gábor „keresi“ (kőrősvidéki) jászágigazgatójaként is szerepelt. A hajdan virágzó szép családok (a Zeykek, Váradyiak, Kéméndyek) szétszoródtak innen is s a Váradyi udvarháznak szépen kifestett kapuja szomorun hirdeti: „hogy itt hajdan szebb élet volt“.

1538-ban Maylad István erdélyi vajda Georgius quondam Pap de Kéménd jászágait Kéménd, Bán-patak és Veremágán a testvérek közt felosztatni rendeli.

A Várady és Kéméndy család különbeni máig létezik. Kéménd határába is savanyú forrás van, melynek vizét Déván is kedvelik.

Déváról a nagyági aranybányákhoz. A dévai állomásról északra tekintve a nagyági hegység nagyszerűen tagolt oromzatai s délről északra magasló láncolata köti le figyelmünket. Északon a Körös mellett a valisorai-hágóval a körösbányai hegységhez csatlakozva az Érczhegyig, egyselől Körösbányáig, másfelől Zalatna — Abrudbánya közl fel északnak *Offenbányáig* terjeszkedik. Déváról északnyugatra 4 km. M.-Solymosnál a Maros hidján kocsizunk át, mert a sokkal egyenesebb *Maros-Berekszó* vonalat csak igen jó időben ajánlhatjuk. M.-Solymoson a sejedelmi idők portusánál (sóraktár) vezetett a török hódoltság idejében a hadi út a fontos váradi véghez. A Maros árja miatt a helységen alul a mai szőlők közt látható *Báthori* útat a fensíkra a hagyomány szerint Báthori Gábor építette, kinek idejében a bányavidék is fellázadt volt s csak *Costa popa* megveszlegetésével verheté szét a fölkelőket. Ref. templomában keresztelte meg *Salamon Ferencz* jelesünetet 1826., nagybátyja Sővényfalvi lelkész. Ennek veje Bogdán Mózes a nyolczvanas évekig vitte a lelkészséget s halála óta a megapadt hívek a csekély jövedelemre új papot többé nem találtak.

Maros-Solymos országos *portus*, vagyis sóraktár. A zarádi részekbe vezető út kiindulása, legutóbb hiddal a Maroson. 1551 Ferdinánd malomvizi Kendeffy Jánosnak *Solymos* oppidummal Nagyágh Berekcszo, Csertes *Boffalvát* (a mai hideg fürdőül használt Boholtot) adományozta, minthogy ősei is kérték. 1675 decz. 20. nagybarcsai Barcsay Mihály protestál a fiscus által elfoglalt Solymos, Bossziók, Burjánsalva, Füzesd, Boholt, Toplicza alio nomine *Ujsalu* miatt. 1690. Barcsay István birja is azokat, 1816 nyarán Bar-

csay Ábrahám, a költő özvegye is itt fogadta vendégül Kazinczy Ferenczet s a Barcsayak napjainkig fő birtokosok valának itt.

M.-Solymosról Nagy-Ágra. A megyei úton Solymosról *Nagy-Ágnak* tartva Baláta kis praediumot érjük a Maros diluvialis terrassán Berekszó felé, hol, mint említők, a Tisza család *Boros-Jenőnek* török kézre jutásával menedékhelyet talált. A „*Tisztesség oszlopá*“-ban 1736-ban ezt így örökítette meg Dobai István. „Tekintetes Tisza László, Bajoni Ferencz, Szemerei Márton valának a kőzbirtokosok (t. i. Berekszón) s a Tek. Nemes Tisza familia több úri familiákkal együtt a török miatt el kellett hagyni régi haereditoriumokat“. Berekszón kivül a keletről lefutó patak mellett rejtőzik Nagy-Ág ősközsége, melynek nevét *Noságra* oláhositották. Lóháton s gyalog erre kapjuk közelebb Nagy-Ág bányáit, mig kocsival Cserlésre kell kerülnünk, hol 1884-ig aranyolvasztó kohó is működött. Balra marad a regényes *Hondol* ősi bányaközség, mely nevéből láthatólag a legrégebb némít bányatelepék egyike s *Regina* bányáját most báró Bornemisza Tivadar művelte. A 303 m. Csertéstől fel *Nagy-Ágra* 600 m. magaslatot küzdénk le s az eleven sővények között 8 km. út lépésről lépéstre elragadóbb kilátást nyújt délre Déva, Hunyad s föleg a Retyezát felé. Előttünk minden jobban kibontakoznak a nagyági vagy Csestrás (Hegedű) hegység szabályos kúpjai. Elébb a kopár *Szárkő* kúpja alatt haladunk el, mely alá 1882-től cserései völgyből a 20 évre tervezett új *Ferencz József* altárnát hajtják. Ennek légi frissítését egy 141 m. és egy 238 m. mélységű aknával biztosították. Majd jobbra láljuk a *Ferencz* altárnát, hol a jelenlegi mivelés foly. Fennebb az 1750-ben megnyitott *József* tárna már Nagy-Ág szélső házainak vonalába esik. Majd az alsó temetőt elhagyva a Franzenau József bányatanácsos és hires lepkégyűjtő által 1838-ban alapított és emlékével diszitett bányásziskola után a sziklalejtők oldalán gyümölcslépkegyűjtő bányászlakások főterét érjük épen a római kath. templom alatt. A gör. kath. és gör. kel. templomok még magasabbra helyezkedtek, mert alig van egy talpalattinyi sima térség a főtéren kívül. A kath. templom

közelében épült a bányahivatal, az állami iskola; ott laknak a tiszttiszelők, kik igen szívélyesek lálogatóik iránt. A szép ásványpéldányokat mutató „kinestár“ (*Schatzkammer*) megtekintése után elégséges a helyszég kilátó pontjaira szorítkozni s a kinyert engedélyekkel a következő hajnali ébresztő kelepeléssel indulunk az egy órával lennebb fekvő „Ferencz-tárnához“. A vezető bányatisztnél engedélyünket felmutatva, át kell öltöz-nünk. Bányászköpenyt, sapkát kapunk néha egy mécsessel s egy bányafelőr vezetése alatt a törpe bányakosci lóczáján lovagló helyzetben szorosan egymás mögött helyezkedünk el. A szűk tárnában nem tanácsos jobbra, balra nézegetni, sőt itt-ott még halra jobbra vezényszavak is hangzanak. Az egylovas vonat gyorsan gördül a *Kalvária* hegycsúcs alá s a gyakorlott szem előbb a trachytconglomeratumot, majd a trachytot veheti észre, melynek repedéseit szép hegyi-jegecz, rhodocrosit-, galenít-, antimonit-, gyps-, calcit-, boronomit jegecsek szövik be. Ezek közt ritkán termésarany, rendesen leveles tellurércz az u. n. *Nagyágit*, vagy a keleti irásjegyekre emlékeztető „irásércz“ az u. n. *Sylvanit* (Erdélyről) s változatuk a Krennerit, Petzit alkotják a bányászat alapját. A nemes érczet külön érczfejtők vésik le s rögtön zacskókba rakva lepecsételi a bányafelőr, hogy fenn a hivatalnál beszolgáltassa. Az érczet a csertési kohó megszűnése óta a selmeczi kohókba szállítják. Az aranyról álmódó utast tehát csalódás várja, mert a termés arany itt ritkaság s a telér érczek kinézése a laikusra nem sokat igérő. Lövonatunk az u. n. „*kaszinóig*“ szállít, honnan gyalogszerrel járjuk be a még több kilométerre északra és nyugatra elágazó bányavájatokat. S a szegény bányásznép ki- és be gyalog járja útját s kürtőszerű aknákon száll fel és le nem egyszer. Be- és kimenet szigorú vizsgálat alá veszik a munkásokat s mégis sokat eltántorít az arany csillogása s a környéken jól ismert „*aranyakusárok*“ (gozárok) főjövedelmét a csempészett arany beváltása alkotja. Közbe-közbe hatalmas dőrej rázkodtatja meg a bánya boltíveit. Valamelyik munkahelyen robbantottak! Hányszor jár szereneséttel a türelmetlen bányász, aki idő előtt buvik elé rejtekéből s.

a szétröpülő szikladarabok áldozata lesz. Fütyölni, énekelni épen azért nem szabad, mert a bányaréme könnyen megboszulhatja a vakmerősködőt. Nem csoda a sok babona itt, hol örökös veszély környezi a munkást. A mint visszafelé lépdelenk a sáros, vizes tárnákban, halvány alakok kisérteiéş alakjai tünnek itt fel, a kik komor *Glück auf* (Szerencse föl)! üdvözlettel fogadják a játogatót.

Önkénytelen ismétli a *Glück auf!* a legvidámabb utazó is s mikor kijövet messziről derengni kezd a bányanyilás, bizony könnyebbedést érezünk, mert „édes a világ és jó a mi szemeinkkel nézni a napot;” míg itt szinte fojtogat a fólénk boruló sziklatőmegek végtelensége. És mégis költői szép foglalkozás a bányászat, melynek művelői örökös élet-halál harczot küzdve az elemekkel és természettel igazán értelmük világával hozzák napsényre a föld mélyébe rejtett arany kincseket.

Az örökös sovárgó vágyakozás, reménykedés a bányaáldás után ezernyi ingert kölcsönöz ez egyhangú foglalkozásnak s lelemlényességre öszönzi még a hétköznapi munkást is. Nem csoda, ha az egész környéket bányász szenvedély tartja hatalmában s távol községekből is megteszik naponta a fárasztó hosszú útat a bányáig.

Nagy-Ág is egy műkedvelő bányásznak köszöni felszedeztetését. A völgyben lent szerénykedő ősi Nagy-Ág (ma Noság) község Székereimb nevű erdejében a Barcsay család Ormingyán Juon nevű pásztorra törte le 1746-ban ez első nagyagi érczpéldányt egy sziklaszakadékból, hol állítólag kincs gyült fel azelőtt. Born Lajos hondoli kohász az aczálszürke érczet eleinte figyelmére is alig méltatá s a türelmiellenkedő pásztor sürgetéseire vette nagy későn elemzés alá, a mikor nagy meglepetésére színarany olvadt ki abból. Azonnal munkához fogtak s mert a hely tulajdonosai nem akartak a bányászattal vesződni, a közel Gyulasehervár tüzér tisztjeivel (gróf Wildburg, Mitrowsky, gróf Sallis stb.) szövetkezve nyitotta meg Born 1746-ban a mostani piacz felett látható Mária tárnat, melynek gazdagsága alig pár év alatt a befektetéseket visszatéríté. A lesejtés oly gyorsan haladt, hogy 1750-ben már ~~egy szirttel alább a József altárnát c 1825-ben a mai bányászat~~ alapját alkotó Ferencz altárnát nyitották meg. 1882-ben még álább

Cserétes közelében a Ferencz László altárná munkája munkába, mi által új 160 méter függőleges magasságot tárta fel s a Szárkő alatt addig érintetlen telérekben a jövő fejlődést biztosították.

A részvények egy negyedét (36 részvénnyel) az uralkodó ház birtván s a kincstárral alkotják a többséget, s így vegyes kincstári magán jelleget nyert az igazgatás is.

A csinos bányaváros fekvése hazánkban alig találja pártját. Az 1747-ben ide telepitett német bányászok egy század alatt feltűnő oláhosodásnak indultak volt; de Hüttel József hivatalfőnök buzgósága 1876 - 80-ban az 1836-ban német nyelvvel szervezett bányaiskolát az államosított népiskolával magyar nyelvtíré változtatván, azóta az ujjabb nemzedéknél szemlátomást terjed a magyar szó is.

A nagyági m. kir. és társulati bányámű 960. 122 □ méter bányaterülettel rendelkezik s 563 férfi, 12 nő, 48 gyermek, összesen 628 munkást foglalkoztat, kik napi 7 ó. munkát végeznek. Az arany termelés valamivel csökkent utóbbi időkben; de 1895-ben még 73 kgr. tett. Steinhause Gyula bányatanácsos kiváló szakértelemmel igyekszik a bánya jövőjét biztosítni.

Hazánknak tájképileg is legszebbik pontjai közé tartozik Nagy-Ág. A római kath. templom előtt Déva felé a Maros terére, az Egregy, Sztrigy nyilásain a hátszegi medencze horpadásain el a Retyezát felségesen tágoszt éles gerinczére, ormaira, söt a Petrozsény felett feltornyosuló Paring hegységre elragadó kilátást élvezhetünk. A hegységtől délkeletre a Ladisiolma nevű trachyt kúp főleg a Ruszka Pojana felé a szászvárosi, kudzsiri havasokra s a Kenyérmező hegycerétre tágítja kilátásunkat. Éra s az 1046 m. Hajtó még tágabb szemhatárt nyit dél és nyugat felé. A „Nagytó“ szép fenyves ültetvényei közt a Cirisieliu s különösen

az 1036, *Gurgiata* meglátogatása azért ajánlatos, mert onnan a már látott délvidék mellett északra a Gyógvölgy mészsziirtjei, sziklaszorosai, a Zalatnai hegyek, a rómaiák által átmetszett 1351 m. Korabia, a Biharig hullámzó hegyládék kiválóbb csúcsaival élesebb völgyszorulataival minden áttekinthető.

A Gurgujata alatt vezett el a hegyi út Mátára, a Gyógyvíz völgyére, sőt *Renget* felé *Feredő-Gyógyra* is. Aki egy nappal rendelkezik, legalább Balsáig szálljon le a gyógyi völgybe s onnan kis vizállásnál Madáig a 3 km. sziklaszorost lóval, vagy gyalog nézze végig. Mátánál egy barlang is növeli a látogatás érdekét. Aki több időt is áldozhat, az Madáról a mészsziklákon északra fordulva *Erdősalva* alatt (Kun-Kocsárd barlang) és felett leirandó barlangokat keresse fel, menjen át *Csebre*, melynek szirt alakzatai ismét ritkítják pályukat, onnan Glodra s ugy ereszkedjék be a glodi szorosba, hol balra a török világban menedékhelyül használt elfalazott barlangot találja. Glodról Nagy-Almáson át érjük el Zalatnát, vagy visszatérve Gyógyfürdőjében üthetjük fel sátorfánkat.

IV.

Az erdélyi Érczhegység és a régi Zaránd.

Déváról M.-Solymosra. Déváról az aradi utat követjük nyugatra a várhegy alatt, miközben északra a nagyági Érczhegység gyönyörű látóképe tárul az utas elé. A Zsepnél (=régi Gyepű), hol *Zeyk János* alispán vezérlete alatt 1784. november 6-án a dévai nemesség alig 35 főnyi kis csapata a Hora lázadás tömegét visszaüzte, kiágazik a zarándi mellékút s a Maros hidján egyenesen *Maros-Solymosra* vezet.

M.-Solymos posta állomás, jegyzői székhely s századuktól fogva sóraktára a zarándi részeknek. Bethlen Gábor is *solymosi portusra* érkezett a sóshajókkal 1629 őszén, miután a gyógyi- és száldobosi (Üdvarhelym.) fürdőkön hasztalan keresett üdülést. Innen vitték át a Biharon Belényes N.-Várad felé azon az uton, mely a török időkben Erdélyt Váraddal összekötötte. Hatalmas uradalomi központja vala Solymos a középkorban. Mátyás király 1459-ben Burjánfalva, Kecskedága, Nyavalysfalu, Ökörpatak, Bossaly és Berekszó 'helységekkel' Héderfáji István és Szentiványi Mihály besztercsei várnagynak zálogostota el kétezer forintért.

A két Kaján-völgye. Maros-Solymoson alul a Maros meredek partját a régiek a magasban kerülték ki s a „Báthory-út²”-át a szőlők felett a nép maig emlegeti. A jelenlegi kitünnö országút az 1848 előtti Gyulai féle szőlők kopár lejtője alatt Maros-Németi átellenében vezet a Kaján torkolatáig. A Kis- és Nagy-Kaján fél kilométerrel bennebb egyesül s mig a Kis-Kaján mellett egyenesen északnyugatra Kis-Kajánnal Fornagyia, Szelistyora falukon át érjük el Valisoránál az Érczhegység vizválasztóját: addig a Nagy-Kaján völgyén előbb Kis-Bányát (Boicza) érjük s onnan 7 kilom. kerülővel jutunk Valisorához a hegycsúcs alá. A Kis-Kaján völgye tájképileg keveset mutat s Fornagyiatól erősen letarolt porphyres diorit hegyoldalak szűk résén vezet felfelé. Valisora előtt mészsziklák kőszöntnek s ahol az út a patakot elhagyva egy üde forrás melett kifelé kanyarodik, ott 1849 február 10-én a piskii csata sebessültjeivel Nagy-Váradra igyekvő honvédeket és menekülteket a hegyi nép eltorlaszolt sánczai mögül megtagadá. Csak nehezen hatolhattak tovább. Ezek a helyiségek részint Németihez, részint Maros-Solymos uradalinához tartoztak a multban s nevük érdekes változáson ment át napjainkig.

Igy 1537-ben Mykola László (de Zamosfalva) erdélyi alvajdú itéletlevelében Bason (mai Besan), Nagy-Kaján, Kis-Kaján (ma Kajanel) Mezed, Hosszuliget (ma Szuliget), Pusztafalu (valószínűleg Szelistyora), Kőfala (ma Stojenasza), 1548. Nemes István de Némethi maga és András, Vitus, György testvérei nevében galaczi More Péter által elfoglalt Némethi, Nagy-Kaján, Kis-Kaján, Nagy-Besen, Mezed, Keofalu. Husszuliget birtokrészeket perli. Érdekes Pusztafalu vagy Stojenasza fogadójáról megjegyezni, hogy Mártonffy római kath. püspök és Barcsay Ábrahám a költő egymás látogatását kölcsönösen öhajtva, mindenik a mástól várta volna a kezdeményezést, Barcsav a költő itt fogadóiánál egy táblára függesztett verssel üdvözlé a bérmlálásra utazó püspököt, aki verses válaszát színtén odafüggesztette a szomszéd fára. .

A Nagy-Kaján alsó völgye elég szélesen alakult s a rétök, szántók által elkülönített helyiségek gyűmölcs-kertekkel igen vonzó látványt nyújtnak. Burjánfalva ésak mutatóul állít pár házat az útra s a falu zöme keletre szóródik szét a laukás oldalokon. *Kecskedága* még távolabb nyomul fel a völgyi patak rétjei közt s tőmöttebb elhelyezkedést *Nyaralyásfalva* mutat. Alig hagyjuk el ezt, *Füzesdre* érkezünk, melynek bányái amott északkeletről Máguráig és Trestiáig terjedve, *Landau Jakab* berlini bankár tulajdonában szép fejlődést vettek volt 1891-ig, mikor még 48., klgr. aranyat termeltek. Akkor azonban a munkálatokkal felhagytak s a szép munkástelep éppen itt az út mentén most szomoru pusztulásnak maradt. E lehangoló látvány enyhítésére mind jobban láthatólag előnkbe nyomul a karácsonysalva-kisbányai szírtszoros déli portáléja.

A karácsonysalvi sziklaszoros és barlangjai. A jobb-parti karácsonysalvi *Magura* 429 m. sziklatető, a völgy talpától 300 m. emelkedik fel s $\frac{2}{3}$ -ban nehezen járható melaphyr talapzatra helyezkednek a 30—40 cm. vastagságú mészpadok, melyek lépcsőzetein nagy bajjal kapaszkodunk ki. A tető kútszerű üregesedései (*Dringinya*) után középen a nagy teknős *dolina* fogad, olykor nyár derekáig kis tavacskait csillogtatva. A 4 □ kilom. sziklahátról igen szép kilátás kinálkozik főleg délre a Maros felé s azért a praehistorikus embernek is biztos mentővárául szolgálhatott. Kercken körül a meredek szélén barlangüregesedések tettek biztosabbá az ősember tartózkodását. Igy nyugatuak még a helységet is Barlangfaluának = Pestere nevezik: pedig ott csak két odut találunk terjedelmesebb üregek helyett. Délnyugatra Karácsonysalva (*Krecsunyesdi*) felett a Farkasverem = Gropa Lupului nevű barlang szép iveszetes kapuján belépve 20 méternyi üregesedését vihar elől buvóhelynek használják a pásztorsfiúk.

Legterjedelmesebb a déli meredek alá haladó Balogu, vagy elnevezésem szerint Szabó József barlang, melynek főcsarnoka 81 m. hosszú, miután előcsarnoka templomszerűleg felmagasodik a Dringinyája dolinájából behulló kőomlásnál ugy eltörpül, hogy csak kuszva juthatunk a hátulsó szakaszba, hol a cseppkőképződés minden változata gyönyörködtet. Két oldal fülkéjéből az északi emelkedőleg keskenyül el. E mellett 15 m. hosszúságban a telőre vezet egy természetes alagútszerű ág.

A barlangot nemcsak gazdag cseppkövesedése : hanem praehistoricus leletei is nevezetessé teszik. Változatos fazekas készitményei mellett sokféle kő eszköz (véső, szekercze, buzogány, jaspis szilánk, élesítő, csiszoló kő), csontszerszám (ár. tű, bordásimitó, medveagyarból alakitott amulett) került onnan a dévai múzeumba. Lásd Ujabb barlangok az erdélyrészeti Érczhegység néeszko övében. Tégias Gábor M.-tud. Akadémia, Mathematika és természettudományi közlemények. XXIII. köt. 1. cz. 1887.

Az idevaló ősember állatai közt ott szerepelt már a tulok, juh, kecske, szelid disznó (*Sus scropha domestica*), kutya (*Canis familiaris*). Vadászattal megszerezte a szarvas (*Cervus elaphus*), az őz (*Cervus capreolus*), róka, farkas, medve féléket is.

A Balogutól csakis bátor, jó fejű turista kísértheti meg a Hunfalvi János barlang (Zidu hej d'in sus) vagyis Felső elfalazott barlang látogatását. Odáig egy vizvája repedésnél alig talpalatnyi párkányon hatolhatunk előre sa fűszálakba kapaszkodva egyensulyozhatjuk magunkat. Nagy bajjal kivergődve a barlang előtornáczába, annak helyi nevét rögtön érhetővé teszi az ott álló védőfal. A török időkben ide menekült a közel bányavidék előkelősége. 1848/49. telén is hetekig rejtégették itt magukat, a kiknek okuk lehetett a honvédek közelgésétől tartani. A barlang 76 m. hosszú és tömérdek denevér lakja, ugy hogy a guano halmok a járást is megnehezítik. Előrészé ősemberi maradványokat szolgáltatott.

A nagy elfalazott barlang alatt nagy kerülővel jutunk el az „alsó elfalazott barlanghoz“. (Király Pál barlangja.) Ez alig 21 m. hosszu üreg szintén bűvő-

helylyé vala átalakítva. E mellett egy kis odút Feredő-nek nevez a nép, minthogy tavaszonkint a tető dolinából beszürementő viz itt is elétünik.

A kisbányai (boiczai) Magura barlangja. (A csürök.) Most átmehetünk az átellenes kisbányai 350 m. Magura-Csür nevű barlangjaihoz. Az Első erdélyi aranybányatársulat új altárnája közelében meredéken kiinduló hegyi ösvényen a melaphyr sziklát megmászva a mésztető kőfolyásában igen fáradtságosan juthatunk el a lépcsőzetesen kialakult „Csür” nevű barlangüregekhez. Három nagyobb „Csür” érdeuml meg a turista fáradtságát u. m. 1. az alsó Nagy Csür, Kuun Géza gróf barlangja, 2. a Solyom Fekete Ferencz dr. barlangja. 3-szor a legfelső, vagy Eötvös Lóránd báró barlagja.

A Kuun Géza gróf barlang 13 m. széles, 8 m. magas nyilásán a 37 m. csarnokba jutunk, melynek boltozata csúcsivesen felemelkedve egy ablakszerű résen a tetőről is világítást nyer. E domboszerű tág üregből délre két ág válik ki. A belsőből dolina nyilás valóságos kéményszerű üreggé nyilik a tetőre. A második oldalag kapuzattal ér a szabadba s így a barlang kettős bejáróval bir, csakhogy ez utóbbit nehezebb elérni.

A középső Csür, a Solyom Fekete Ferencz dr. barlang főcsarnoka 23 m. hosszu. Az egészen világos és száraz Csürből még más két kapuzat vezet a szabadba s ezek termetes sziklaoszlopközei pagoda-szerűleg hatnak a szemlélőre. Északra egy keskeny rés ágazik be vakon s e mellett balra egy második. Mindkettőn vizzuhatagok szoktak a barlangba hatolni.

Az alsó Csür, vagy Eötvös Lóránd báró barlang 65 m. hosszú főürege csúcsives kapuzattal veszi kezdetét s közepc felé csak guggolva juthatunk tovább. Végső fülkéjébe erős vizzuhatagok hatolnak időnként be s a tetőről alácsurgó viz mészüledéke meglepően szép cseppkőalakzatokat varázsol elő. A mennyezetről tebolvogó vizesedérek még száraz időszakban is kisér-

teljes zajt okoznak a barlangban s a gyertyalágnál az egészen friss, vaktóan fehér cseppkőcsoportozat minden perezben váltakozó látványt nyújt. A nép képzelete oltárt lát az oszlopos alakzatokban s rejtelt kincsekkel helyez az oltár alá. Erről a barlangról emlékezik még Kőváry László is Zeyk János után Erdély föde ritkaságaiiban.

Legfelül, majdnem a tető alatt van még egy kisebb barlang, melyet Vertopnak nevez a nép

Benn Kis-Bányában a Cornyet (Somos) sziklája alatt találunk még egy kis barlangot, melyet Tolvaj-barlangnak neveznek.

A kisbányai Magura 350 m magaslatáról a déli Kárpátokra, a dévai várra s azt köritő trachyt hegyekre, valamint a Retyezátra, Paringra jutalmazó kilátást nyerünk.

A kisbányai barlanguktól, a ki a nagyobb fáradalmakat is birja s a meredek mészsziklákról aláhulló kötörmelékben térdig sűppedve órákig gázolni képes, a Magura tetőn át térhet vissza Kisbányára. Ez az út annyiban előnyösebb, hogy a Magurát így közelebb kapva, Kisbányától nem szükséges másodszor ismételnünk a fárasztó hegymászást. A Magura meglátogatása azonban a legjutalmazóbb kirándulások egyike s Kis-Bánya (Boicza) felől nem is oly fárasztó, úgy, hogy kellő idő mellett (leginkább 3–4 ó.) nőknek is ajánlatos.

A karácsonyfalvi (Krecsunyesdi) szirtszoroson át. Visszatérve a „Klein Henrich” altárnához, onnan Kisbányáig a tordai hasadékra emlékeztető szirtszoros fogad. A két Magura meredekje alatt 3 km. hosszúságban csak a Kajánpatak szük medre nyitott útat s óriás sziklatuskók roncsalékai szóródnak szét a sziklafalak alján be a nagy zajjal zuhogó vizfolyásig. A nép által Intre Piatra = Kőkőz néven emlegetett szirtszoros a Klein altárnán felül 1–2 km. elhelyezett

„Californiai zuzónű”-nél a Vunc tare novū szirtföl alatt
 még jobban összeszorulva, minden fordulónál újabb
 szirtalakzattal bilincseli le figyelmünket. Kőris és
 boroszlán cserjék enyhítgetik a sziklafalak kopárságát
 s a karácsonysalvi meredek barlangosodásait is rendre
 szemlélhetjük, míg a kisbányai Csüröket az elérugó
 s minden perczen ledüléssel fenyegető sziklaóriások
 elfedik szemeink elől.

A kitűnő úton valódi élvezet a sziklaszoros átkocsizása. Kisbányánál teres öblösödéssé tágul a
 völgy, melyet amphitheatraliter fognak körül az
Érczhegység jellegzetes kupjai.

Kisbánya (Boicza) és aranybányászata. A mai Boicza oláhosított nevét a XVIII. században vette fel lassankint a régi Kis-Bánya helyett. 1444-ben Világos vár uradalma-nak tartozéka gyanánt Kálmántelekkel együtt jött említésbe. 1451-ben Hunyadi Jánost iktatta be az aradi káptalan a világosi uradalomhoz tartozó Kis-Bánya, alias Medvépatak, birtokába. 1525-ben Kisbánya bánya-ésküdtei is résztvettek Abrudbányán a négy bányaváros bányatörvényszéki ülésén. És habár a Brádra vezető főutca ma is Kalmanyesd, tehát Kálmántelek nevet visel, azért a magyaros Kis-Bányát még a hivatalos használat is feledésbe ejté.

A mai Boiczától délre a Cornyet és Szfregyel hegyek összekötő nyergén állott a rómaiak bányatelepe, hol 1881-ben az építkezési maradványok mellett nagyszámú kőből készült aranyzuzolt és mozsarat gyöjtöttem Holitsk a Imre, jelenlegi bányamérnök társaságában, a hunyadmegyei történelmi, régészeti társulat dévai múzeumának. Egy bánya mécses talpján M VRRI = (Ex sigulina) M[arcii] Urri olvasható.

A római teleptől befelé Boiczáig lépcsőzetesen sorakoznak az Anna, Rezső és József tárnák. Az Anna mint legmagasabb, 506'15 m. magasságban veszi kezdetét s 87'5 m. mélyebben a Rezső következik, mely csak

240 m. távolságban ütölte meg a telérhálózatot; míg a 875 m. mélyebben elhelyezett József-tárna 940 m. éri el a teléreket. Ezek alatt 80 metterrel hatol a Szfre-gyel alá az 1887-ben megkezdett Klein Henrik altárna, melynek nyilását lenn *Karácsonysalvánál* (Kreesü-nyesd) hagytuk el. A rómaiak az Anna tárna körül működtek legmagyobb tevékenységgel s ott a 140 méteres keresztvágás, valamint a közelben létezett apróbb aknák és tárnak római kéz alkotásai. Ezen a tájon találtuk a legtöbb római mozsarat és kézi örlő-követ is. De a Rezső tárnaig is lehatoltak a római miveletek s ott egy mészszikla lebontásánál 1880. áprilisban Julius Augustustól Marcus Aureliusig terjedő időbeli éremkincs merült fel.

Kis-Bányát a Habsburg dínasztia visszatértével III. Károly kormánya vette rendszeres mivelés alá. A XVIII. század elején a Rezső szirtjéig csaknem minden lefejtették a quarczporphirben contactképződésűl fellépő telléreket [József, I. Károly, Mihály, II. Károly, Emma, Rezső, déli Suhaida, Keresztvágótelér és Toniszi] valamint a melaphir érhálózatát [északi Suhajda a Keresztvágó telérel, László és Antaler]. A telérek ÉNy—DK csapása 19—23 óra között mozog s ezen szabály alól különösen a haránt és melléktelérek alkotnak kivételt. A dülés 75—80° meredek a két világtáj felé, de mig délkeleten a belső telérek a mélység felé közelítőleg egyesülni igyekeznek s a laposabbakat magukban egyesítik, addig északnyugaton a telér csoportok külső tagjai, mint a Rezső telér, sőt délen is a meredek Antal, valamint a László és József telérek kifelé, vagyis egymástól távolodólag dülnek.

A telérek vastagsága is igen változó annyira, hogy az 1 méternyi vastag telér is olykor alig észrevéhető lappá szorul összes az átlagos telér vastagság 0·35 m. vehető. A telértöltélékben a quarcz és mészpát kiséri az aranyat s antimonit, pyrit, galenit, chalcopyrit, fakóercz, vörös ezüstercz alkotják olykor mangangáttal, baryttal, ametiszzel a tölteléket. A Suhajda és keresztvágó teléren jaspis is szerepel. A telért tufaszerű mellékkőzet kiséri s 5 ujjnyi vastagságig terjedő agyagszegély határolja a jól kifejlett vállapokat. Az arany, ezüst oly finoman van behintve, hogy esakis kimosással vagy olvasztással ismerhetjük fel; de gazdagabb érezközökben. Lelejtésre legérdelemesebbek a fő Rezső, I. Károly, Mihály, II. Károly, II. Emma, Suhajda, és Keresztvágó telérek s különösen e telérek egyesüléséből keletkezett tömzsnek dél felé dülő érezsapása. A telérek nemes érzettartalma igen változó. A dus közükre szegény,

szí meddő részletek következnek. Leggazdagabb dús ércz és szabad arany esapások az altárna és a 35 méteres első mélyszirt között mutatkoznak.

Kis-Bányát 1825-ig a kinestár mivelte a helység felett megnyíló három tárnaval. Urbán igazgató javaslatára a kinestár a Petkó és Moldován családoknak adta át a Rezső bányaművet - az erdélyi Érczhegységen divatozó primitív albérletekkel folyt a művelet 1884-ig, mikor Klein Henrik a rajnai Pfalzból a szomszédos »Vale a m i k e D a n i e l i« bányával megvásárolván, óriás áldozatokkal újjászervezte az egészet. A régi aknákat kitisztítatvavassinekkel láttá el a tárnakat s Karácsonyfalvánál a régi kezdetleges zuzóművek helyett új zuzóműveket építetett s ezzel a vezetésével virágzóvá tudta tenni az egészet. Első gondját a csak 167-ig hajtott altárna erélyes folytatása s zuzomű építés képezé.

Pénzereje fogytával egy angol társulatnak vala kénytelen bérletbe adni a bányászatot azzal a feltétellel azonban: hogy Karácsonyfalvától az új altárnát is köteles megépítetni. 1887-ben megis kezdték a ma már a Rezső altárnaig 1750 m. hosszuságban kettős vágányra szóló 2·5 m. szélességben, 2·2 m. magasságban kihajlott Klein altárnát. 1889-ben a Budapesten alakult Első erdélyi aranybánya részvénnytársaság vette meg a bányákat és ezelőtt vezetésével csakhamar virágzóvá is tevé. Első gondja a karácsonyfalvi Klein altárna erélyes feltárása volt, melylyel 1892-ben 1558 m. telérhálózatot elérve a József tárnan át Kis-Bánya felé a közlekedést lehetővé tette. A kisbányai telér viszonyokkal ellenkező alapelveken épített költséges zuzoművet le kelle rombolni s a helyett egészen újat építettek vizi és gózerőre s ezt szállító sodronypályával kapcsoltak össze az 1·2 km. Klein altárnaval. E mellett villanyos világítást és tárna szállítást rendezett be a társulat, úgy hogy bányái valóban mintaszerűleg vannak berendezve, s a turistát a tájképi szépségek mellett napokra szóló látivaló fogadja Karácsonyfalvától fel Kis-Bányáig. Az Anna és Rezső altárnak már fel vannak hagyva s Kis-Bánya felől a József tárnan szállnak le a munkások; mig a termelt érczet a Klein altárnan hozzák ki. Venator Lajos igazgatónak és Vane Ferencz b.-mérnöknek nagy érdemét képezi ez a bányászat.

Az 1.525.785 m²-re terjesztett bányahatárán e modern berendezések gyümölcsöző eredménye azonnal mutatkozni is kezdett, mert a korábbi meddő évek után már az újjászervezés esztendejében, vagyis 1889-ben, 40 kgr. aranyat nyertek. 1891-ben 45 kiló arany, 64 klgr. ezüst, 1892-ben 48·7 kiló arany, 47 kiló

ezüst. 1893-ban 138·4 kiló arany, 83·4 kiló ezüst. 1894-ben 484·7 kiló arany. 1895-ben 299·5 kiló arany és 166·7 kiló ezüst termeltetett. Tonnánkint 13·2 grm. arany ezüstöt tartalmaz az idevaló mara s a körmöczbányai pénzverő hivatal kémlélése szerint 1000 részben átlag 668 rész finom arany és 310 rész finom ezüst találtatik.

Trestia, a Gyulayak báronatusa és bányája. Kis-Bányától keletre Trestia szintén bányaközség. A XVI. század végén Báthory Zsigmond *Kastruds* nevű bezárójának adományozta, a kitől halmagyi *Kasza Péterné, Móga Sára* vette meg, nem tudva, hogy a fejedelem időközben bokaji Macskássy Ferencznek, másik bezárójának adta. Igy kiegyezve a fejedelmi udvarban Macskássy a fejedelem engedélyével nejének Erdélyi Borbálának hagyta végrendeletileg. Bethlen Gábor alatt *Gyulaffy* Borbála kezén látjuk, aki előbb Kapy András, majd Barcsay Zsigmond nejeként birta. De II. Rákóczi György Sebessy Boldizsár hű szolgálatait jutalmazta vele s Gyulaffy Borbálával 1653. febr. 5-én kiegyeztek. 1672-ben Kapy György és neje Bánffy Ágnes, Apaffy Mihálytól aranybánya jogot nyervén, minden tized, kilenczed, ölöd, negyed alól szerkesztetett Trestia és Kurchon (*Kurety*).

A Kapy György megnézította bányák Gyulai Ferencz [de Maros Németi] alatt még jobban sejłödvén, a fejedelem »a fiscusnak kárával lött rendetlenkedésekért 1684. deczember 16-án seriose rendelkezik«. A Gyulaiak báróságukat a XVIII. században Trestia után nyerték s még a grófi korona mellett is használták a »Liber báró de Trestia« titulust.⁴ A bányákat gróf Steinville dévai várparancsnok katonáival elfoglalta volt; de a Gyulayak, habár szintén katonai fölmentséget viseltek, nem hagyták jogukat és visszaperelték.

Felső Kajanel. Kis-Bányától alig $\frac{1}{2}$, órányíra Felső Kajanelnél a berlini kereskedelmi bank folytatott 1899-ig bányászatot. Nagy eredményeket soha sem érhetett el s 1891-ben vitte 656 kg. a termelést; de már 1895-ben 55 kg-ra szállott s azért a miveléssel felhagytak. Észak felé Herczegánon át a szaggatott ormozatával messziről feltünő *Buls* hegynél az Érczhegység második főágát lépjük át és Seszur felé Bucuresdnek s onnan Kristyornak veheti a turista útját. Herczegánytól É. K. Porcureahoz is sennak a gyógy-

völgyre átmehetünk. Mindez csak lóháton vagy gyalog járható s élelmi készletről gondoskodnunk kell előre, mert a szegény vidéken csakis a falusi igényeknek megfelelő pálinka mérések kinálkoznak.

Kis-Bányáról (Boicza) az Ormingyai barlanghoz. Kis-Bányáról a régi *Kálmántelek* (Kálmanyesd) utcára részen nyugatra a Kaján hidján túl egy lankás domb hátrahagyásával Ormingyát, a régi *Hermendefalvát* találjuk. A szétszort faluba érkezve a gör. kel. templom mellett délre vezető ösvényen kiérkezünk a domboldal szélén házaihoz, honnan alig néhány percz alatt egy kis erdőfoltban áthaladva előtünk látjuk a *Gau-nosza Ormingyi* nevű barlang nyilását. A 15 m. magas 30 m. széles mészsiklába két nyilás is vezet. A bal-felőli 7 m. a jobbfelőli 3,5 m. széles s ezek tágas előcsarnókba vezetnek. De a patak a bejáró előtt eltűnik, hogy benn a barlang szükűlő csarnokában ismét felszinre jusson s odább ismét eltűnjék. Nagy bajjal végig juthatunk a bányászerű szűk barlangon, melynek déli nyilásán alig mászhatunk ki. Patakunk onnan még jó távol kerül napfényre, a *Valea Babi* nevű völgyben s Füzesddel szemben éri el a Nagy-Kajánt.

Hermendefalvától délre a kisbányai *Magura* falában az utról is észrevéve láljuk még az *Ördöghbarlangot*; de az hozzáférhetetlen magasságban csak nyilásával ismeretes idáig.

✓ **Az Érczhegység Nagyhágóján át Brádra.** Visszatérve a brádi postaútra, annak kanyargásaival a valisorai hegyekre jutunk, honnan lé a Maros felé és odább a Ruszka Pojanáig terjedő Erdőhátságra, valamint V.-Hungiad irányában az Egregy (Cserna) heggyvidékének szeszélyes alakzataira szép kilátást nyerünk. Az éri ez az út jutalmazóbb, mint a *Kis-Kaján* szűk

völgyébe haladó másik rövidebb útszakasz. Valisoránál a Nagyhegy (Dealu mare) hágója előtt alkalmas fogadóban pihenjük ki fáradalmainkat. Innen a Dealu Fetyi és a 735 m. Muncsel között egyenesen északra a rudai, sőt a Muszári bányához is eljuthatunk pár óra alatt. Valisora és Ormingya bányászaival találkozunk is rendesen, a kik naponta begyalogolják ezt a távolságot

A rendes útat követve Valisoráról $\frac{1}{4}$ óra alatt fenn vagyunk a Nagyhegy nyergén, honnan Kis-Bányának visszafelé s előre északnak a Fehér-Kőrös mellékére áttekintést nyerhetünk. Éppen itt, a hágóval ágazik ki E. K. az Érczhegység amaz ága, mely a Fehér-Kőröst a Gyógyvölgytől elválasztva, odább a Zalatnai Érczhegységen nyeri folytatását. Ugyaninnen nyugatra kiválik a Kőrösbányai hegység, melyben Kárácsnál szintén aranyat bányásznak.

A csuszós hegyoldalon nagy kerülővel kanyarog le útunk, jobbra hagyva *Felső-Lunkojt*, melynek lakói szintén bányászkodnak. A pogyelei patakotól igazodik útunk északra Brád felé. Alsó-Lunkojnál nyugatról széles völgynyilás jelzi az irányt, hol a hegyi nép Skrofán át a *Kőrösbányai* hegység gerincén Lunksora felé Maros-Ilyének útját rövidítni tudja. Turistailag is jutalmazó ezen hegyi átjáró, a melyen jó lábu utas egy nap alatt a hegygerincz erdőségeiből a legszebb kilátást élvezve Brádról M.-Ilyére gyalogolhat. Lóháton még hamarabb elérkezhetik oda. Kényelméről, szükségleteiről azonban gondoskodnia kell. A mindenkorban növekedő lunkoji patak keletről a *rudai* vizét is felvéve s közvetlenül Brád előtt Rakoviczánál a Muszári aranybányatársulat zuzóműveit érintve, egészen Brádig kalauzunkúl szegődik.

Brád. *Brád* nagyközség. 3006 l. (melyből 560 magyar, 170 n.), főszolgabirói székhely, posta, táviró, távbeszélő állomás, áll. népiskola. (polgári iskolája előkészülőben), gör. kel. algimnázium. Ősidőktől fontos gócpont. Régi neve Bethlen Gábor 1610. levele szerint. Fenyeofalva. Elébb a Sébesy család otthona, a XVII. században Ápaffy Mihályig. Utóbb régi neve feledésbe ment s az új Brádról elnevezett Brády család székhelye, mely család iszonyú sokat szenvedett az 1784-i Hora lázadásban, valamint 1848. október 25-én, mikor Kőrösbányára menekült 19 tagját azzal hitegetve, hogy hazaszállítják, fegyvereitől megfosztva, Vákára hurczolták s ott iszonyú kegyetlenséggel lemeészárolták. Síri álmukat Kőrösbánya előtt az út mentén aluszszák. 1784 november 3-án is elhamvasztotta Brádot *Hóra-Kloska* lábora, mely a közel *Kurety* mellől zúdulva Kristyorra s onnan a Kőrös-völgyén le Aradmegyéig minden magyar birtokot felprédált, minden kézügyükbe került magyart kegyetlenül felkoneczolt.

Brád a Báthoryak, Rákóczyak idejében a bolgárfalvi Sebessiek birtokát is képezte s mindig az aranybányászatban birta jelentősége alapját. A *rudai 12 apostol*, valamint a *Muszári* bányatársulatok közös igazgatósági székhelye s ezen bányák jelenlegi virágzása szembetűnik a kis város csinosodásában és polgárainak fokozódó jóllétében is. A német bányatisztviselők a város kulturális mozgalmainak buzgó támogatói s minden nemzeti mozgalom és ünnepély számitthat az ő lelkes-közreműködésükre. A magyarság zöme a ref. egyházhhoz tartozik; a római katolikusoknak csak Kőrösbányán van egyháza. A Brády család tagjai ma is vezető szerepet visznek ill s az ő

utcajukban építették meg 1861-ben hazaiui áldozatokból a ref. leányiskolát, mely legutóbb államosítva a tervezett polgári iskolával kapcsolatosan kibővítés alatt áll. Brád közelében a Muszári bánya említett zuzóművei mellett a Kőrös közelében Czereczel, Kristyör között a kontinens legnagyobb aranyzuzója, melyet a bányaigazgatóság előzetes engedélyével ajánlatos megtekinteni, s mely a tervező *Menking Fr.* bányaigazgatónak igazi remeke.

A rudai Tizenkét apostol és a Muszári aranybányászat. A rudai 12 apostol bányaművet Viktor altárnával 1884-ben a gróf Tholdalagi családtól 600 ezer frtért vásárolt meg a Harkort féle schwelmi bányatársaság, mely a zdraholczi „János evangélista“ bányát, a Valea mori és számos szomszédos apró bányaművel 6, 270, 271 □ m. területre kiegészítvén, hazánk leghatalmasabb bányavállalatává fejlődött s Brádon 128, Kristyörön 66 zúzóval felszerelt zuzóművet rendezett be. úgy, hogy a Fehér Kőrös mellett szükség esetére gózerővel is rendelkeztek. 1898-ban az összes zuzóművet egy óriás teleppé egyesítette Czereczel határában a társulat s a kontinens legnagyobb szerű kaliforniai zuzóniút ez idő szerint ebben birjuk. A modern bányászati technika sényesebb eredményekre alig útalhat valahol, mint a rudai társulatnál. Ezt illusztrálja az évente óriás arányokban fokozódó aranytermelés. Igy 1881-ben 44₃, 1882. 50₇, 1883-ban 41. 1884. az új társulat kezén 80₇ s 1887-ben 83 kgr. vala az eredmény. De a berendezések kiegészültével 1891. már 75₃ kgr. 92-ben 654₃ s 93-ban 619₇, 94-ben 533₃, 95-ben 548₃ kgr. termeltek évente, a mennyit azelőtt az összes erdélyi Érczhegység nem produkált.

Épp ilyen meglepő aranyáldás mutatkozott a szomszédos Muszári bányában, melyet a Geislingen-i parttársulat majd 1895-ben a Muszári aranybányatársulat vásárolt volt meg 474 772 □ m arany-ezüst bányaterüettel. ~~A társulat órczeit sedronypályán Brád mellé, a Lunkoj patak menti „Rakovitza“ külterületre~~

szállítja át s épen a kaliforniai rendszerű zúzműve mellett érkezünk Brádra. Ez a korábban alig is emlegetett bánya már 1892-ben 159, kgr. 1893-ban 282.¹¹, 94-ben 369., és 95-ben plane 635., kg. aranyat szolgáltatott s egy izben egyetlen tőmzsben 67 kgr. jegecze és jegecedett aranynyal lepte meg a világot. Az ily meg-lepően felvirágzott rudai 12 Apostol és Muszári bányatársulatok 1899-el közös igazgatás alá hegyezkedvén az erdélyrészti aranytermelés igazi Eldoradóját képezi napjainkban Menking Frigyes szakavatott vezetése alatt.

Útazás Körösbányára. Brádnál végződik a körösvölgyi vasut s a kinek ideje engedi, Arad felé igen tanulságos körútat tehet Körösbánya, Nagy Halmágy, Gurahoncz, Boros Sebes, Boros Jenő felé, hol a aradi Hegyalja alatt az Alföldre vezet a vasut.

Brádról a Fehér-Körös tág völgyén Körösbányáig kellemesebb kocsin útazni. Féluton a czebei hires templom mellett haladunk el, hol Jancu Ábrahám sirját utóbbi időben tüntetésekre használják a tulzó nemzetiségek. Szegény Jancu is a nemzeti ábrándok áldozata vala s életében ugyancsak szomoru elhagyatottságban hagyták tengődni, ugyhogy jóformán a Brády család könyörülete tartotta fenn. Jancu Kis-Aranyoson (Alsó-Vidrán) született. Atyja kincstári erdővédként meglehetős tekintélynék örvendett s fiát a kolozsvári piáristák gimnáziumában járatta, hol nemes ursiak mendikánsaként tartotta fenn magát. A Brády fiukkal végezte a jogot s M.-Vásárhelyen a kir. táblán is az ő segítségükkel patvarisált.

1848/49-ben a havasok királyának neveztek s ő volt a Zaránd-, Alsó-Fehér- Tordamegyék havasi résszéinek parancsnoka, a kit azonban magasabb eszmék lelkesítettek s a ki, ha a szerencsétlen Hatvani 1849. májusában he nem avatkozik, népével a szabadságharcosok közé készült épen szegődni. A nevében

elkövetett vérengzésekben tényleges része alig vala, sőt Abrudbánya magyarságát 1848/9. telén ő védelmezte meg kapzsi és önző alvezéreinek prédavágyától. Mikor azt láta, hogy eszközül használta fel a bécsei kamarilla s őt is, mint annyi mást, pénzzel, külsőségekkel kielégithetőnek tartják, keserű kiábrándulásában 1850. megőrült s tilinkozva járta be azokat a helyiségeket, hol zászlaja alatt tüzzel, vassal pusztították a magyarságot. A magyarság szánalommal viseltetett mindvégig iránta s szomoru sorsát épen azok enyhítették, a kik 1848/49-ben legtöbbet veszítettek miatta. Ilyen fájdalmas hangulatban állunk meg mi is a czebei temetőben Jancu sírjánál, a kinek sirkovére valóban legmélítőbben ez a szó illenék: békesség és tesvériség.

Czebe nevét egyébként *Chybebányának* írták a régiek s így iktatta be annak birtokába 1451-ben Hunyadi Jánost az aradi káptalan. Kőrösbányát alig 1/2 órányira elérjük már s útközben (balra) az 1848/49 vérengzések áldozatainak, a 19 Brádynak sirhalmánál rójjuk le még a kegyelet adóját.

Kőrösbánya mint az ősi Zarándmegye székhelye századokon át jelentékeny szerepet játszott, s mindenmellett nagyobb népességre nem tehetett szert. Ennek okát részint a múlt idők viharaiban, részint abban is kereshetjük: hogy a megyei tiszttiselők jobbára a szomszédos helyiségekben, saját otthonukon lakozva a székesváros növeléséhez kevessel járultak. Járásbiróság, szolgabiróság, adóhivatal, kir. közjegyzőség, posta, táviró, távbeszélő állomás, állami iskola, takarékpénztár, közkórház, csendőrség, pénzügyőrség és községi elöljáróság. Régi megyeháza most járásbiróság. Főtéri fogadója szerényebb igényekre számít.

Hunyadi János Körösbánya város uraként 1451 május 1-én Z a z s e b e s e n kelt hirdetményében tudatja: hogy Keresbánya város urburáját, bányászati adóját azon év február 2-tól egy évre terjedőleg Simon szébeni pénzverőnek négy aranymárkáért vagy 112 arany forintért haszonbérbe adta. 1610. noverber 2-ről Bethlen Gábor rendelkezik Dobray Péter de Lesnek, Hunyadmegye alispánja és jóságai igazgatójának, hogy »Keresben leveo josságjm adajáth ugy mnth Buizesten, Grohodon, flor 32 negi kapurol Chjuchjon Csues) eot kapurol sior 40 Krusiorol (Krislyon) 1 kapurol flr 8 hgei felszedesse, az Ispánoknak meghimondja kgd hogy 3 esztendejgh valo Immunithat engedett el Felsége stb.

Kapivári Kapi András 1614-ben összeiratván zarándi jobbágyait Keresbánya oppidumában számos magyar nevű vala. A megye régi hatalmas családai a Bebebek, Kusaj, Kutassi, Bede, Berkesy, Méregh családok, kik 1361-ki regisztrumban még szerepeltek, rég eltüntek számos ősi helynévvel együtt. Ugyanakkor Békés-megye mai fővárosa, Gyula is Zarándhoz tartozott, mignem Arad-megye kikerekítésével 24 négyszög mérföldre szorult az ősi megye s 1876 ban nyugat felé a halmagyi járás Aradmegyéhez csatoltatott.

Zaránd első főispánja 1195-ből Ladislaus filus Nicolai, majd Stephanus Székely, Petneházy, 1478–81-ig Horvát István 1481. Kemehei Mikó János, a birnoti Nagy László majd utóbbi helyett Berekii Nagy János, 1483. Kemeszei Mikó János és ivánházi Kenther István 1484. Kemeszei Mikó János és bernothi Nagy László 1485. Horváth István és Verbeczi János 1486. Kemehei Mikó János és ivánházi Kanther János. A németi fejedelmek idejéből ismeretesek Gabriel Haller de Hallerkő, Ivanier Teleki de Szek. Nicolaus Zolyomi de Albis, Paulus Beldi de Uzon, Stephanus Nalatzi de Naláezi, ki mellé I. Leopold Szava Mihályi nevezvén ki, a kik egymással békességesen kiegyezvén erről nyilatkozatot is adtak. 1730-ban Barcsay György, ki bárczegi is nyert, majd Bánffy Dénes, Kishalmagyi Hollaky Pál, Hollaky István, Hollaky Antal, Kézdiszentléleki Kozma Pál 1847, ki Zaránd multját meg is írta. Aztán 1848-ig Kozma Dénes, gróf Gyulay Lajos, gr. Bethlen Gábor.

Az alispánok között 1627-ben Tury Mihály, majd a Ribicezey a Kozma család több tagja és 1848-ban Kishalmagyi Hollaki Albert névvel találkozunk.

Körösbánya legrégebb szabadalom levelét, 1427. ápril 4-én Zsigmond király állította ki »in Hozzymezeo partium nostrarum Transalpinarum« tehát a romániai Cimpulungon. Németül Althumberg 1519-ben Olphumbergnek emlegették. Brankovics 1444-ben Világos várával nyerte s 1451-ben Hunyadi Jánost vezették be »Keresbánya alias Cyhebanya« birtokába. II. Lajos 1519. szeptember 1-én megerősítte »Kereszhánya és Kyshánya« szabadalmait. Hunyadi János 1445. július 29-én Keresbánya var esküdteihez

és többi polgáraihoz intézett parancslevelében meghagyja: Simon szebeni aranypénzverőt Keresbányán birt javaiban ne háborgassák, hanem a négy bányaváros polgáraiból alakult békébiróság ítélete szerint védjék meg. 1445-ben Magothi László masszi bán is birtokos Kőrösbánya és környékén s négy kedves vajdája kezelte azokat, u. m. »nobilis viris Moga Ladislao de Bolya, Stephano de Birthin, Johann de Fenyupataka, Sorban et Johanni de Ribicze Waywodis nostris delectis».

A kőrösbányai bányászat római alapokon virágzott. A helységtől délre évezredes aranymosások nyomait találhatjuk s onnan három érdekes bányász-szobor gazdagítja a dévai múzeumot. Odább a Karács hegyet aknázták a rómaiaktól kezdve. A kincstár vezette a bányászatot 1848 előtt Kőrösbányáról s újabban magántársulatok próbáltak itt kevés eredménnyel szerencsét.

Kőrösbányával átellenben *Ribicze* a hasonnevű család ősi fészke. Itt a Mésztakonnál harmadkori-széntelepek mutatkoznak s utóbbi a brádi aranybányáigazgatóság mivelteti is

Kőrösbányáról a váczi fürdőbe. Kőrösbányától nyugatra, a halmágyi útról délre a gróf Gyulayak egykorú uradalmát: Lunkát látjuk. A szomszéd Karaszlónál a főút a F.-Kőrös jobb partjára tévre megkerüli északon a törnaviczai hegyet és a Brotunától egy rövid kiágazással érjük el a már említett Alvácza fürdőjét. A főútat követve alig egy órányira *Ocs.* Ocsisornál Aradmegyébe érkezünk. A F.-Kőrös a főúttól eltávolodva a kőrösbányai hegység alján kanyarog Aradmegyéig, illetőleg a halmágyi járásig s völgyében pár helynév érdekes helyrajzi szempontból. Igy *Tataresd* tatár, *Basszarab* a Hunyadmegye több részén, így Hâtszegvidékén is jelentkező *basszarab* telepítés emlékét őrzi. *Tataresd* falutól délnyugatra a vívválasztóhoz közel *Brassó* nevű helység közelében, a Zániról már jelzett cseppkőbarlang (Pestere) érdemli meg figyelmünket. A 80 m. hosszú barlangot a

Kazahesdre vivő patak fejénél dr. Lóczy Lajos jeles geologusunkról s budapesti tanárról neveztem el. A kiknek van idejök, innen hamar átmehetnek. Alább Kazanesd felé még egy barlang a Falka mare szíklában, mely a patak mentén gyalog vagy lóháton erőltetve 1 nyári nap alatt megtehető. A vasút is a Körös mentén épült s. Alvácza épen a fürdőzőkre való tekintetből állomás.

Alvácza 1848 előtt a zarándi és szomszéd aradmegyei nemesi családok kedvencz üdülőhelye. Akkor a gróf Bethlen-család halmágyi uradalmához tartozott s az uradalmi tisztség kiváló gondozásban részesíté. Két tükörfürdője a régi alapokon áll, kénes meleg vize $31\cdot2^{\circ}$ (C) s most vasút közelében élénkebb jövőt reinehet ismét. Kevés igényű vendégek az árnyas parkban s a kies vidéken elég üdülést találhatnak. A váczi völgyön selfelé Kazanesdnek érjük a gróf Bethlen család által műveltetett vasbánya romjait. (Lásd Zámrtól.) A közel Bassarabassa és Csungány közt kővült faopálokat gyűjthetünk. A vasúttal érdemes leútazni a talácsi szép szorosba. A csucsai kőbánya, a halmágyi vásárok néprajzi tarka és tanulságos látványa s a Torda-, Arad- Hunyadmegyék összeszögelésében emelkedő *Gaina* julius 13-iki (gör. kel. Péter-Pál) leányvásárai minden megtekinthetők a váczi fürdőből.

Körösbányáról a grohoti szoros barlangjaihoz. Kői ösbányától csak a F.-Körös választja el *Riska* kőzséget, melynek aranybányászatát a multakban együtt emlegették Körösbányáévak Trachitconglomeratuinba vájódott szűk völgyön folytatjuk útunkat *Baldovinon* át *Riskuliczáig*. *Riska* és *Riskulicza* lakói bordákat készítnek a szövőszékekhez s beházalják nemcsak a közel vidéket, hanem Romániába, sőt *Besszarabiába* is elviszik egy-egy lóval áruikat

~~Tavasszal a Maros hajlásaiban a kavicslerakodásokban röglönöznek aranymosásokat.~~

A Riskuliczától egyenesen északra vezető viczinális útról kiéstre fordulva a kopár trachyt hegyháton érkezünk a *Bulzesd* patak (*Bulzu*) völgyének azon részére, hol a grohoti szoros végződik. A 3 km. hosszu sziklaszorost melynek jobb- és balparti sziklafalaiban barlangok rejtőznek, végig gyalogolhatjuk.

A grchoti szoros jobb parti barlangjai. A jobb parti sziklapadokon kivezclő keskeny ösvények egyikén csakis jó helyismerővel akadunk a kőris, boroszán és cser bokrok közt rejző *Hidacska* barlangra (Pestere curti Podesiului). Előrészébe a kőomlásokon nagy nehezen bevergődve, hátulsó szakasza egészen elszükűl. A 26 m. barlang most száraz, vizfolyás ritkán jut bele s azért cseppkövekben is szegény.

Ettől a barlangtól fennebb öt dolinát (ravaszlyuk) érintve, a Chicera sziklaháton egy szűk barlangoeska Kutyaverem (Vurtiesu Cinsului) néven ismeretes a nép előtt. Odább Pavileszk Juon tanyája melletti cserjéktől körülve Pestere *Tyikala* kétnyilású szűk üreg. Az emberek kövekkel biztosítják marháikat a behullás ellen. E körül is tölcseres mélyedés jelzi a földalatti üregeket.

Grohot bal parti barlangjai. A bal parti sziklaoldal kőomlásán nagy bajjal juthatunk el a Syringa cserjékbe kapaszkodva a »Pestere Cocosiloru sub calea Dealului« barlanghoz, melyet Koch Antal hires geologusunkról és jelenlegi budapesti egyetemi tanár-ról neveztem el.

A tág előcsarnok felett kürtőszerű nyilás vezet ki a tetőre, hol a pásztorok köveket dobálnak be. E miatt nehezen hatolhatunk tovább. Hátrabb ismétlődik a boltozata, dolina kőomlásánál és lépcsőzetesen haladunk tovább a mészkéregből alakult apró vizmedencéken egészen a cseppkövekkel ékeskedő végső fülkéig. Az 51 m hosszu barlang bejárását az említett kőomlások s boltozati ronesalék megnehezíti.

Ha a grohoti szorosból még keletebbre a ribiczerai patak szorosába átvergődünk, ott a Csizma és Cetecuja (várcska) nevű apró odvasodásokat keresketjük fel. Az előbbiekknél jelentéktelenebb és kevésbé jutalmazó kirándulás.

Grohotig a Bulzesd és Ribicsora vizek között a Ponor nevű fennsíkon számos dolina töleséres mélyedések és hirtelen feltornyosuló s épen ezért *Bulzu*-nak (szökellőnek) nevezett mészszirtek mellett vezet a sziklaút. A karszlosodás szépségei mellett kilátásunk is jutalmazó.

A roppant vizszegénységet ezek a viznyelő dolinák is ép úgy fokozzák, mint a Karszton s azért a grohotiak a vizfolyásokat esőzés idején eltorlaszolják vagy a dolinákat eldugva biztosítják barmaik itatását. A mészterűk hátára fekvő Grohotról nyugatra *Bulzesdnek* kerülve még a Piatra Solmiloru nevű odu állit meg, melyből oly hideg légáram hatol elé, hogy nyári időben ott tartózkodni nem ajánlatos.

Bulzesd barlangjai. A rendkivül szétszórt s erdős magaslatok által elválasztott házcsoporthorból álló *Bulzesd* havasi község, hazánk legérdekesek barlangvidéke. Alsó széle (Alsó-Buzesd) a fővölgyben még legtömörebb községi jelleget mutat; de a többi házcsoport családonkint elnevezve (Juonesd, Russesd) még térkép segítségével is nehezen található meg s a Csicser község csoport Torda-Aranyosmegye szélein egy napi járóföld Alsó-Bulzesdtől.

Ezt a *Bulzesdet* jól áttelelő almájáról (bulzesdi alma) kitűnő meggy és cseresznye terméséről messzi földön ismerik. Juliustól augusztus végéig hordják kicsiny hegyi lovakon, mogyoróbából font csinos kosaraikban le az Alföldig pumpás cseresznyéjüket. Február-márciusban almával házalnak. Méhészeti is ügyesek. Alsó Bulzesden a Piatra sub Buldiu és a 963 m. Piatra Buldiu közt tárul elénk az első barlang Pestere a Buldiuluj, melyet én az erdélyi Érczhegység

és a Bihar lelkes kutatójáról s utóbb martirjáról: dr. Primics György volt kolozsvári tanársegédről neveztem el. Az **T** alakban (derékszög) kialakult óriás kettős nyilású 90 m. barlangba csőzéskor egész patak áradat zudul be. Alsó kapujától délre (bal) egy melléküreg vezet fel; ünő szép cseppkövesedéssel. Rendesen víztelen minden két barlang.

A Ruszesd házcsoporthoz. A fővölgyön felfelé haladva $\frac{1}{4}$ óra alatt a Gaináról eredő viz torkolatánál újabb mészkőszírtékhez érkezünk s a Dealu Pietri alján elvonuló szorosban a *Pestere Pojetii* kettős nyilását alulról is észrevehetjük. De az odajutás azért még jó időbe kerül az omlatag kőves oldalon. A nyugati üreg kis odu; a keletiből tavakat, végére mehetetlen csarnokokat emleget a nép; de alig hatolunk bele s már csak kuszva folytathatjuk a szemlét s két záró fülke vastag stalagunt oszlopain kívül egyéb látnivalónk nem akad.

Innen, egészen a Gaina aljáig, kisebb-nagyobb rava színyükkel jelzik a rejtező barlangok irányát. A Dealá Pietri északi oldalán végre egy hatalmas nyilásra akadunk, a mely jelentékeny patakot fogad magába. A hangosan zuhogó patak 30 méternyire eltűnik szemeink elől s hozzáférhetetlen csatornákon folytatja utját a Dealu Pietri déli oldaláig, hol gazdag források alakjában kerül részben felszinre. Utját az emlitett tölcseresedések jelzik. A meredek szirt homlokzatával és hatalmas portalójával meglepő barlangot Barcsay Kálmán volt alispán és jelenlegi országgyűlési képviselő nevével tüntettem ki.

A Barcsay Kálmán barlangtól egy napi járásnyira, a Körös forrásaihoz keletre kell kerülnünk. Rulzod utolsó barlangjáért. A Costa Csertesuluj nevű kincstári

~~erdővégén~~ - felfelé - szép kilátást élvezve Torda-Aranyos-megye Felső-Vidra községéhez tartozó 1158 m. *La Obersia Vidra* nevű vizválasztóig EK. vándorolva, onnan a hegylánc élen keletre fordulunk. A Dealu Crisuluij-nál egy kútszerű dolinát érintünk. Onnan meredek erdős oldalon ereszkedünk a Fehér-Körös mellé s a jobb parti nagyobb mellékviz (Pereu Seritova) szűk völgyébe hatolva egy szép vizesés felett látjuk a Bolondok barlangját (Huda Bolonduluj). Meglévedt emberek bányának nézték az üreget s nagy fáradtság-gal tovább robbantottak. Bulzesd, Felső-Streutz ház-csoportjánál is emlegetnek egy barlangot, a hová 1848/9-ben menekültek volna. Biztos hollétét kipah-tolnom nem sikerült (Lásd bővebben Ujabb barlangok az erdélyi Érczhegység övéből és a Fejér-Körös hunyad-inegyei völgyszakaszáról. Irtा Téglás Gábor Téglás István rajzaival M. tud. Akadémia Mathematikai Természettudományi Közlemények. 1891. XXIV. kötet V. szám.)

Dupa Piatráról Zalatnára. Dupa Piatra felé a hasonló nevű patak mellett, a Vulkán hágó kezdeténél Bucesesd-nél, az országutból keletre, majd Stanizsa völgyénél északra kell haladnunk, miközben a messzi földön keresett malomkőbányát is érinthetjük Grohoczel falurész-nél nyilik be a 10 km. hosszuságu völgy, melyen a *Zalatnával*. Nagy-Almással határos *Grohásból* eredő patak szabja meg utunk irányát s a falu többi csoportjainak elhelyezkedését. Hét templom körül ugyanannyi falurész szoródik szét a meredek oldalon. A Grohotzel és Satu falurész felett a Vurvu Podi sziklában (északi oldalon) kis barlangot láthatunk Innen keletre a Valea Cornel falurésznek *Piatra Cornuluj* nevű hegynen egy dolina viseli a Pestere (barlang) nevet Kútszerű mélye-

dése 12 m. Mindezt a jobb parton találjuk. Most a balparti Magura hegyre (896 m.) kell kápaszkodnunk. Ennek teteje felé Huda Coltiu Maguri kis barlangot találjuk a kárpáti homokkőben.

Innét Sztanizsa, szintén szérszort havasi község felé térhetünk vissza Bucsesdre, vagy a Grehas irányában Zalatna, Abrudbánya felé lovagolunk.

A Dealu Pietri tetejére kerülve, a számos rava szolyuk mellett egyet a *Deniestu* nemzetseg házcsoporthánál Pestere ferc fund -- Feneketlen barlangnak neveznek. A feneketlennek hirdetett kútszerű üreget kövekkel betömték, nehogy marhák belehulljanak.

Körösbányáról a Gainára. (2 nap.) Az ó naptár szerint Péter és Pál napján, vagyis *julius 13-án*, az Arad-, Hunyad-, Torda-Aranyosmegye összeszöglésébe eső Gainán tartani szokott népünnepély, leányvásár néven vált hiressé. A Gainán kőemlék jelzi a helyet, hol Ő Felsége 1851 juliust 22-én Nagy-Ágról Topánsfalva felé utazólag kiséretével megpihent. Ősi szokás a havasos vidékeken, az Alpokban is a gainaihoz hasonló népünnepék tartása. A Fejér-Körös, Fekete-Körös és két Aranyos (kis és nagy) forrásvidékéről összeseregel erre a napra az egymással ritkán találkozó havasi nép apraja és nagyja. A lóháton, gyalogszerrel, furulyaszóval, hegedűvel, sőt havasi kürtökkel (tulnica) érkező karavánok érdekes csoporozattá verődnek az 1481 m. m. Gaina pázsitos kúpja körül s a fiatalok gyors ismerkedése nem egynél házassággal is végződik. De forma szerinti leányvásárrol beszélni alig lehet s a népünnep is sokat veszített a könnyű közlekedés terjedésével ősi naivságából. Mind a mellett igen is tanulságos látvány s megérdelemli a kiutazást. Körösbányáról Riskuliczán át

Bulzesdnek lószekéren s a gainai patak torkolatától lóháton juthatunk el legkönnyebben a Gainára. Még szokottabb a Kis-Halmágyról kivezető hegyi út.

Brádról Kristyorra. Brádról keletre *Kristyor* szolgálhat kiránduló állomásul. Zsigmond király 1404-ben augusztus 21-én a Kristyori család ősének, Kristyori *Boar* (Bojar) s ennek fia, *Boalya „gens rasciana”* dél-szláv albán eredetű vajdának adományozta. Két leánya közül egyik Zora (Hajnal), másik Vilka (Tündér) nevet viselt, a mint ezt a kristyori gör. kel. templom cyril feliratából olyashatjuk. Kétszáz ével utóbb, 1610-ben, Bethlen Gábor rendelkezik, Dobray Péter Hunyadmegye alispánja, mint ispánjának. Az 1784. és 1848/49. néplázadások az idevaló Baternay, Papp, Kristyori nemes családokat sujtották legfájdalmasabban és első sorban. Kristyortól keletre Bucuresd határában szintén aranybányászat foly. *Brád / Kristyor*. 6

A Hóra-lázadás kitörési színhelye: Kurety. Ez a vidék kitűnő cseresznyét termel s az abból égetelt szesz *Brád* neve alatt jó hirnek örvend. Odább *Szeszur* s onnan fel *Kuretyre* az Érczhegységnek a Gyógyvölgy és Fejér-Körös közé ékelődő ágára érkezünk, hol a szomorú emlékű Hóra-lázadás kitört. 1784. november 2-án Zaránd, Alsó-Fejér és Hunyad érintkező részeinek jobbágyai, körülbelül 10000 fönyi tömeg, itt a Fejér-Körös, Gyógyviz választóján gyülekezett azzal a szándékkal, hogy a katonai összeíró bizottság biztatására Gyulafchérvárra vonulnak Előzőleg Mesztakonban titkos gyűlésen Hóra elhitette a Körös-Bányavidékiekkel: „hogy a császár megeléggelve a hosszu rabságot, melyben a pogány magyarságot szolgáltatók, megparancsolta, hogy a fejérvári várból segyvert adjanak s az én vezérségem alatt az egész nemességet

törüljük el, minden gazdagságukat, mint véres verejtékönkön szerzett jókat magunk között osszuk fel, csak a héres szekereket, azokban levő ökröket, szénát, zabot, buzát meghagyván a felséges császári tábor szükségletére nézve⁴. Egy vályalungai ember két kedő közbekiáltására kebeléből egy aranyos keresztet, majd egy függő pecsétes levelet mutatott fel annak hiteléül; hogy *mindezeket a császártól nyerte* A nép áldani kezdte szabadítóját, készséggel vállalkozott a fehér-vári gyűléstre. Hollaky István alispán hirét vevén a mesztakoni gyűlésezésnek, Naláczy és Gál szolgabirákat 4 orosz regimentbeli katonával a lázító vezérek elfogására indítá. Ezek 1784. november 1-én d. e. Kuretnél *Krisán* Györgyöt elfogták; de a neki vadult nép a patak mély szakadékában kövekkel agyonzutta Gál és Naláczy szolgabirákat s kiszabadítva vezérét, fékeveszlett áradatként vetette magát a közel *Kristyor* és *Brád* magyar nemességére, úgy, hogy hirmonddó is alig menekültetett a pusztulásból. A Maros felé vezető völgyeken lerontva november 4-én felperzselték a nemesi udvarokat. Igy november 4-én a Józsikák brányicskai kastélyát, Guraszáda, M.-Mély, Zámi, Maros-Solymos, Berekszó, Haró, Kéménd, Bánpatak, Gyertyányos, Arany, Rápolt, Bábolna, Folt, Algyógy, Homoród, Bokaj stb. nemesi udvarait hamvasztották el, legyilkolva még a csecsemőket is. November 6-án Dévát is meg-támadták; de a 4 századból, néhány Toscana-huszár ból álló őrség Zeyk János alispánnal és a nemességgel visszaverte őket. Másnap ismételték a támadást; de egész a Zsepig (régi Gyepű) üzetve sokan csestek, vagy a Marosba fuladtak s Déva megszabadult.

Mindez határőr katonaság szeme láttára történetett; mert Karp hátszegi ezredes, kit Hunyad-

~~megye rendei a jobbágyság megszűnését több izben~~ bepanaszoltak, maga jelenti: hogy november 6-án a Maros mellett haladva nézte a jobbparti udvarházak lángba borulását! És a lázadók annyira tisztában valának a katonaság magyarelienes hangulatával, hogy Homorodról Benczencz felé a Maros balpartjára is átmertek tőrni, hova Szopanovics kudzsiri határőri őrnagy sajátos véletlenből ismét akkor érkezett, mikor Benczen-cén a gróf Bethlen Gergely és báró Orbán kuriák a többi nemes udvarházakkal már elhamvadtak. A lázadók még a katonasággal is gunyt ūztek s azok csak akkor mertek segyverhez nyulni, mikor reájuk lővöldözve több lovukat leterítették. November 7-én Karp ezredes jelenti, hogy Csorán a Barcsay udvarházak bortultak szemei előtt lángokba s a lázadók minden habozás nélkül Gyulasejérvár tőszomszédságában *Alvinczre* vetették magukat. Az is kiderült, hogy Kőrösbánya mellett Ribiczét Csepi kapitány százada előtt pusztították el, sőt katonái a lázadókkal érintkeztek. Alsófejér megyében Krakkót Propszt székely huszárfőhadnagy jelenlétében égették el s ő és katonái is fogyastották a rabcsédírhá állományt. Hátszegen a határőri kapitány ablakából nézte Boldogfalva s a Kendeffy udvar elpusztítását s mikor az alispán a nemességgel segélyül akart menni, nem engedte.

A katonaság és a nemesség ellenszenve élesztette leginkább a lázadás tüzét s a mikor csak Hunyad megyében már 101 nemes udvarház pusztult el 776 ezer forintnyi értékkel, még akkor sem látta eljöttnek az időt a főhadparancsnokság az erélyesebb beavatkozásra, hanem érthetetlen akadékoskodással feleselt a kolozsvári gubeniummal. Ez vala tehát a magyarság és az oláh jobbágyság szerencsétlensége, mert mindenkinek nagy oka vala siratni a történeteket.

Kristyorról a Vulkán hegyre. Kristyorról e szomorú emlékekkel haladunk Zdraptzon Mihelyenre, a régi

~~Mihályfalvára, hol a Císzár Csáradhoz 1784-ben~~
 November 1-én csak egy csecsemő maradt életben, kit dajkája magáé gyanánt elrejtett. Fennebb a F.-Kőrösön kell átmennünk s ott Blezseny (régi Balázsfa) és Bucsesd felé válik el az út. 1850-ben a Bezirkerek Blezsenynek vezették volt fel az utat; de utóbb a keletibb Bucsesd felé terelődött a forgalom s most itt vezet fel az új műút. A hágó alatt szerény fogadó kinál tanyát. Onnan kifelé egy szirtszoroson áthaladva minden tágabb kilátást ad az állam kitűnő gondozását tanúsító műút felvezetve a hatalmas Vulkán alá, mely 1264 m. magasra tornyosulva a legszebb kilátást nyújtja az utazónak. É. a Bihari hegység a Muntyele marc (melyen át az Aranyos mellől Gyaluba jutunk); É. K. a verespataki fakó aranyhegyek, közelükbe a Detonata, keletebbre a vulkói Korabia (1351 m) s délről az Érczhegység labirintja el a Retyezátiig valóban nem minden nap látványt nyújt főleg tiszta verőfényes időben.

Botanikusoknak is hálás munkatér a *Vulkán*. Az országút a hegynyergen egy primitív fogadó mellett kezd Abrudbánya felé belejteni. Itt ment át a szerencsétlen Hatvani 1849 májusában honvédeivel Abrudbányára s meghiusítá tapintatlan beavatkozásával a hazafias Dragoss képviselő héke közvetítését, s felidézve Abrudbánya szomoru pusztulását s a Janku által is óhajtott s lenn a bucsesdi Kőröshidnál Dragossal előkészített magyar-oláh szövetség bukását.

•

V.

Az Egregy (Cserna) alsó völgye.

Dévától V.-Hunyadig. Az *Egregy* völgy régi magyarsága. Déva és V.-Hunyad közt maradt fenn legtömegesebben az árpádkori magyarság, habár a nagy mongol pusztítás emlékezetét okmányilag megőrizték itt is s a piacztéri templom feldulatása elég illusztrálja annak borzalmait.

A két vár közelsége megadta azonban ugy látszik a menekülés biztosabb módját s azért itt az oláh kenézekkel feltűnő idegen telepítés csak a mellék-völgyekre szoritkozott s onnan szivárgott lassankint alá a Balkán felől behívott sokféle idegen népelem, melyek olachi gyünéven egy nemzetisé töniörülének nálunk. S ennek daczára eloláhosodott vidéket járunk Dévától Hunyadig.

Szántóhalom (Szenthalom) és Szent-András. A vasút Piskin át kerül Hunyadra s azért ajánlatosabb kocsin járni be ezt a 20 kilom. útat, mely a szelid dombok közé ékelődő *Egregy*, de a XIX. században már Déván is *Csernának* emlegetett viz vezet Hunyadra. Déváról a Csángótelepen haladunk át A jobbhátra Anrásfalváról áttelepített csángók már egészen meghonosodtak. ~~Féltételesük csinos és elég szilárd. Melléképületeik rendesek. Házai kon, madáralakokkal jelzik vadász-~~

hajlamukat. Gazdaságukban a ló játsza a főszerepet s leginkább fuvarozásból is élnek. Viseletük, házi iparuk eredeti s a nők varrottasai megérdelik a figyelmet. Egész külvárost képeznek s iskolájuk is külön van.

A *Horgosnál* látjuk a régi vashámor helyét s onnan az árkitelep nyulványán mindenütt az Egregyből mesterségesen Dévára vezetett csatorna közelében haladunk *Szántóhalmáig*, hol az Egregy (ma ugyan Csernának nevezi a gyorsan felejtő nemzedék) fővölgye fogad. A helységtől nyugatra a tetőn látszó régi hun halomra vonatkozhatik a Szenthalom elnevezés, mely Szántóhalomra fordult. A Szántóhalmi család kipusztult.

Lakossága is teljesen eloláhosodott, de a nevek ferdítése mellett is felismerhető még némelyik magyar alakja. (Igy Bedő átalakult Bedeo-ra). Pedig még kétszáz év előtt ref. egyházat tartott itt a dévai fejedelmi uradalom s a dévai ref. egyháznál most is láthatók szent edényei. A templom az Egregyhez közel Szent-András felé szilárd jó kőépület vala, melyet Apafy Mihály idejében 1881. még egy bizottság a helyszínen megszemléltetett. Ez a templom alighanem a szentandrási régi kat. templom alapján épült, mert a szomszédos Szent-Andráson 1503-ban Bálint római kat. plébános és a hunyadi kerület alesperese levelezett Gergely Hunyadi plébánossal. Ahol alesperes lakozhatott, ott bizonyára tekintélyes gyülekezetnek is kelle lenni!

A Barcsay család otthona. Mindennek azonban még emlékezete is kiveszett a két községhől. Sokkal szerencsébbek vagyunk az Egregy halpartján Szent-Andrástól délre következő két Barcsával. Nagy- és Kis-Barcha megkülönböztetés 1312. augusztus 12-től ismeretes mikor Kysborchával először találkozunk (Mathias de Kysbarcha). Barcha annyira tekintélyes helység vala, hogy ott tartották legtöbbször a megyei székeket is. László erdélyi vajda 1302. itéletlevéllel *Byrch*-nek írja, de 1395. ápril 14-én László mester Miklós fia Déva várnagyja és Hunyad főispánja *Barchá-n* itélkezik Bohtur (ma Bujtur) nemességének osztályrészében. A Barcsay család is ott szerepel mindjárt kezdettől fogva s Nagy és Kis-Barcsán az ő udvarházaikkal találkozunk ma is. Barcsay Ákos fejedelem

kastélyát Kis-Barcsán Barcsay Kálmán országgyűlési képviselő lakja. A család Szent-Lászlóig viszi származási faját. Az Ákos és András kedvencz nevük vala. 1496-ban is Acacius et Andreas de Barcha vettek részt a Farka család perében. Mátyás király 1463-ban Barchay Tamás és János fivéreknek adományozta városkeszi Lépes András kihaltával a Városviz völgyén (Szászvárostól délre) a kinestárra szállott hatalmas birtokokat és területeket. 1475-ben a kihalt Batyzfalvi család után egész Barcha, Pelten (ma Petreny) majd Alpestes, Echi Bathyz (Bathyzfalva) javakkal jutalmazza Mátyás a családot. Ugyanazon évben megvásárolták Kereszteny Almást, Maros Solymos körül is birtokosok valának már, ugyhogy a XV. században a Kendefyekkel ők valának legvagyonosabbak a Hunyadi család után megyénkben

A család emelkedése tovább tart a fejedelem változásoknál szenvedett üldözötések ellenére is. Báthory Zsigmond áldozatai közt két Barcsay volt. I. Rákóczi György, Kemény J. féltékenysége is több Barcsay életébe került, de II. Rákóczi György Barcsay Ákost Hunyad megye főispánsága mellett (1648–1658) a dévai vár urává tevé, aki már előb nejével, Szalánczi János egyetlen leányával, Erzsébettel is nagy vagyonot szerzett. A politikai változás csakhamar halálos ellenségeskedésbe sodorta őket s bár Barcsay csak addig fogadta el a fejedelemséget, mig II. Rákóczi Györgynak sikerül a törököt kiengesztelni, Gyalu és Fenes közt a porta által letett II. Rákóczi György és Kemény János hadát megtámadva. Elsogják és Kemény János, ki Barcsay apósával súgorságban állott, Görgény várába záratta, 1661 júliusában pedig, mikor a török beütés hírért vevé Barcsayt a távol Kővárba küldé a Mezőségen át, hol Kovér és Váradi kapitányok Répa falunál megöletik. A Barcsay jászágokból a rövid fejedelemiség igen sokat áldozatul ejtett, a hunyad megyei párhivek kölcsönök és igéretek címén siettek a szorongatott fogolytól még Görgény várában biztosító iratokat szerezni. Thököly Imre épen Vajda-Hunyad várából kényszerülvén menekülni, Barcsay Mihály ellen Apafy Mihály kemény tanuvalla-

~~tást tartatott Hunyad megyében~~. H. Rákóczi Ferencz híveiként ismét ők szenvédtek legtöbbet s Barcsay Ábrahám vala épen a kuruczok főispánja is. III Károly kormánya sok kedvezéssel igyekezett a fekintélyes család hűségét biztosítni s Barcsay Gergelyt Zaránd-megye főispánjává nevezvén ki, 1730-ban báróságra is emelte. Ez az ág kihalt János-, Johannával és Ágnessel gróf Bánsi Dénesnével (1782) Barcsay Ábrahám a magyar testőrség jeles tagjaként örökíté meg nevét irodalmunkban Báró Barcsay László az 1792. évben első magyar színtársulat pártolásában s 1804-ben a kolozsvári nemzeti színházi bizottság tagjaként fejtett ki nagy tevékenységet s drámai irodalmunkban is úttörő volt „Erdélyi Játékos Gyűjtemény” című vállalatával, melyben öt szindarabja maradt ránk.

Kis-Barcsán a régi magyarság ivadékai részben visszatértek a ref. egyház kebelébe s az állami iskolát szorgalmasan látogatva az új nemzedék apránkint rászokik ősei nyelvére ismét. Kiss, Antal, Kara armalista nemes családok a kiterjedtebbek s a XVIII. században is szokásban volt még Barcsa fontossága jeléül a „Barcsa tartomány” elnevezés.

Bohtur vagy Bujtur árpádkori magyarsága. Kis-Barcsától délre, már majdnem Hunyad átellenében következik az 1295. ápril 19-iki osztályperben szereplő Bohtur (Bujtur), melynek osztályos nemessége: Demeter a Mihály fia, Lőrincz a Bartalus fia, Péter a Tforgach László, másfelöl Imre, a Jakab fia, Brinius a Mathey fia. András Balázs fia. És ez a szép nemeség azóta szintén megsemmisült. és legutóbb a Kraszó-Szörényből beszármazott Ivuly család örökösei képviselik a magyarságot. A bujturi erdőből (Dealu Carpenesi 426) nyugaton lejtő árkokban találjuk a harmadkor cerithium emeletének hirneves csigatelepít. Esőzés után különösen könnyű a gyűjtés; de máskor is elég egy kapával megbontani a partok meszképződését, hogy százával hulljon ki a sok csigafaj és Echinus.

Keresztur régi nemessége. Az Egregy viz bal-partjáról visszatérve, a járási út által is követett jobb partra Szántóhalom után érkezünk Kereszturra.

1333. szeptember hó 29-én Máron, Hunyadmegye főispánja és Déva várnegy. Keresztfi Péter a Pál sia és Aranyi István a Péter sia szolgabirák segédekezésével megvitatja hasdadi Bere fiaját Györ- gyöt és vérségét. 1488-ban Keresztfi Kelemen szolgabíró tanusko- dott Barcsán Vizközi András főispán előtt Chanady Pál és Benedek Katalin növé兒üknek és férjének alpestesi nemes Zerye Andrásnak egy az Ewrdeg marthyától a Machkoloig terjedő földterületet ajándé- koznak. Ez a szép név 1496-ig mégis Furkára alakulhatott! Akkor ugyanis Gáspár néhai Furka Márton sia. Balázs a Lőrincz néh. Furka Miklós siai »kereszturi nemesek« Keresztfi és a két Boos birtokára vonatkozó okmányai a török pusztulás áldoza- tául esvén, a fehérvári káptalan meghizoltja Mihály pap és Bácsi István alvajdai képviselő előtt nagyszámu tanuval igazolták, hogy elődeik háboritatlanul birták ezen jószágukat. A kihallgatott tanuk nevei képviselték Hunyadmegye akkori néprajzi és társadalmi arczulatát is. A szomszéd Barcánról Barcsay Ákos és András, Kis-Barcsáról Barcsay Tamás és István nemesek; Zalasd ról Zalasdi János, Felpesetről Felpesthesi László, Leustatius Mátyás; Rakosdról Petheő András, Tamás Mihály, Imre János, Máthéfi János, Barla Mihály, Dávid István, Farkas János, Barla Péter, Farkas György, Rákosdi Ambrus, Boythuryról Boythuri György alispán és B. Bálint, Pestesről Pestesi Zakariás szintén alispán, Chanády Benedek Briceius, Zeik Kelemen, Therewk Péter, Nagy György, Boythury Antal, Bodor Benedek és Barnabás, Byró Mátyás, Zerye Ambrus, Ferencz Antal, Lewrynczy Benedek, Fekete Fábián és Ferencz, és Kerek Ferencz: Dedachról Dedachy Péter. Itt közelben kevészek csak a mellékvölgyekben valának. Igy Alsó- Árkyról Péter kenéz, Felsew-Arkyról Brathya és János kenéz, Almásról Hercz a Balk. A Sztrigy völgyéről Bachi Péter, Bacsi István (az alvajda képviselője) Bathyz Imre et Jacobus de eadem, Rusoról Johannes et Nicolaus de Rywsor, továbbá Dionisius Zthrygy, Mauritius de Zenth-I m r e h, Zabó Mátyás, Demetrius ac Bla- sius de Zenth georgi, Jacobus Bah tyz, Michael et Georgius de Bathyz falwa, Emericus de Los ad. Tompáról résztvettek Michael de Thompás ennek Balázs sia, Pu j r ó l Stephanus de Pwly. Szacsalról Dan, Kende ac Lupsa de Zachhel. Bajesdről (Böyesd) Wolk, Szentpétersalváról Johannes Karol alter Johan- nes de pesthyen (ma Pestény) Petrusai Joannes de Zentpehersfalwa, majd Bwnye de Maczesd és Stephanus Losadi de Zaz waras, Johannes Hatzaky mind nemes személyek.

Ime tehát az Egregy és Sztrigy fővölgyén mindenütt a magyarság, illetőleg ősi foglalásu nemesi osztály uralkodott s csak a mellékvölgyön találkozunk a délvidék telepeseit nemesi kiváltsággal képviselő k en é z e k k e l.

Al-Pestes árpádkorai magyarsága. Alig pár kilométerrel odább a terjedelmes és magyar eredetre büszke Alpestest érjük. Az állami iskola itt is, mint Kereszturón rászoktatja az eloláhosodott ivadékokat a magyar szóra. Szathmáry György, a község szülöttje is sokat tett a lakosság visszamagyarosítására. László erdélyi vajda 1394. ápril 16-án még hat magyar család közt ítélt. Batiz főispán nemzetisége [cognatio]. Chana d, Thybo rez, Loránd, János a Chereke sia, Péter a Szerech sia, Péter Pál Bán sia, János Tamás sia, Bálint és Baas Bork siai, Dok, András, Lőrincz, György siai, Bálint, Pál Zene siai. Pál Myko és Chobo Márton sia, Demeter, Miklós Igéch sia, András, Domokos a János siai. Farkas a Pál sia négy évvel a »nagy tatárjárás« után Istvántól, a Jánk siától megvásárolt keresztfuri földekért pert indítván, a határjárás az Egregytől kiindulva igen érdekes magyar dűlőneveket örökit meg. Igy Barnachalit, Machkolo, Almás viz Borvigaga. Mindennek ma híre, pora sincs s az egykor gazdag Csanád ivadékai egyszerű, szegény földmivesek. De a képviselő választásoknál büszkén vallják magyaroknak magukat.

Pestes templomia »Mindenszenteknek« vala szentelve s IV. [Kun] László idejében kitört zavargásokban a bizonyító irásokkal elégett. A mai ref. templomi nagyjában a régi alapon áll s az ifjabb nemzedék szorgalmasan tanulja a magyar nyelvet, melyet még a magukat magyarnak hirdető református szülőkből is vajmi kevesen beszélnek. Az egykor főispáni méltóságban diszelgett Chana d nemzetég ivadékai szegény falusi gazdákká sülyedtek, mint a Szegedi és más családok. Elaprósodott a Balog familia is, meiynek egyik őse: Balogh [Máté] 1663 junins 14.én Dobray István és Péter defectusa következtében neki donált Lesnek egész falut váradi Gargocs Mihály özvegye: Bethlen Abigail asszonynyal cserélte el Pap-Almás [ma Kereszteny-Almás] egész faluban, a határban őt illető minden jussáért. Alpestesi Balogh Ferencz 1576-ban Báthory Kristóf portai követe, László erdélyi praefectus kővári kapitány, Máté 1648-ban hunyadi főispán, lugosi, szörényi bán, 1649-ben II. Rákóczi Gy. portai követe. Majd Barcsay Ákos váradi alkapitánnyá uevezi. Ez a fényes Balogh familia a XVIII. században, jányagon kihalt volna, habár pestesi Ralogh család létezik ma is.

A szomszéd Keresztény-Almásra Kereszturról mehetünk fel kényelmesebben, s ott most a Szilvási, Gola és Buda család képviseli még a magyarságot. Fennebb Popesd, [mely hajdan azonos lehetett Pap-Almással] majd Kerecz, hol őskori telepet és római kőbányát találunk. Ezután a termékeny s föleg gyümölcsben, szőlőben jeleskedő völgyön is felmehetünk az Erdőhátra Kis-Muncselhez. Észak felé Száraz-Almáson s a Bezsán hegyen visszatérhetünk Dévára is.

A felpestesi völgy, a vizközi és szentgyörgyi Makray család ősbirtoka. Pestestől nyugatra Tamástelek jelentéktelen kis község ma, a XVIII. százabban a Pogány család (József) birta. Fennebb Fel-Pestesen a *vizközi és szentgyörgyi Makray* család ősi otthonát találjuk, a kik az egész völgyön fel az Erdőhárig a középkortól kezdve birták és birják a terület nagy részét. Denacionalis oklevelek Báthory Kristóf átiratában Makray Lászlónál láthatók. Róbert Károly 1329. levevében *Fel-Pestes* neve Nagy-Pestes vala s a szomszéd Nándor-Vályaé Ölyves-Ság. Utóbbi határában őskori telep, a Patak jobbparti szántókon vékaszámra szedhetjük a *dendrites jaspis* szilánkokat és jellemző csepeket. A nemrég elhunyt Torma Zsófia szászvárosi gyűjteményében láthatjuk a szébb példányokat. Még fennebb Nándornál a sziklaszoros jobb és bal falában több barlang. A jobb felőli Őrdög-barlang (Huda Zineuluj) őskori leletei között medvecsonkok s különösen a skotszarvas *Cervus* meg aseros két nyilván átalakítás czéljából bevitt agancsrészlete gazdagítja Torma Zs. gyűjteményét. A Peták völgyén a szénút Erdőhát Runkra s Kis Muncselre vezet fel s ugy folytathatjuk jól felszerelve útunkat az Erdőhátságon.

Visszatérve Al-Pestésre az onnan keletre látható *bujturi* erdő Dealu Carpenies 429 m. árkai szolgáltatják azokat a csigakővületeket, korall, törzseket, melyekért külföldi tudósok is idelátogatnak.

Az eloláhosodott magyarságról általában. A Vajda-Hunyadig terjedő alsó Egregy völgy eloláhosodott magyarságának építkezése és viselete is szembetűnő különbséget árul el azonnal. A házas telket ősinosan font sővénykerítés zárja körül s a palissadszerű heges karózatra kőkénygalyakból áthághatatlan ormozatot rakkak főleg Szántóhalmán, Szent-Andráson. A hol a ház az udvarba jutott, ott a bejáró utczaajtó is e tűskés védsalból nyilik befelé. A házakat régente fából rakták össze, újjabban sővényből sonják s kívül belül kitapasztják. Legutóbb Hunyadról salakkoczkát vásárolnak s abból szilárd épületeket rakkak. A fedélzet szalma s annak elrendezésébe is nagy ügyességet tanúsitnak. A módosabbak zsindelylyel is fednek. Utcazára néző háznak homlokzata is van két szelelő nyilással s ezek közt olykor a tulajdonos nevét. Lehetőleg ugy helyezik el a házakat, hogy az ablakok alá fa vagy kis virágültetvény juthasson. Az oldalt bevezető ajtón lépünk a lakószobába, mely mögött van még egy kisebb szoba s utána rendesen téli konyha következik. Ahol csak lehet az udvaron külön konyhát is építnek.

A lakószobában az ágy tűnik fel egész a menyezetig halmozott és nem egyszer szépen kihimzett ágyneművel, melyet utolsóig a házi asszony gondos kezelít elő. A párnahaj, ágytakaró a kendőfélék minden vannak himezve. Az asztal mellett áll pár szék és egy fakanapé; a falon egy tálas féle és a polcos állvány. Módosabb családoknál elől a diszszobát találjuk; középen a pitvart, konyhát és hátul a családi lakószobát. Olykor az udvarra telepszik az ifjú pár és közös háztartást folytatnak.

A férfiak szürke darócz kelméje is házi készitmény. Házilag készül a bocskor is, melyet ünnepeken csizma vált fel. Csak a kalapot és bőrövet veszik a lábbelihez való bőrrel. A nők ruházata házilag készülő szőttes ; de legutóbb a morvaországi utánzatok is terjednek.

Fejtartásuk, kezefogásuk, magánéletük, munkásságuk, sőt arcukfejezésük is határozottan különbözik az inkább szőke oláhokétól, habár a babonát és házi szokásokat teljen átvették. A gyermek nevekbe szintén nagy az eltérés. Leginkább már magyarul is beszélnek s bűszkén emlegetik nemesi származásukat.

VI.

Vajda-Hunyad és környéke.

A hunyadi vár és a Hunyadi család. Al-Pestesről a magyarosdi domb szélén előre hatolva egyszerre elénkbe tűnik Hunyad fényes vár alaku.

Hunyad név 1265. tűnik fel először mikor is Ceba „hungodi főesperes“ a gyulafehérvári káptalan tagjai-val Gyula fiai által a doboka vármegyei Polyán birtoknak sgorukra *Ivánra* ruháztatását igazolják. 1267-ben IV. Béla pártütő fia a hunyadi várnegytől gyors segélyt kér. A hunyadi várispánok, miként a dévaiak egyuttal főispánságot is vásároltak. A hunyadi uradalom az Erdőhát nevű erdős vidék déli felére terjedt ki s az Egregy völgye képezé választó határat Hâtszeg kis várjószág felé.

A vár római alapon épülhetett, minthogy a római út az Egregy völgyén Szent-Andrástól szintén ide irányul és *Teleken*, *Gyaláron* igazolhatjuk a rómaiak bányászatát. E vasbányászat piacza és központjaként virágzott fel Hunyad, melyet 1405-ben Hunyadi atya *Vajk* királyi katona (*miles regius*) nyert érdemeiért Zsigmond királytól. *Vajk* a szomszédos *Zalasdi* Miklóssal s annak László és Musan fivéreivel oly rossz ~~szomszédságban~~ élt, hogy Nádasdi László erdélyi alvajda 1414. július 1-én *Szent Imré*ről „*egregio.viro*

Wayk militi de Hunyad" intézett levélben megnevezeltek sanyargatásától eltiltva az okzott károk megterítésére útasítja. Alig félszázaddal elébb 1360-ban az Egregy forrásainál *Musina* fiai Stoyan és Bolyen, valamint Balata, Bay, Surs és Nan Kosta unokái a hátszegi vár kerületében mint telepitők tűntek fel a Hunyadi atyafiságból s 1404-ben Demisusba iktatják be ugyanezt a Musina vagy Mursina családot, melyből Hunyadi János anyja is származott. Ilyen formán a család atyafisága Hunyad és Hátszeg várhirtokok nagyobb részét Hunyadvármegye nyugati felét birta akkor a Vaskaputól fel a Marosig. Hunyadi János a várat korának legszebb legstiloszerűbb építményévé emelé. A diszterem piros márványoszlopai egyikén máig olvashatók a felavatási sorok. *Hoc opus fecit fier[i] mag (misicus d[omi]n[u]s Johannes Hunyad Regni Hungar[iae] Gub[e]r[n]a[t]or A[nn]o d[omini] MCCCCCLII*

A két sor piros márványoszloppal elosztott lovagterem restaurálva van, s majolico padlójában és a boltivezetén a Hunyadi, Szilágyi czimerek diszlenek. Az emeleti rész még ugy van, mint 1850-ben az absolut kormány Beamterésnek izléstelensége szobákká alakítva össze-vissza rongálta a régi királyok, fejedelmek frecis képeivel diszített falakat.

Hunyadi János vára erkélyeivel a Zalasd könyöklő főépülethől állott. Szeinben építette a kápolnát s a város felől délről a sziklába vágatta a védő sáncot melyen felvonó hid vezetett át. Nyugatra a végső előretolt *Nyebojzza* torony egészíté ki az ő építkezését melytől selfelé a Szent-Péter hegyre terjedhetet a diszker; hova Sarmizegethusából (Várhely) Miciából (M.-Németi-Veczel) római feliratos kőveket és szobrokat hozatott. Hunyadi János 1456-ban V. Lászlótól új adományt eszközölt ki a várra és városra melyet már 1445-ben „civitas nostra”nak emlegett. Nehéz harczainak pihenő otthonául szánta Hunyad várát, ő ki Hunyad megyei rokonaival, fegyvertársaival osztá meg legszivesebben örömeit, mert azok segíték legfényssebb diadalaihoz is, László és Mátyás fiat itt tanítgatá korának egyik legjelesebb egyházi embere: *Szanoszki Gergely* vielicskai plébánus és Ulászló gyontatója.

~~Itt nevelteték leendő menyűket a 10 éves Cillej Erzsébetet, kit 1451-ben Brankovics György despota kibékülésük jeléül Mátyás jegyeseként engedett Hunyadi udvarába; de a ki még gyermekéveiben elhalozván, a váron kívül (tán a Szt.-Péter hegyen) helyezte lett öröök nyugalomra.~~

Hunyadi Mátyás a kapubástyától keletre vonuló rövid szárnyal egészíté ki atya fényes várlakát, s bár nem vonzodott a szülői otthonhoz: azért Jacobus Hwthmann et Benedictis Radó a maguk és más Hunyadon lakozó rácz és oláh hivének (ac aliorum fidelum nostrorum Rascianorum et Volaehorum scilicet jobbágionum) abbeli emlékeztetésére, hogy boldogult sivére László nekik kápolnát igért: valóban meg építeté azt a templomot, mely most a görög katholikusoké.

Corvin Jánost nagyon távol tartották a család ellen támasztott perek; de özvegye *Frangepán* Beatxri szintén kegyeibe részcsíté ezt a templomot s 1516. ápril 24-én Szokoli Péter gör. kel. oláh papot esperessé nevezé ki. Beatrix második férje Bradenburgi György őrgróf 1526. május 22-én értesítı Szeutimrey Literatus András és Bekws János hunyadi várnamyokat, hogy Szokoli Pétert érdemeiért hunyadmegyei oláh papok igazi protopopájává nevezi ki. Majd Enyingi Török Bálint a tönkrejutott őrgróftól megveszi Hunyadot és II. Lajos által magát megerősíteti benne. Török Bálint Ferdinándhoz pártolván, Zápolya 1534-ben Czibak Imrének adományozta Hunyadot; de Török újból újból visszatérvén, már 1535-ben ismét megnyeri Hunyadot is. Török Bálint török fogáságával fia János boszút esküdt atya szentvedéseiért és épen halála esztendejében: 1550. november körül *Khassim* budai pasa által Erdélybe vezetett hadak előcsapatát Barcsay Gáspár segítségével megtámadva, Feru agát 200 lovas-sal felkonczolá. Enyingi Török János Hunyadmegye főispánja és öccse István is eszközöltek itt oláh esperesi kinevezést s 1582. augusztus 12-én Moisén oláh papot protopopává azzal nevezzik ki: hogy a Tótszerén élvezze mindenazon előjókat miket elődei élveztek.

Bocskay István a szerencsi gyűlésen 1605-ben Török Istvánt nótáztatván, Bethlen Gábor lett Hunyad urává, ki már s 12 ezer frt zálogot adott vala arra. A nótáztatott Török István nővére, *Katalin* kérésére *Báthori Gábor* Enyeddel cserélte ki 1612. május 26-án Hunyadot. De Török Katalin nemisokára meghalván, ismét Bethlen kezére jutott a vár is. Bethlen Gábor Hunyadi János lovagvárával párhuzamos szárnyat építetett s annak emeleti részével a kápolna boltivét izléstelenül megtörpíteté. Az így kiegészített várat Bethlen Gábor 1620. március 3-án testvére fiának, Istvánnak ajándékozta, de oly feltétel alatt, hogy halála esetén Péter fivére s ennek halálával nőtestvére, Katalin (Zólyomi Dávidné), esetleg Anna (Gyulafy Sámuelné) örököljék. Bethlen istván halálával 1633-ban enyingi Török Katalin rokonsága eredménytelenül próbálta érvényesíteni jogait s Bethlen özvegye Széchy Mária (a későbbi *murányi Vénus*) jutott Hunyad birtokába. A következő 1634-ben azonban erről lemondott Bethlen Péter javára, kinek halálával (1646.) özvegye, Ilyésházi Kata, 1649-ben Zólyomi Dávidné, Bethlen Katalin nyerte Hunyadot.

Zólyomi Dávid a várudvar nyugati részét építette be, a Bethlen-szárnyat Hunyadi Jánoséval összekötve, úgy, hogy az egész épület complexe attól fogva négyszöggé alakult. Zólyominé után fia, Miklós és leánya, Perényiné megosztottak, miután Zólyomi Miklós és nővére leánya Mária, Barkócz Sándorné 1666 február 3-án kölcsönös örökösdésben egyeztek meg, Thököly István, mint a ki Bethlen István Anna nővére, Gyulafiné leányát birta feleségül, 1667-ben Barkóczy Sándornétől (Zólyomi Krisztiha) Hunyadvár fele részét Illye váráért elcserélte azzal a kikötéssel: hogy Zólyomi halálával a másik fele részt is örökölhesse. Zólyomi Miklós azonban fejedelemiséget keresendő, a portára szökvén, 1670 március 3-án nótáztatott s a vár fele részét Apaffy 1673 junius 16-án fiának, Imrének s Kata, Mária, Éva nővéreinek adományozta. Thököly Imréét azonban csakhanyar gyanuba fogja Apaffy Mihály, úgy, hogy alig menekülhet az elfogatására kiküldött hadai elől Facsét felé a temesvári török pasához.

Ilyenformán 1685. október 24-én birtokai lefoglaltatván, Hunyadvárát a fejedelem sia, II. Apaffy Mihály nyerte, ki ellen Thököly nővéret igényt jelentvén be, II. Apaffy a huzavona kikerüléséért zálogba vette Hunyadot s 1696. július 25-én 14 évre ismét megújította a zálogot. Apaffy 1713. február 1-én Bécsben meghalván, neje (árva) gróf Bethlen Kata, (a kit itt herczegnénak emlegetnek az egykori iratok) lett a vár tulajdonosnője s 1725-ben az ő halálával a kir. kincstár nyerte azt ismét vissza, hasztalan ujjtván meg Török Kata ivadékai: az *Inczédiek* jogigényüket azon a címen, hogy Bethlen Gábor annak idején 12 ezer frt. zálog fejében birta a várat és uradalimat. A kincstári tisztek szemében elveszíté a vár jelentőséget s azok a kúlső birtokok értékesítésével törőddve, a vár gyors pusztulásnak indult. 1784-ben ugyan a nemességnak menhelyül szolgálhatott; de 1786-ban megyei segítséggel hozhatta tető alá osdolai Bögözi Ádám uradalmi uradalmi fiscalis. 1817-ben I. Ferencz nejével tett erdélyi körutjában megkedvelvén. a szép vár helyreállítására 30 ezer frtot engedélyezett. Az ebből kitarozott helyiségeket a hunyadi administratio, vagyis uradalmi tisztség foglalt el, s a kapu alján vasraktárak disztelenkedtek. S alig helyezkedett el a szentelt falak között, villám csapott a kápolnába s újból kelle kezdeni a hazafias gyűjtést. Lengyel István bányaigazgató 1823-ban bár Miske József országos kincstári igazgatóval gyűjtést indítván, 1827-re a kápolnát és várat újból helyreállítatták. 1848/49-ben Bem József és Petőfi Sándor is meglátogaták rövid időre Hunyadi János várlakát. 1850-től a járási hivatal telepedett bele; a lovagtermet eltörpített szobákra darabolták s 1854. ápril 13-án éjjel Dombrády járási főnök goudatlan-ságából a kapu bástya mellett tűz ütvén ki, az oly gyorsan harapozott tova, hogy lakhatatlan roniná hamvasztá a dicső várlakot. Csak 1857-ben juttatott 400 frt 30 krt a legszükségesebb javittatásokra a szébeni helytartóság. 1861-ben dr. Arányi Lajos budapesti egyetemi tanár karolta fel a már-már végenyészetre kárhozatott nemzeti ereklye ügyét. Arányi Lajos mindenekelőtt a vár történetét írta meg s hirlapi

agitációjával az alkotmányosság helyreállítása után akkora érdeklődést tudott kelteni, hogy országos költségen meg is kezdették a vár stálszerű felépítését. Schultz Ferencz műépítész, ki magasabb ambitióval vezette a munkálatokat elhalálozván, utódai tervsze rütlensül végezték a rombolást és restaurálást úgyhogy 270 ezer fűt feláldozás daczára egy rész sem vala helyreállítva, mikor 1880-ban Trefort Ágost cultus-miniszter műemlék gyanánt tárczája csekély dotatiójából évi 4–5000 fittal megkezdeté a Hunyadi János és Mátyás tractusok rendszeresebb restauráltatását. A cultusministerium akkorai műemléki referense Hegedűs Candid Lajos nagy buzgósággal karolta fel Hunyadvár ügyét. Ő maga tanulmányútra indult Délfrancia-országba, keresve a vár építészetnek mintáit s akadémiai felolvasásul szánta volt a vár műtörténeti méltatását. Közbejött halála e szép tervezet meghiúsítá. Akkor dr. Arányi Lajos Hunyadmegyében és Déván próbálta biztosítni a vár jövőjét. Az 1880-ban keletkezett hunyadmegyei történelmi régészeti társulat gyűléseire lejárogatva, annak vezérembereit s föleg gróf Kuun Géza társulati elnököt próbálta kedvencz eszméjének megnyerni. Sok fáradozásával sikerült is a Vereskreszt-Egylet mintájára szervezett Hunyadvár egyesületet megalkotni azzal a céllzattal: hogy országos gyűjtést rendezve a vár stálszerű helyreállítását és fennartását maga a társadalom biztositsa. A lelkesedés tüze fel is lobbant abban a szűk körben, ahol Hunyadi János nevének varázsa még hatni tud; de a központnak Budapestre helyezésével a várt érdeklődés kimaradván, Arányi halálával végkép elaludt a jobb sorsra érdemes kezdeményezés s az első gyűjtés maradványait háró Nyáry Jenő elnök a hunyadmegyei történelmi régészeti társulatnak szolgáltatta át.

Trefort és utódai előbb gr. Khuen István, majd Müller István, legutóbb Sztchlo műépítések útján évről-évre jól felhasználták az országggyűlesi dotaciót, úgyhogy a lovagterem földszinti része Hunyadi Mátyás tractusa nagy részével helyre van állítva.

Érdekes megtudnunk, minő állapothan vette át Hunyadot 1681-ben Thököly Imre? „A város felőli

rész felső emeletében vagy palota vagy ebédlő, egyik végében zenészek számára hely, a *buzogány* nevű ház, mely *urházának* is hivatott, melyből az asszony házába rejtejt folyosó vezetett, s mely házak előtt kívül erkély vonult. Aranyos ház, himes torony, barátok háza. A doboló bástyában két rézdob. Mellette a munitios bástya, benne taraczkok. A Nyeboysza bástya, melybe hosszú folyosó vezetett, felvonó ajtóval volt ellátva. Emelete levén, benne még ezen időben is lőpor és ágyugolyók, apróbb nagyobb lőfegyverek, taraczkok, és Hunyadi korból nyilak. A vár bevétele esetére utolsó oltalomhelynek készült. A várnak külső kőfal palántja is volt azon időben, mely a hidon kívül vonult el, négy szegletén négy emeletes bástyával. (Ez a mai elővár vagyis Huszárvár.) A hidsfőnél még állottak a felvonóhid oszlopai, s a hid egy betévő és egy felvonó kapura vezetett. (Ennek szerkezete most is látszik.) A kapu bástya (hol ma is bejárunk) részben őrhely börtön, vala. Balfelől a kinzó bástya. Az országház akkor gabonás több részre felosztva. Az előtt sütőház lévén, fala be volt feketülve. A többi oldal földszintjét konyha, kulcsár, udvarbiró, számtartó és kapitányok háza foglalta el. E szobák alatt pincék; az országház alatt, mint tudni akarják, hajdan kaszattömlőcz. A kápolna predikáló széken szőnyeg, az urak és uri asszonyok széke három-három személyre, férfiak, leányasszonyok széke minden megvolt; de már *vasraktárnak* használtatott, valamint a mellette lévő kis sekrestye is.

Az emeletben az erkély akkor hat részre volt osztva. A hagyomány szerint Hunyadi László a második erkélyen született. Ezen erkélyek egyikéből az úr, egy másikából az asszony házába nyílt az ajtó, mely lakrészek egy ebédlővel együtt az országház fölé voltak építve; ugy a praefectusok háza is, melynek szintén egy erkély jutott. Tovább volt a pohárnokok, németek háza. A Nyebojsza felé volt a Fejérbástya, benne taraczkágyúk."

Hunyad bástyáiról, vagy az erkélyszobák ablakai-ból gyönyörű kilátást nyerünk a környékre, az alattunk elterülő városra, valamint a hatalmasan fejlődő vas-

gyári telepre, mely mellett az ódon zárdában Capistrán rendtársai szolgálják a hitet. A város többi templomai-ból figyelemre méltó az, melyet Mátyás, László fivére fogadalmá fejében építetett s mely most a gör. catholicusoké. Érdekes berendezése is méltová teszi a megtekintésre. A ref templom Bethlen Gábor idejéből származik. A régi udvarházak közül Benedikty Józsefnél szép gyűjteményt láthatunk a Szent Péter házról kiásott s egykor kétségtelenül Hunyadi János által összegyűjtött római kövekből. Hunyad élénk forgalmú központ, ipartestületéből több a fejedelmek idejéből ered. Állami iskolája kiváló és népes.

Hunyadi János után tehát csakhamar elhanyatlolt a vár dicsősége is s az utódok izléstelen toldalékok mellett a remek lovagtermet s kápolnát sem átallották profán célokra használni.

Ma már legalább ez a művészileg utolérhetetlenül szép részlet helyre van állítva s ha nem valósulhat is meg Arányi óhajtása, hogy ismét királyi várlakként pompázzék Hunyad, azért a hazafias kegyelet valódi zarándok helyeként látogatják azt az ország legtávolabbi részeiből is, szinte önkénytelenül ismételve Kazinczy Ferencz emléksorait :

Szirt rendithetlen, mint karja és keble rakodnak
Nagy mint ő, nagy mint társai, mint fia nagy :
Hol van urad ? hol van Mátyása ? hová leve László ?

A hunyadi vasgyár. Hunyad másik nevezetességét az óriás arányokban fejlődő vasgyár, az olvasztó művek s a vár hidjáról is kényelmesen áttekinthető hatalmas gyártelep alkotják. Vajda-Hunyadon 1882-ben kezdték az első olvasztót építeni s 1884-ben az első, 1885-ben a második olvasztó jött működésbe s midőn a finomitók kísérletei a hunyadi vas kitünlőségét fényesen beigazolták 1883-ban Baross Gábor és Wekerle miniszterek a helyszínen folytatott tanácskozások alapján a harmadik olvasztót is munkába vették s 1891-ben az is átadatott a használatnak. 1895-ben egy

még nagyobb 20 m. magas s 400'000 grm.-nyi évi termelésre szánt kohót építettek meg s Lukács László miniszter gondosságából a gyár azóta külön iparvas-
uttal rendelkezik Gyalárig.

Az első három olvasztóból kettőt faszénnel táplálnak, egyet faszén és morva osztraui kokszszal. A két első sötétszürke Bessemer nyers vasat ad; az utóbbi fehér vagy feles nyers vasat. Mindhárom kohó össze van költve a kőtélpálya vaskő állomással és szénpajtákkal s 3 óránkint 50 gr.-nyi vascsészéhe csapolják a nyers vasat, mely osztályozás után a Martin kohóba, vagy a távoli finomítókba indítatik. A termelés óriási emelkedését ez a pár adat illustrálhatja:

nyers vas gr. öntött vas

1884	47·504	987
1890	304·380	6887
1895	493·956	12·093
1898	803·075	8·304

Az öntött vas inkább saját szükségletre szolgál.

A 2 Martin kemenczét regenerativ fűtik s a regeneratorokat téglarács választja el. A generatorok sik és lépcsős kettős ráccsal birnak s zárt tűzhelyük alá Körting gözsugár fuvó hajtja a gözt. minden percnél öt-öt generator működik.

A kisérletezésül szolgáló Bessemerérezésre 2 kis converter szolgál egy külön kis Bessemer fuvogéppel. Az öntő csatorna hosszában 100 gr. emelő képességű locomotiv gözdaru eszközli az öntő minták elhelyezését és az ingótok kiemelését

A Martin kohó és a kis Bessemerin gépezeit, próba pörölyét és hydraulikus készülékeit két Steinmüller gözkazán szolgálja. A vaskő, mészadálék és kohó tűzelő anyag felszálítása gözerővel történik. A központilag elvezetett torokgázak három 16 m. magas 6 m. átmérőjű Whitwell féle léphevitőt fűtnek, melyek egészterményeit 60 m. magas lemez kémény vezeti el. A nagy olvasztó felnyitására egy gyorsan járó fekvő Cornporend ikergőzgép van egy külön épületbe elhelyezve, mely percenkint 20–60-at fordul.

~~Az öntött vas feldolgozását s a kötél-pálya felszerelésének~~
 pótlását egy külön gépműhely eszközli egy Hock féle 30 lóerejű hajtógéppel, mely a Ganz-féle állandó áramú dynamogépet is hajtja. Ez 110 Volt, 200 Ampéra és 500 fordulat irány mellett az egész gyártelepet megvilágítja. A Martin kohó 1891–2-ben épült meg 2 Martin Siemens aczelömlesztő részszel, 2 kis Bessemer converterrel és megfelelő segédberendezéssel. A termelés nagy része Zólyom Brezó, kisebb része Kudzsir és Kabola pojana finomitóhoz küldezik el vas uton. A Martin kemencék felváltva dolgoznak és 120–130 gr.-nyi adagokat fogadnak be. Lecsapolásnál az öntő üstök tartalmát 1–5 darab coquillból álló csoport mintákba ereszlik. Egy-egy öntésből 25–32 ingot kerül ki s 24 óránkét két adagot készít el egy kemencze s grm.-ként 75 kggrm. petrosényi, zsili és farkaspataki kőszénét dolgoznak fel. A szükséges magnesitot Diós-Györből és Stájerországból, a dolomitot Govásdiáról hozatják s a vashulladékot vállalkozó szállítja. A munkáskezek szaporítására a kinestári birtokon Bujtur (Bothur) felé csángótelepet, munkástelepet létesítettek külön óvóval, iskolával.

S minden hengerfedőben 30 Lang-Horbigerséle szívő és 15 nyomó, összesen tehát 180 szelep működik. A fuvószél 400–450 soknyi hőmérsékkel keresztül 6 fuvókaron keresztül az olvasztó medencébe. A IV új nagyolvasztó 1893. augusztusába indult meg, kezdetben 900–1000 m. mázsa kizárolag Bessemer nyersvasat szolgáltatott. Napi termelése most 1200 m. mázsa. Ez óriás építmények örökösi zugó-bugó mozgása, időnkint felcsapó lángtengere, főleg éjjel, pokoli látványt nyújtnak s a laicus emberre megdöbbentő hatást gyakorolnak. Az ércszapolás felséges látványát tehát ne mulassza el senki!

A Hunyad környéki ösmagyar telepek. Rákosd és Hosdát. V.-Hunyaddal majdnem összenőtt már Rákosd, melynek magyarsága ép úgy ősi elfoglalású (Pethew, Czintay, Nagy stb. családok), mint az alig pár kilom. délebbre szomszédos Hasdád, Hosdát, hol 1333-ban Martinus hunyadi főispán előtt az ősi öt nemzetseg u. m. György a Bere fia, Imre Mátyás Péter a Simon fiai, István és János a János fiai, Miklós és Jabab a Simon fiai, Michel és Miklós István fiai megosztottak. Az ötnyilu határ beosztás is napjainkig tartotta magát. Mint ősi megszállású birtokból 1412. Nádasi László erdélyi alvajda ítélete szerint csupán a fegyverhordozó fiágat illette az örökösdés. 1366-beli osztálylevélben Aranyalma hegy, Kis Haraszt, Nagy-Haraszt hegy nevek (ma Havasnak tudják), a Hollóspataka, Vizeság

~~szép magyar nevek vannak megörökítve. A Kézügy~~
nevű dűlőt ma Kizidnek hivják.

Az ősi nemzetsegből az Antalffy vala legelterjedtebb, a Beréből a Bakó nemzetseg alakult a harmadik nemzedéknél. Most is élő családok Gálfy, Vitéz, Peti, Dali, Benke, későbbiek a Bikfalvi, Szász, Virág, Bakcsi, a Nagy család Biharból származolt be, Báthory Kristóf 1577. levele szerint. Az 1366. beli Olivérből Eliber család lett. Ugyanott szerepel Michael, dictus Fekethe, Johannes dictus Éles Nicolaus filius Vejcu. A Hosdati család is kihalt. Rákos és Hosdát a ref. egyházhoz tartoznak, az alkotmányos aera előtt is magyar iskolákat tartottak.

Hunyadtól félórára Bujtur hajdan Bothur, melynek nemességét László mester, Miklós fia, Déva várnagya és főispán 1295. ápril 19-én megosztottatá. Utóbb a Karán-Sebesből bemenekült Ivuly család vala ott birtokos; de az is kihalt. Bustur felett érdekes és gazdag csigatelep (harmadkor).

Hunyadról az Egregy völgyén Alsó- Felső-Telekre, onnan a Runk völgyén Govasdiára. V.-Hunyadról az Egregy sziklacsatornájában syringa, kőris és sóska-bokrokkal (Berberi vulgaris) gyéren leplezgetett mészszirtek alatt vezet az út Alsó-Telekre. A helység előtt a Kaláni társulat bányavasutja hidalja át az utat s Hunyad város erdejében fejtik a vaskő egy részét. A nagyobb bányájuk tul az Egregyen látható, érdekes külfejtéseivel méltó a figyelemre. Innen a Hosdát Nádasd közti hegyeken vezet az iparvasut át Puszta Kalán kohóihoz. A munkás telep Felső Telekig terjed s ott a Runk vize mellé kanyarodunk nyugatra; mig a járási út *Csolnakos*, Cserva, Királybánya, Toplicza felé halad. Utóbbinál 1838-ig szintén vasolvászló kohó.

működött. Királybányán felül az Egregy völgye minden szükebbre szorul, úgy hogy Dobokától, hol nyugatra kell kanyarodnunk, az út elhagyja dél felé az Egregy mentét s Hosdo kikerülésével egyenesen Alsó-Nyiresfaluval vezet; a hegyoldalon Alsó-Nyiresfaluval valánál egyesül az Egregy két ága. A főág a Ruszkára vezet Felső-Nyiresfaluval; a mellék ág Lunka Csernival délnyugatra vezet.

1882-ben a vasolvastás V.-Hunyadra, Hunyadi János várkastélya alá helyeztetett át s a vasércszállítására a völgyek felé sodronypálya rendeztetett be, oly formán hogy a Gyalártól Vajda-Hunyad felé eső szakasz csak vasérczet szállít; mig Gyalártól Vadu Dobriig terjedő szakaszon a Gróf Lónyay és kinestári erdőkben termelt faszenet szállítják V.-Hunyadra. A vajdahunyadi olvasztó kohók kettővel vették kezdetüket 1882—84. s azok száma 1895-be már négyre emelkedett s ezzel az érczfejtés is óriás arányokat nyert, ugyhogy az 1881 beli 85·533 grm.-ról 1890-ig 911·924 grm.-1894 ig (a 4-ik kohó és Kerpely Antal altárna megnyitásáig) 1·114·615, grm. és 1898-ra már 2·067·034 grm. emelkedett a termelés.

A govasdiai nagy olvasztó építése 1806—1810 tartott és 1824-ig felváltva működött a topliczai olvasztóval. Akkor a hozzáférhetőség nehézségei miatt s mert szürke nyersvasat finomításra alkalmatlannak találták, beszüntették Govasdiát. 1837. január 11. a topliczai olvasztó leégésével újból ide helyezkedett át a vastermelés sulypontja s 1838 novemberétől működik itt a nagy olvasztó. Most adagonkint 6—700 kgr. vaskő, 12 kl. faszén kerül az olvasztóba s 24 óránkint átlag 80 adag jár le s 230 grm. nyersvasat termelnek. Ha ez szürke és öntésre alkalmas, ugy a nagy olvasztóból rögtön fel is használják; különben egy kupola kemencébe helyezik. A nyersvasat V.-Hunyadra szállítják a Martin kohóba vagy vasúton elszállítják a vasfinomítókba (Kudzsir, Zólyom-Brezó).

A govasdiai olvasztó mellett van egy turbina telep, melynek vízművi ereje villamos energiává változtatva senne Gyaláron bányászurási világításra és szállítási célokra szolgál.

Felső-Telektől a Runkpatak vadregényes szirtszorosába hatolunk nyugat felé, Plotzkabányán felül, változatos kanyargásokkal vezet a bányakinestár által gondozott 10 kilom. hosszúságú út Govasdiára. Közben

a délre elmaradott Ploczkabányát a nadrági vasipartársulat művelte. Govasdián, a runk vize által hajtott vashámorokat működtettek a legújabb időig s a felső végét Kaszabányának is neveztek. Ma altiszli és munkás lakások töltik ki a szűk völgyet, hol óriási diófák terebélyes lombsátra alatt hüsül az apró népség s a védett völgyhajlásokban zöldelő kertek közül szinte hivogatolag villannak elé a jól gondozott csinos lakások.

Nagy város közelében keresett nyaraló lehetne Govasdia, melynek hüsét, szépségét, most a munkában verejtékező lakosság alig is érzi. Fogadója rövidebb tartózkodásra alkalmas. A volt igazgatósági lakással átellenben egy sziklafokra építették templomukat, mely útmutatónk fel *Gyalárra*, hol a vaskövet fejtik. Elébb azonban a Runk vize mellett pár kilom. fennebb Limpertig sétálunk a nagy olvasztóhoz.

A govasdai kohótól fel Gyalárra. 1882-ig ez a kohó képezé a hunyadi vasipar alapját, honnan 260 m. magasabban találjuk a gyalári vashegyet. Régente lóháton szállították le a vasércet, majd tengelyen történt a szállítás s 1859-ben bácsi mázsánként egy fuvar 5·2 krról 15 krra emelkedvén, a kinestár a *Retyisora* völgybe 600 m. hosszu alagutat nyitott. 1866-ra elkészülvén az alagút, attól 790 m. hosszu vasúttal vitték odább a guritóig az érczet s 146 m. leguritva, a Retyisora völgyből már csak 4 km. kelle fuvarozni az Olvasztó kohóig. Az olvasztó üzem fokozódásával ez a fuvarozás is minden költségesebb válván, 1871-re a retyisorai völgyből ujabb vasutat építettek a hegyoldalában a nadrági völgyig s ott leguritva az érczet ~~egyenesen a kohóhoz jutottak 1888-ban a guritók~~ helyébe a retyisorai völgynél 260 m., a nadrági völgynél

140 m. siklót építettek, utóbbihoz helyezvén már előbb a két vizzel hajtott érczzuzd gépet is. 1890. októberétől már vasút eszközli a szállitást a retyisorai völgytől Hunyadra. Az érdekes vasút 27% emelkedéssel halad a Kaczanás hegyig, melyet 800 m. alaguttal átfutva belejt Govasdiáig, s onnan felkanyarog Retyisorára, honnan siklóval s villanyos vasúttal érjük el a gyalári érczhegységet. Jutalmazó kirándulás!

A Ruska-Pojana keleti lejtőin Telek, Ploczka, Ruda, Alun, Szohodol és Vudu Dobri határain egész Ruskiczáig követhetjük a vaskőtelepeket. Lehatalmasabb a gyalári, mely csillámpala és mészkő közé ágyalva túlnyomólag *barna* vaskőből áll s igen alárendelen találni apró szemcséjű vascsillámot és kisebb fészkekben vörös vaskövet. Közbe mész és ankoit rétegek váltakoznak a vaskővel.

Ősidőktől mivelés alatt áll a gyalári vastelep s a porhanyós vasércben kivájt apróbb üregeket a felszin horpadásai különleg is jelzik s a mostani külmiveletek helyenkint feltárják. Eszközökkel csontvázakat is találni ezekben. (Lásd Hunyadm. tört. társulat dévai múzeumát.) Egyik vájásban római mécses fordult elé OPTATI bályeggel s ezt most Kerpely Antal nyug. miniszteri tanácsos birja.

A bánya régi mivelési módja tovább tartott a lőporrobbantásnak a XVII. században történt feltalálásáig. Hunyadi János idejében virágzó bányamivelés folyt itt s a hunyadi uradalom jelentőségét épen az képezé. Apáthy Mihály 1683 május 1-én Barcsay Ábrahámnak megengedte, hogy zallasdi vashámorához a kincstár bányáiból szedesse a vaskövet. Ezen jogosultság a Bánffy, majd a gróf Csáky családra jutott át s 1876-ban a kincstár megváltotta. Most 13 bánya-telekkel rendelkezik itt a magyar állam s abból 5-öt a főbánya, 3-at a Mihálybánya tár fel.

A régiek a vaskőréteget fedő mész és palarétegek közé hatolva fedezték csekély ércszülkségletüket. Igy állottak elő a látogatók

~~áttal meghátrált óriás üregesítések. Igy 1750 m-t a Bánya-üreg 15~~
 öl magas és 30—34 öl hosszu vala s a Polczer üreg 35—40 öl hosszúság mellett 10 öl magas. Ezen üregek mind veszélyesebbé válván, fel kelle azokkal hagyni s 1863-ban 6 szirtre osztva külfejtéshez fogtak. Összesen 9200 munkás foglalkozik itt s a berendezés igen tanuságos. Fenn a hegyen főleg néz ki a tiszti telep, az áll. iskola s a 776 m. magassághól megragadó körképet élvezhetünk főleg dél és kelet meg észak felé.

Gyalárról a sodronypálya mentén Vadu-Dobrira s a Ruszka-Pojanára. Gyaláron a bányásztelep vendéglője elég tisztességes ellátást nyújt, előleges megkeresésre nagyobb társaságot is elszállásolhat. Gyalárról a hegyélen nyugatra minden szébbűlő kilátások között útazhatunk Ruda, Pojenicza, Vojm, Bunylla erdőháti hegységcken át egyszerű falusi szekéren 2—2 $\frac{1}{2}$, 6. lóháton vagy gyalog Vadu-Dobrira, a szénégető telepre. Vendéglője a megszállásra is alkalmas s innen az Erdőhátat bejárhatjuk. A ki V.-Hunyadról készül egyenesen V.-Dobrira az 52 klm. kocsiútat Govasdiáról az aluni völgyre jól vasait sávos szekéren teheti meg, kilátást azonban csak V.-Dobri felől nyer. A bejárandó szűk völgy mindenmellett leköti figyelmünket. Vadu-Dobriról délre az Egregy felső fűves vidékét s a két Nyiresfalvát kereshetjük fel.

Legajánlatosabb azonban a szép erdei ufon az 1359 *Ruskán*, *Ruskiczára* (5 ó.) gyalogolni. Ruskicza vasbányái minden járt a Ruska alján kezdődnek. Ruskiczától alig 10 kilm. kitűnő kocsiút vezet Ruskabányára, a krassószörényiek kedvencz nyaraló helyére. Ezt az útat Vadu-Dobritól a szénszállító fővállalkozó (Millaszivits György) szives közbejárásával kieszközlendő lószekéren 4 ó. alatt is megtehetjük. (6—10 korona.)

A Hunyadi ház öseinek otthona. Ez a ma oly nehezen elérhető, erdős vadonok közé ékelt s felnomád népével

a civilizációtól ma is oly távol álló *Nyiresfalva* szolgált úgy látszik első otthonául a Hunyadi család őseinek. A legutóbbi kutatások u. is mind bizonyossabbá teszik : hogy a Hunyadi házhoz tartoztak az a Balata Bay, Surs Nan, a Koszta unokái, a kik ellen Myk, a Murk fia Péter erdélyi alvajda a hátszegi várnagy ellen a hátszegi vár kerületéhez tartozó Rekettye (Réketya) és Nyires (Nyres) elfoglalása miatt 1360. jun 2-án panaszt tettek, csakhogy a Hátszegvidékéről felkért kenézek igazolják, hogy a megtámadott alperesek új telepítés (*nova plantatio*) czimen szerezték és telepitették a megnevezett két birtokot. Alig 20 év mulva a nyiresi Stolyan Mosina fia és a hátszegi vár kerületébe eső oláhok kenéze (*kenezius olachorum de districtu Castri Hathzak*) a hunyadi várhoz tartozó Polonyiczát, a Chernyimora mellett a Bobochmezeot a hátszegi vár kerületébe a Charnavyzy mellett, mint elhagyott lakatlan területet kéri. A király Stolyan húségét méltányolva s bizva igéretében, hogy e birtokokra telepitvényseseket hoz, teljesíti kérését.

Ruszkabányától Voisslova Nándorhegy felé kocsin 4—5 óra (10—12 korona); ha azonban kevesebb időnk van, Voisslovától keletre a hátszegi útra fordulunk. Alig $\frac{1}{2}$ óra mulva Valea maretől már a Bisztra hidján Hunyadmegyébe érkezünk vissza. Alsó-Felső Baucaz, Bukova terjedelmes községek után (fenyőfával kereskednek) Hátszeg s Káránsebes felé, a Vaskapu hágóra kanyarog útunk. Ott búcsupillantást vetve a mögöttünk elmaradó Bisztra völgyén le Káránsebesig kitároló erdős vidékre, a Hátszegvölgyére lejtünk be s Hunyadi János 1442. szcpt. 5-iki diadalmának emlékoszlopa alatt őrzük Zajkányt, majd Várhelyet, a hátszegi térségen át Hátszeget. Ruszkabányától 6—7 óra

alatt kocsizhatjuk be ezt a szép vidéket (12—16 kor. fuvarbér) s az esti vonattal Kolozsvár—Déva-felé még csatlakozást is nyerhetünk.

Az Egregy középvölgyén Csolnakosra, Csernára.
A Csolnakosi és Cserna család. Ép oly érdekes Hunyadtól délre Felső-Telek mellett *Csolnakos*, a Csolnakosy családdal, mely maig joggal használja a Hunyadiak hollós címerét Hunyadi János anyja deinsusi Mursina vagy Morsinai Erzsébet ugyanis férje halála után Csolnakosi *Jaroszlavhoz* ment férjhez s az ők ivadékaik a maig élő Csolnakosiak, Hunyadi János csolnakosi *Jaroszlav* sia *Daan*, valamint fütestvérei: Wayk Péter és János részére adományozta *Csolnakost* 1446. Temesvárról. Majd Csolnakosil Waykot és László, Sandrinos fiaival *Csolnakos*, *Ohaba* és Doboka birtokai után mindenennemű adótéher alól mentesítette. A szomszéd Cserna helységben lakozó Cserna család szintén rokonságban állhatott a Hunyadi házzal, a minthogy ez az egész vidék az említettek szerint közös atyali-ságot képezett. A Cserna család előbb Galoczról írta magát, majd Csernáról nemességét 1532 Brandenburgi Györgytől nyerte. A család ősei főhivatalokat viseltek.

Csolnakos és Cserna faluktól délre *Lindzinán* találunk még kis magyar szigetet, hol a Hunyadiakkal rokon s a XV. században főispanságban, vajdaságban jeleskedett Ongorok utódai *Ungur* néven közsorsban kúzdnek a Palkókkal együtt a minden nap kenyérért. E két családból a dévai realiskola Szathmáry alapítványából képezett ki legutóbb két ifjut. Lindzináról DK. Felső-Szilvás a Nopcsa család ősfészke, honnan a br. Nopcsák elei is kiváltak. Igy Elek 1794. erdélyi kincstártó, majd második Elek 1816. főispán, 1837. erdélyi cancellár, ki nyugalomba vonulván 1855. báróságra emeltetett. László Hunyadmegye főispánja 1848-ig. Ennek sia Ferencz a királyné volt főudvarmestere és Elek országgyűlési képviselő.

~~Felső-Szilvás gör. kath. temploma homlokzatának főirata:~~

Viseltetvén kegyes isten jóságtúl,
 S itt letelépedett népek lelkí javátul.
 Ez ház építetik Szilvási Bálinttúl
 S társa Csolnakosi Zsuzsánna asszonytúl.
 Ez végre, hogy itt isten dicsősége
 Terjedvén, többüljen az hivék scrcgc,
 S kik az sz. Életről eltértek messze.
 Ezeket téritse az isten beszéde.
 Melyért mindenknél szép emlékezetben
 Itt is a községnél lesznek dicséretben,
 Isten előtt pedig holtig kedvességben.
 Azután örökre tarló dicsőségben.

dtt. D. 1665. sz. Iván házában".

Ezzel a felirattal aligha oláhoknak szánták ezt a templomot. A XVIII. század megtéve a kormányrendszere azonban Hátszegvidéken s általán Hunyadmegyében a görög kath. vallás terjeszthetése kedveért feláldozta a volt egyház helyes eszméinek nagy részét. Ezt a szerencsétlen politikát azután beletözte a határőri intézmény, mely Hunyadmegye nagy részét rácokkal igájába hajtotta s itt a délvidéken oláh határőrezredet szervezvén, hivatalosan oláhvá formálta a gycengébb magyar és német elemeket is.

Szép kis kirándulást tehet a turista Felső-Szilvásról *Zafira sirjához*. Az út nyugati irányban vezet fel a hegyre, a patak ellenében, lombos erdős területen s fél óra (gyalog egy óra) alatt érünk az egykor priszlopi gör. keleti zárda romjaihoz. Mellette áll az újabb szerű templom és ennek pitvarában jobbkézről Zafira piros márványlapu síremléke, melynek latin szövege szerint Zafira, Moise havasalföldi leánya e zárdában fejezte be gyámként hányatott életét 1580-ban 44 éves korában.

Felső-Szilvásról völgymentén Alsó-Szilvásra érkezünk a szintén szereplő megyei hivatalokig emelkedett *Para* család otthonába. A község egyszerű sorsban élő *Para* nevű tagjai is bűszkén vallják magyar nemesnek magukat, de a magyar szót csak az állami iskolát látogató újabb nemzedék kezdi érteni. E családokról, minthogy a Szirigy völgyével szorosabb viszonyban állottak, ott lesz bővebben szó. Innen délre

a járási út Hátszegre vezet; kelelnék pedig a Sztrigy mellett Brettyéhez vagy a viz folyást követve épen a hátszegi hegynél alatt Sztrigy Plophoz (régi Ztryghsalva) utunk ki. (mely 1550-től viseli Plop nevét). Hátszegre vagy az országúton Russ, Kalán, Piski felé folytathatjuk útunkat. Alsó-Szilvásról a hegyen át a rövidebb út Magyar-Brettyére vezet s ÉK. Macsóra is átnézhetünk, melynek szőlője Nagy Okloséval együtt a legjobbak közé tartozik. A római út M.-Brettyénél az országut a vasút vonalán halad Piski-Dédács felé.

A ki vasúttal óhajija V.-Hunyadot felkeresni, az Piski főállomásról indul és ugyanoda térhet vissza a Piski—V.-Hunyad szárnyvonalon.

A Piski—V.-Hunyad szárnyvonal összes hossza 16 kilom. s ez a hunyadi vasművek megnyitása után épült. Piskitől Déva felé Sárfalváig 3 kilom. visszafelé irányulva Szent-Andrástól az Egregy völgyét követi Hunyadig s az elöláhosodott magyarság érdekes vidékén vezet át. Első állomása Kis-Barcsa és Keresztur között (8 km.) épült. Alpestesnél megálló állomást tart. Végállomás V.-Hunyad, tehát a kik oda igyekeznek, azok használhatják a vasutat.

VII.

Piski és környéke Lozsáddal.

Déváról a Maros völgyén röpit a vasut a 10 kilm. távolra eső *Piski* állomás felé. Az ős Piski egész háttérbe szorult s már nevét hatóságilag is Ó-Piskire változtatja s a megye egyszerűen elsclejtve, hogy „*Hunod*“ megyc, mint törvényhatóság első megemlíttését is *Piskinek* köszönheti, ezt a környelű névcserét acseptálja. 1276. november 25-én is a gyulafejér-vári káptalan Bihar megyében fekvő *Kőrös fö* birtokát az erdélyi püspüknek „*Hunod*“ megyében a Sztrigy folyó mentén fekvő Piski birtokával felcseríte. Pisky birtokos család is létezett. 1449. junius 24. Mihael Pysky nemes személy. 1555. nobelis Georgius Wallyon Kereszthy de eademi Wallyonkereszth birtoka egy részét elzálogositotta Pisky János és neje Eufrozinának.

Ép oly érdekes a közbeeső Sárfalva, melyet őseink Sálfala vának. (Saulfalva) ismertek 1365-ben szerepel Saul főispán, kit a Barcsay család is őseinek tart. A Sálfalvi család rokon lehetett, de önállóan is szerepel 1534 augusztus 22-ig, mikor Ferdinánd Kendy Ferencz de Szentivány és Dobó István de Ruski vajdának adományozta Sálfalvi Pál kiháltával Buresa felét Therok, Chokmő, Alsó-Varosvár, Felső-Varosvár, Beochyn (Bucsum), Ludas, Puthinel és Chostest harmadát. Mindezen birtokokban a Barcsayak is osztályosok voltak.

Piski telep keletkezése. A vasuti műhelyek. A Bem József diadala s annak emléke. A ma oly szépen virágzó és közösségielődésileg is oly fontos *Piski*, a régi Piski és Dédács községek határszélénél 1868.

óta alakult ki. Akkor csak két tiszti lakást és 6 munkás házat építetett oda az első erdélyi vasút. A kis mérvekben tervezett talározások azonban csakhamar annyira szaporodtak: hogy 1873. mozdonynílhelyeket kocs felszerelési gyárat ke^zle építeni s már akkor városi kinéést nyert a telep, mely a M. Á. V. igazgatása alatt még rohamosabb virágzásnak indult s már római cath. és ev. ref. templomokkal is kiegészült, sőt 1899-ben a petrozsényi szén szállítás megsokszorozódásával külön mozdonyparkot nyert és mindenkit irányban hatalmasan terjeszkedik. Az 1872/3-ban megnyilt iskola ma már a legtekintélyesebb állami iskolák közé tartozik, s a vasút céljait szolgáló ipari iskolával hatalmasan szolgálja a mivelődés és hazafiság szent ügyét. A telep kedvencze kezdettől fogva a vasúti főbb embereknek. Alakulásában az Első erdélyi vasút igazgatója Kanovich Aladár jóindulatának számos tanújeleit élvezé, főleg az iskola, melynek vizsgálatait valódi ünnepélyé emelé az igazgatóság áldozatkészsége. Később a M. Á. V. is ép oly előszereettel dédelgeték Piskitelepét s 1884-ben a budapesti hirlapirókat a telephez fűződő fentos érdekek annál készségesebb tolmácsolása kedveért vendégeiül látta itt az igazgatóság. A sajtó lelkesedése szép alapítványal is gazdagítá az iskolát, melynek Réthy Lajos királyi tanfelügyelő és Szathmáry György volt országgyűlési képviselő és cultusminiszteri m. tanácsos együttes buzgósága palataszerű helyiséget eszközölt ki Lukács Béla akkori kereskedelemügyi miniszter hőkezűségéből. A telep tiszti-kara minden kulturális eszmét versengő buzgósággal terjeszt s hazaii buzgalomnak köszönhetjük az ~~egyházi és iskolai ügyek virágzása mellett a kaszinót,~~ a sok társas ünnepeylet s különösen a Bem apó hon-

yédeinek emlékét. A Déva-Szászvárosi országútból Schulleri tulajdonos szivességéből árnyas sétaút vezet az emlékhez, mely kilátó pontul is igen ajanlatos, mert a déli havasokat s a dévai trachyt hegységet, az Érczhegységet tárja elénk. E hely fontosságát igazolják az 1887. szeptemberi nagy hadgyakorlatok is, mikor a temesvári és szebeni két hadtest (45 ezer) több napig tartó gyakorlataival vívta a piski hid környékét.

Bem tábornok az 1849 február 3-án Vizaknáról vezetett csatából solytonosan csatározva Szász-Sebesen, Szászvároson át sebr. 8-án érkezett Dévára, hova ugyanakkor a bihari segédcsapatok szerencsésen beérkeztek. Azon éjjel a hátszegvidéki oláh felkelők — nem tudva a segéd hadakról. — megrohanták Dévát a déli szőlőhegyek felől. A remélt zsákmány helyett azonban csúfos verességgel végződött a támadás. Február 9-én a piski hid őrizetére hagyott tartaléket Puchner már korán reggel szorongatni kezdte s d. e. 10 órakor javában folyt az ütközet, a mikorra Bem derék hada is Déva-Szántóhalma-Szent-András felől a tűzvonalba érkezett. A császáriakat egész a hidig nyomták a selfrissült honvéd csapatok s ott fehér kendő lobogtatással a mieinket megtévesztve a Bianchi lengyel ezred tiszteje már-már foglyul ejtette Bemet, a mikor Czetz tábornok a cselvetést észrevéve, kiragadá az imádott vezért az ellenség körmeiből és ádáz haraggal vetették rá a mieink magukat az ellenségre. Már Padig üzték a császáriakat, mikor a szűk út egyik kanyarulatában az ujjoncz bihariakat egy kartács megriasztván, a mögöttük állók hátrálni kezdettek s magukkal rántották az egész tábot. Bem maga sem tudva a zavar okát, nagy haraggal követé katonáit egészen a mostani állomás tájáig, hol gr. Bethlen Gergely székely huszárai véget vetettek a hátrálásnak s az elbizakodott ellenséget másodszor üzte át Bem a hidon, ekkor hangoztatva emlékezes mondását [minthogy magyarul nem tudott]: »Brücke verloren, Siebenbürgen verloren«. Ekkor esett el a kitünt Horváth százados részünkről és sebesült meg Losenas császári ezredes. Oly a hidsonál álló fogadó pincéjében véres ellenállást fejtettek ki a Bianchiak. A fogadó falában látható ágyú és puskagolyók hirdetik a csata hevességét. Az oroszlánként viaskodó honvédek a legnagyobb halálmegvetéssel haladtak előre, s még a Sztrígy jeges vizében is, nyakig gázolva üzték az ellenséget. Estére kelte miénk vala a győzelmi, rohant

~~az ellenség Szászváros felé. Pad felgyűjtésével akadályozva meg az üldöző honvédek tovább nyomulását. Ez a nap új fordulatot adott az erdélyi hadjáratnak. Bem hirtelen Medgyesnek vonult, önnan Szebenben termett.~~

E fényes diadal emlékét hirdeti a Bem ágyui helyén álló obelisk, hova kegyelettel zarándokol a mostani nemzedék s főleg a kiránduló iskolák iJusága. A vasrácscsal körített obelisk feliratai a következők :

A piskii hidra néző oldalon elhelyezett tábla felirata :

Az 1849-ik évi febrár 9-iki győzelmes csata és ott elhullott dicső honvédeink emlékére a nemzet kegyeletes közadakozásából, a hunyadmegyei honvédegyesület támogatása mellett emelte Piskitelep lakossága.

MDCCCLXXXIX.

A Piskitelep felé néző tábla felirata :

E dombról dönté el Bem apó a csatát azon emlékezetes kijelentése után : »Ist die Brücke verloren, ist Siebenbürgen verloren».

A déli oldalra néző tábla felirata Bajza »Apotheosisá«-nak következő versszaka :

»Vérzettek és elhaltak ők,
De győzedelmesen ;
Tettök sugára átragyog
Időn s enyészetet«.

Dédács. A Kazinczy Ferencz emléke. A piski állomással és vasuti teleppel közvetlenül szomszédos Dédács. Telegdy István erdélyi alvajda 1496-iki keresztfuri Furkák birtok ügyében kelt ítéletlevélre Petrus de Dedach is tanuskodik. 1560-ban Dedachy Miklós itélkezett Fazekas János és Dávid Mihály társaságában. Dedachy László Erzsébet leányával a XIX. században halt ki a család. Dédácsra menőleg érintjük a római utat is. Legutóbb gróf Gyulay birtok vala s Uri lakában ismerkedett meg Kazinczy Ferencz is Hunyadmegye előkelőségével 1816 nyarán, mikor gróf Gyulay Ferencz látogatására Erdélybe utazott, Kazinczy Kasán, mint gróf Török Lajos (későbbi apósa) tanfelügyelő segédje ismerkedett meg gróf Gyulaynával s e szívélyes viszony vezette Hunyadmegyebe Zseni lánya

kíséretében Erdélyi leveleiben örökítette meg négy heti ilt tartózkodásának élményeit, vajdahunyadi kirándulását s azon ohajának adott volt kifejezést: „hogy boldogságának maradjon fel emléke, hogy e hely legyen enyém, mikor én már nem leszek s mutassák a helyet, hol járánk a Maros szélén s a fekete szilas dombjai alatt ezt mondván: nem lehete minden érdem nélkül, kit e jók szerettenek“. Az emlékre vésendő lepke és lant rajzát is elkészíté »Kazinczy Ferencz kedvencz helye 1816« felirattal együtt. Ez a hő óhajtása 1881 szeptember 25-én ment teljesedésbe, mikor gróf Kuun Géza és nővére Kuun Irma grófnő, férjezett Fáy Béláné a birtok jelenlegi tulajdonosa, a hunyad megyei történelmi, régészeti társulat küldöttségével fényes Kazinczy-ünnepelet rendeztek s „a szent öreg“ által annyira kedvelt szilfák árnyékában az emlékoszlopot ünnepélyesen felavaták. A dédácsi szép park látogatói tehát a római régiségek és botanicai újdonságok (chinai bambus) mellett se feledjék s szenteljenek egy-két perczet a dicsőnek, ki oly lelkesen, annyi elragadtatással dicsőítette e szép vidéket eme versében:

Sztrigy és Maros istenei, kiket a gyep szönyege szólít
 Táncra és kiket az agg szilas éje födöz,
 És te kies völgy Itt sziklás vadonidnak ölében,
 Mleyre a dévai vár orma busongva nevet:
 Vendégétek megyen, õ titeket most lát meg utolszor.
 Oh! de ti hagyjátok zengeni néha nevét:
 És mikor ő ide lép s a viz szélére hanyatlik,
 És mikor a szeretett Lotti kiáltja Zsenit
 Zugjátok neki: távozik az s messzire, de lelke
 Hozzád, élte kegyes angyala visszasohajt.

Lozsád mint ösmagyar telep. A piski hidtól az ős-Piskiu át (hol Barcsay Ábrahám a költő született 1748-ban) Tótiba (legutóbb Apáthy birtok) érkezünk.

• Lotti a grófnő leánya, gr. Kuun Irma és gr. Kuun Géza édesanyja, gr. Kuun Lászlóné.

„ Zseni, Kazinczy leánya, kivel utazott.

Itt tünt fel Hunyady János nagyatya mini délividéki kenéz. Innen a hegyen át érjük egy elzárt katlanban *Lozsádot*, a hunyadmegyei magyarság egyik ős fészkkét. 1412. augusztus 12-ről a gyulafelhérvari káptalan részéről Nádasdi László erdélyi alvajdához, a hasdadi Bakó nemzettság osztályának hihasításáról szóló jelenetben Tainás Sebestyén fia, Filep, Benedek András fiai, Balázs, a Petheu fiai, Egyed, Marko, Benche fiai, Benedek, Dávid fia, György, Egyed fia, Pál, Péter fia, István, Domokos fia, László, Dávid fia szerepelnek meghívott birtokossági tanukként. 1478. október 20. Bartholomaeus *Briccy de Losadi* szolgabiráskodott, 1479 és 1505/6-ban Losádi Gergely szolgabiráskodott, 1530 május 2. Philippus Farkas de Losad és Valentinus *Bastery*, 1549 jun. 24. Thomas Marton de Losad, 1553. Vincze Gergely, Zudor Péter, Katalin, Farkas Márton özvegye s ennek atya Mátyás Gergely, férje Ispán Bálint mind lozsádi nemesek, 1594. nov. 16. Joannes Vinche, Luca Kis, Joannes Bereczk (azonos lehet a korábbi Bricci névvel) de *Losad*. 1581. május 28-ról *Báthory* Kristóf adománylevelében Lucas et Andreas *Farkas*, Matheus et Georgius Fekethe, Blassius Győrffy, Georgius Zudor, Petrus Herczegh, Ambrosius Vincze, Petrus *Bereczk*, Georgius Geossi & nemes család szerepel. Utóbb származtak be a Székely, Kiss, Bőkös, Incze, Takács, Szatmári, Técsi, Miklóssi, Hunyadi, Iklódi, Soldos és más részint élő, részint kihalt családok. Mindezekből a Győrffyek emelkedtek volt ki legmagasabbra, egy águk báróságot is nyervén; a Zudorok, Herczegek, Farkas, Fekethe is főhivatalokat viseltek folyvást. Lozsád egyes részei még az ősneveket viselik (~~Dúrót stb.~~) Erős róf, ogyház óc., nónisko lával. Innen a denki völgyön Szászvárosra kerülünk.

VIII.

A Maros jobb partján fel Alsó-Fejér-megyéig. Algyógy és vidéke.

Az aranyi augit-andesít kúphagy. Kapy vára. Piski állomásról a dédácsi parkon át a Marosig sétálva, a révészek pár percz alatt *Aranyra* szállitnak át. Hunyadmegye legrégebből ismert szolgabirája 1333. Aranyi István. Innen írta magát az *Orbonás* család is. A rómaiak főutja a Piskitelepnél elágazott. A mellék ág Déván, Miciara vonult, a főág a Maroson a Peutingertábla *Petris* állomására vezetett át. Petris a Maros hid védelmére szolgálhatott s a mellett sajátos alakjával oly feltűnő aranyi hegyet is kőfejtésre használták. Római téglát, épületmaradványt a *Rápolt* felé vezető utcában találnak, sőt az aranyi hegyen kívül, Rápoltig a határon is ilyen épület romhalmazra akadunk.

A rómaiak hadi útja innen *A pulumig* (Gy-Fejérvár) a Maros jobb partját követte. Az Arány-hegy augit andesitjéből faragott oltárok, sremlékek, sőleg oroszlánszobrok Miciaban (*M a r o s - N é m e t i s a fővárosban (Sarmizegethusa)*) igen gyakoriak. A római kőfejtések nyomait a déli meredek fal alatt látjuk s a vasuti építkezéskor ezen kőbányák törmelékeit értékesítették első sorban. A kőzet vörhenyes változata a legelterjedtebb, melyben gránát, amphibol, rubellán, haematit, telanit jegeczelek jönnek elé pseudo brochit és Szahoit ásványokkal. (Járd Koch Antal «Az aranyhegy közete és ásványai.» Budapest. M. tud. Akadémia Mathem.-Természettudományi Közlemények. 1878. 23—57 l.)

A 392 m. Aranyhegyre a helységből könnyen feljuthatunk. A hegykúp ép részét sánczolat övezi s a tetőn több gődör régi pinczelakásokat jelöl. Kilátása elragadó s azért a Piskitelep kedvencz kiránduló helye. Rápolt felé is könnyen leszállhatunk róla. Hunyadmegye névleg ismert első szolgabirája 1333-ban Aranyi István. 1537-ben Rápolthy János birta, a kinek anyja Corvin Jánostól perelte el ezen birtokát. 1590. márcz. 9-én bokaji Macskásy Ferencz fia, György, a fejedelem bejárója és unokája Gáspár új adománylevclet nyert. Ugyanakkor Balika Péter de Arany, mint németii Balika Balint és asszonylaki Ravaszdi Jusztinia fia és Orgonás János de Arany birtokosok itt. 1631-ben Kapy András s fia, György az egész Maros vonalán fő birtokos volt. Legutóbb a Földváry család birta Kapy jogon.

Innen a szomszéd *Gyertyános* alig $\frac{1}{2}$ órányira kitűnő mésztufabányával. Odább Bánpatak a Váradycsalád egykori birtoka, honnan Veremágig (Nagy-Ág alatt) egy kevésbé ismert s könnyen bejárható szirtszoros érdemlí meg figyelmünket. Bánpataktól keletre az erdőségből lefolyó patak szép vizesést alkot.

Nagy- és Kis-Rápolt. Az aranyi hegység alatt az út Nagy-Rápolt felé fordul s épen átellenben a Sztrigy torkolatát vezeti előnkbe. A háttérbe a Retyezát festői vonala tornyosul a többi hegyek felé s előltünk a Kenyérmező szép térsége bontakozik ki. Hazánk legszebb pontjainak egyikén állunk. Nem csoda, ha előkelő családok versengtek birtokáért mindig. Nagy-Rápolt távolról most is városias kinézéssel bír.

A XVI. században a Rápolthy család birta s 1535 ben Bozay Benedeknek adja János király Gyulay Mihály javait, ki itt leányának, Fruzsinának, Gellystkey Miklós nejének és Katalinnak Balásfy András nejének tudtával Rápolthy János házára rontva, a család

tagjait összekötözte, egy papot halálosan megsebesített. Templa
cath. vala kezdetben s utóbb reformált, ez is maig önálló egyház-
községet képezvén s iskolát tartván fenn. A Matskásy család innen
írta magát s hatalmas birtokai valának a Maros minden két partján.
Galgói Rácz Péter a Matskásy családba házasodván, az ő leányát
Krisztinát, Jósika Inre ny. ezredes, Tordamegye főispánja vette el
s ennek fiai József és Mózes váltak itt birtokosokká. Jósika ágon
mint báró Jósika József Thekla leányának férje vált birtokossá itt
Hollaky Ferencz is, kinek sia. Arthur Csvarhelymegye főispánja
és hosszu ideig alispán vala Hunyadban s az idevaló társadalom-
nak és közhaszna egyleteknek s a turistaságnak buzgó munkása.
A Matskásik további örököse széplaki Petrichevich Horváth
család és taulti Földváry család birtokai azonban más kezekre
jutottak. Jelenleg Kenosi Sándor Lajos a község főbirtokosa s a
Horváth, Győrfy, Kántor birtokok is gazdát cseréltek. Innen vált
ki Szentgyörgyi Jenő kuriai tanácselnök családja s a budapesti
Ács czég főnöke is.

Nagy-Rápolt felé haladólag már az aranyi hegység
szélétől feltűnik a szőlőhegyek mésztufa tömege, hisz
ott egy pinczévé alakított barlang is leköti figyelmünket.
Rápolton több barlanglakást használnak épen a
ref. templom körül s a volt Hollaky kastély pinczéje
is mésztufába van vajva. Ilyen mésztufa magaslaton
emelkedünk egész Kis-Rápolttig. Ott a gör. kel. templom
elötti téren langyos forrás (16° C.) ájakában üti fel
magát a patak, mely völgymentén minden utjába eső
gyökeret, malomkereket bekérgez.

A kisrápolti barlangtól fennebb alig 2 kilom. az
erdei uton megtaláljuk a helyet, hol a patak eltűnik
a földben. Odább *Jezer* (= tó) néven mutogatnak egy
dolinát. Épen ez előtt egy 10 m. barlang hatol a Pilis
(Plesia) alá. Itt régente álló tó lehetett. A Pilis tetőn
át a *Codru* tetőig 3 hatalmas dolinainélyedést látni.
Az utolsóban viz szokott csillámlani. Fennebb Gaura
Barlanguluj (Barlangpatak) nevű ujabb ravaszlyuk. Mig
az erdők tömöttebbek valának itt is patak tűnhetett el.

A fővölgybe térve a Medve odu, Gaura Ursului
nevű odun felül a jobb parti Barlangpatakot (Valea Pestere) követve nevezőre terjedelmes barlangba
jutunk. Tágas előcsarnokában üti fel magát a patak s a
marhák járása miatt itt kellemetlen a tartózkodás. A

hátulsó rész száraz s ott is látni szük nyilást. Tehát be- és kitörésű barlang. Szathmáry György volt országgyülvései képviselő és miniszteri tanácsosról neveztem el. Nagy-Rápolt ref. templomában a régi pátronus családok címerei. A helység mellett egy árokban, a kristályos palában pyrit jegecsek fordulnak elő. Arannyak nézik a kincskeresők.

Bábolna és Folt fénykorából. Rápolttól keletre a praehistoricus telepéről ismeretes Dobogó alatt vezet a járási út a régi római út nyomán Bábolnára. *Bábolna* fénykorát Nalácz István Apaffy fejedelem consiliariusa, Hunyad, Zaránd főispánja alatt érte, kinek is neje toronyfalvi Tornya Borbálának sremléke most is ott porladozik a sok gazdát cserélt kastély kertjében. Cserey Mihály szerint meghalt 1702-ben szép késő vénsgében. Apaffy Mihály is örömet tártozkodott. Bábolnán s 1631/2-ben a murányi Vénus (Széchy Mária) is lakta mint a kis fejedelem: Bethlen István özvegye, kihez Rákóczi György fejedelem, sokszor kocsizott ki lakomákra Fehérvárról 1648. Barcsay Sándor is igényt jelentett be Ákos és András bátyjai nevében is Bábolnára. 1535. Gyulai Mihály Rápolthy János családján véres erőszakot követvén el. *Rápolt*, Arany, *Csikmo*, Tóthfalvy stb. notaztatik és javai Bozay Benedekre ruháztatnak. A szomszédos Tóth néven 1462-ben egy birtokbevezetésnél Nicolaus Magnus de Fóth jelentkezvén. Ladislaus de dicto Folth nevében. Folthi László főispánja is volt a megyének. Az utolsó Folthi Bálint Jozika Máriától származott két lányuktól Susánnával a XVIII. század elején gróf Bethlen László lett Folth ura s egész napjainkig tartották is Folthot, mig Susanna a szomszédos Bábolna urával Naláczy Józseffel lépett házasságra.

Folttól Algyógyig az út mentén érjük a rómaiak Gerunzára várát, melyet Turjaknak nevez a régi Török családról a nép. Nyugatra elmarad Boj majd Csigmo, melynek határában barlang (*Besericuea*) és dolinák.

Csigmótól É.-ra a Magura hegy dél lábánál négy terjedelmes dolina és egy kápolna (*Besericuca* nevű)

beszakadt barlang, mely befelé folytatódik a beomlott előrész hatalmas pincéként tárol elénk. Belső fülkéjében praehistoricus cserepepek.

Algyógyot Al dyogh néven kapta Zsigmondtól 1404-ben a Török (Tureki) család Homorod, Cheeb, Bozes, Mada, Balsa, Almás, Nyier mezew és Therew-vel. Utóbbiak a Gyögyvölgy felsővidékén az Erdőhátságban máig létező községek. 1537. nov. 12-én Werbenes István iktatja Zápolya Juvu Al Diód város (in dominium totalis oppidi Al diod) egész uradalmába. Osdolai Kun Lázár nevében szent györgyi Daczo Pál mond ellene a beiktatásnak. 1637. ápril 27. Rákóczi György osdolai Kun Lázár magvasszakadtából Algyógyot Mada, Homoród, Erdőfalva, Csikmo, Rengeh, Chyes, Tekerő, Bakonya jószágokkal lesoglalja a kinestárnak, de Kun Gotthartve bebizonyította: hogy simai Borbény György leányait Báthory Zsigmond fia isította volt. Igy birták ott a nádudvari Váradyi, a Dobay, a Kaprinczay családok, majd a Kunok nevén a czegei Vass, a Barcsay és Bornemisza családok. A sok szép ős családból alig találunk már egyet is. Algyógyhoz tartozott Feredő Gyögy is, azért mondták arról, hogy Felgyógy borral, Algyógy vizzel gyógyít.

Algyógy fő nevezetességét a gróf Kun Kocsárd székely földmives iskola alkotja a gróf Kun Kocsárd által 1889. évi június 11. az EMKEnek adományozott földbirtokkal, szőlőkkel. Kastélyában nyeri az ifjúság ellátását s szép parkját mintakerté alakította a földmivelésügyi miniszteriummal közösen fenntartott iskola. A meglett ifjakból álló ifjúság külön helyiségekben nyeri szállását; a tanhelyiségek jól fel szerelt szertárákkal, gyűjteményekkel biztosítják a szemléletet. A marhatenyésztés, borkezelés, gyümölcsterenyésztés, valamint a kis gazdák igényeihez alkalmazott mintagazdaság a kar buzgóságával márás jótékonyan hat a legközelebbi vidékre is.

Feredő Gyögy thermái Algyógytól még egy órányira a Kőalja nevű mésztufa magaslat északi szélén buzognak fel. Ezekre vonatkozik a rómaiak Germizzára várának elnevezése s, mely szintén »Héviz« jelentéssel birt. A rómaiak súrsún látogatták s a »Nymphis sanctissinus« kezdetű feliratok örökítik meg hálájukat. A közép korban s még inkább az erdélyi sejedelmek idejében Erdély leglátogatottabb gyógyhelye vala. Bethlen Gábor 1629. nyarán használta, a két Rákóczi György sokszor megfordult itt, valamint Apáthy Mihály is, kinek szőlőjét a fürdővel szemben mutogatják. Kazinczy Ferencz 1816. augusztusában Hunyad és Alsósehér megyék legelőkelőbb családjait találta a fürdőben, s a tulajdonos báró Bornemisza család rokonsága egymaga látogatottá teheté, az algyógyi gróf Kuunok, báró Győrsyek és más családokkal. Gróf Kuun Kocsárd halála évéig soha el nem mulasztotta volna a fürdő használatát, mely jelenleg 4 tükörfürdőjével, csinos parkjával meletes vendéglőjével a vidéki fürdők csinosabbjai közé tartozik. A mésztufából felbuzgó források hőfoka 31,2—31,9 °C. s a kifolyó

víztömeg alább már malmokat hajt és vizesést képezve a beljére érő gyökereket napok alatt mészréteggel vonja be. A vendégek egész mészcsokrokat kövittetnek a vizben.

Germizára békelyes téglai közül gyakoribbak a LEGXIII GEM [= leg[io] XIII gem[in]a] és N·S·B =[N[umerus S[ingolaris] B[rittannoru]. Dáczia előkelősége gyakran fordultak meg Gerunzárán bizonzára a hév források kedvéért s a Collegium galatarum nevű testület hihetőleg az arany feldolgozásával foglalkozott ott.

A Kőalja mésztufáját bányászták is. Gerunzárától a Maroson át Szászváros felé Városviznek egy mellék út ága zott ki.

Algyógyról a Gyógyvíz hármas sziklaszorosába és barlangjaihoz. Algyógyról Felgyógon át a 3 kilom. fekvő Bozesig haladva 3 völgyeszoros közt kell választanunk. A nyugati vagyis Madáról Balsára vezető szoros csakis gyalog vagy lóháton járható, de legszebb mindenannyi között. A középső Balsáról Erdőfaluvalára vezet, de ott nem járható tovább s azért az út át kerül a nyugatira s azon folytatódik felfelé Balsán Kis-Almás felé Pojanára Tekerőre, N.-Almásra s úgy az Érczhegység gerinczére, hol a Tericzel hegy és a Magyarok hegye híres régi bányák. A keleti szoros Bozesről Bakonyán át Csebre vezet. mindenik sziklaszorosba harlangok jutalmazzák fáradozásainkat. Lássuk ezeket egymásután:

Mada-Balsa sziklaszorosa. A cseresznyéjéről, almájáról hires Máda épen a róla elnevezett szoros szikláit alá épült. A helységnél mindjárt egy elfalazott barlangot látunk. A regényes 3 km. hosszu sziklaszoroson átgázolva a balsai határba eső jobbparti Piatra Sincerisuluj rejt még egy őskori leleteivel is számot tevő barlangot. Évek előtt kincskeresők bronzrégiségeket ástak ebből ki s a kolozsvári múzeumban Voja szomszédos faluhól való tokos véső is innen származhatott.

Balsa másik barlangját a balparti Pilisnek Mádahát (Dosu Mezi) nevű É. falában, csakis a fák segítségével kuszni tudó látogató érheti el. Régi időben, sőt legutóbb 1848—49-ben főleg a Nagy-Ág felől Zalatnára átvonuló honvédek elől menekülökből többeket rejtett el ez a megközelíthetetlen 20 m hosszúságú barlangüreg.

Itt nem találtunk művelődéstörténelmi nyomokat; habár a közeli sziklákon mindenütt találkozunk az ősember fazekaskészítményeinek töredékeivel s a közel Erdőfalva épenséggel őskori erődítméssel dicsekedhetik.

Erdőfalvától északra eső barlangok. Erdőfalván elül a Mennyország (Raju) nevű sziklafalnak járhatatlan meredekségét már az elnevezés is jelzi. A nehezen megközelíthető sziklafal négy barlangja közül a leghosszabb (a 3-ik) szintén el vala falazva s ez is bűvöhelyül szolgált a „török világban”, még pedig az ősi oláh családoknak.

E meredektől pár száz méterrel délebbre a *Piatra Pestere* nevű előhegy beomlott barlangja annyival fontosabb még rómajaiban is az előbbieknél, mert szépen ékitett, vörös agyaggal mázolt edényeivel, jaszpisszilánkjával és amfibolit kővésőjével az ősember tartózkodásának kétségbenvonhatatlan tanujeit szolgáltatta.

Az erdőfalvi sziklaszorosok. I. Az alsó szoros és barlangjai. Bozesról 4 kilom. kocsin látogathatjuk meg Erde falvát, mely tulajdonképen egy hatalmas dolinát foglal el. A falun alul eső rövid, de csakis a patakban járható szirtszoros jobbparti Somostető (Vurvú Cornelij) nevű sziklaoldalában hatalmas barlang tátong. A 33 m. széles, 15 m. magas boltivig jó meredekén kell kapaszkodni. De annál jutalmazóbb látványt nyújt

a terjedelmes barlang belsejében felhalmozódott cseppkőképződés.

A néphit szerint egész Mádáig szolgáló barlang két repedéssel zárul, melyekben a cseppkőalkotó rész beszűrőzik. A legszárazabb hónapokban is vizeseppek potyognak alá s nedvesebb napokban záporoszerű a cseppegés.

A *Kuun Kocsárd gróf* nevével megkülönböztetett terjedelmes barlangban is találni őskori maradványokat. Még több ilyenmű leletre akadunk a vcle átellenes és Váracska (Cete cuja) nevet viselő szirtfokon és lejtőin, hol kőszerszámokat, jáspiszilánkokat, sőt bronzlándzsát is találtak már.

2. Az Erdőfalvától Glódig terjedő sziklaszoros és barlangjai. Erdőfalváról É. felé Glód falutól a patak deszkaszálból rögtönzött pallókon, felülről juthatunk be a viz által kitöltött szorosba s annak legnagyobb barlangjáig. Ez is *elfalazott barlang*; lövőrései még most is épekként állnak. Ugy látszik, bejárója sem volt; hanem a 3 m. magas falon felül maradt még annyi tér, ahol létra segítségével annak idején bemászhattak a menekülők. Ezt a rést a füstjárat is követelte, mert más-különben nem tüzelhettek volna benne. Már pedig a néphagyomány szerint napokig kellett ott vesztegelní a falu őseinék s az átellenes szikláról (Colcu és Piatra Pestere = Barlangkő) lövöldöztek ide a törökök. A barlang előrészre elég tág, s itt jó sokan vonhatták meg magukat. Hátrafelé azonban, lépcsőzetesen emelkedve, annyira keskenyül, hogy ott már csak egyesivel helyezkedhettek el a menekülők.

A Bozesnél egyesült hármás völgy legkeletibb ága az Ércz-hogyság, ~~zalatnai cseppkőjárái, az u. n. Zsidóhegyből összecssüroló~~ vizerekkel, melyek Cseb szétszórt házainál hatalmas zuhatagokkal

szökeltek a Picuj (Hegyes) nevű mészszikla lépcsőzetein alá. Csebneck emcz alsó részét Szorosnak (Tyejának) is nevezik, s a vadul megszagatott sziklák közt rejtőző primitív házak rendesen egy-egy óriás diófa védő lombsátora alatt igazán elragadó látványt nyújtanak.

Az ötvenes évek kormányzata Algyógyról ezt az egyenes vonalat választotta volt Zalatna megközelítésére s Bozes-Bakonya között, valamint itt, a Tyejában a «rakott úttestet» máig sem hirta megsemmisíteni az elhagyatottság mostoha sága. Tájképileg a legszebb vidékek egyike, de látogatottságra alig számíthat s szekér-utjáért istenkísértés oda próbálkozni. Az Erdősalva felett Ny.-ra vonuló mésztömeg K. szárnyát É. D. irányban harántoló völgy, hatalmas sziklatömegeivel, barlang tekintethen várakozásunkat ki nem elégítheti. A nép emlegette mesés terjedelmű barlangok csupa apró odvaknak bizonyultak. Benn a Tyejában távolról barlangnak nézhető két odut mutogatnak.

A Picuj É. oldalán a helység templomától Ny.-ra vezető ösvények egyikében a Szépek barlangjához (Gaura Mandri) kalauzolnak el. A sokat igérő üreg rétegbeomlás után keletkezett s egész jelentősége abban van, hogy az erdei tündérek otthonául képzeli a néphit s éjjel arra felé járni — szerintök — nem tanácsos, mert az itt pajkoskodó tündérek könnyen földalatti hajlékukba ragadják az erre merészkedőt.

A jobbparti sziklában, de ismét jókora magasságban a 22 m. hosszu Legények barlangjára akadunk (Pestere Ficsorului). Elzárt s a sűrű bokrok között nehezen megtalálható helyzetében biztos menedéke lehetett a katona szökevényeknek, a mikor még kötéllel verbuvált a nemes vármegye s a szegény legények ilyen helyeken keresték szabadulást a vízeti élet keservei elől.

Algyógyról a Maros jobb partján Bokajig. Algyógyról az omlados hegyoldalak alatt a régi római út vonalán felfelé kocsizva, a megyei útból csak látjuk a hasonló nevű viz mellett a mélyben felhuzódó Homoród helységet. Ennek felső végénél Valény következik, egy szegényes hegyi falu, melynek letarolt, kopár vidéke a turistát alig érdekelheti. Sokkal több figyelmet érdemel Bokaj. A Macskási család ősfészkeből 1848-ig

számos magyar család lakozott itt. Kapy György vár-kastélyának épen bejáró erkélye daczol még az enyé-szettel s romokban hever a magyar templomi is, mely Bokaj fénykorában itt diszlett. Kapy György anyja, Gyulafy Borbára (Gyulay Sámuel leánya) révén jutott Bokaj, valamint Arany birtokába. Három lánya közül Borbárát Toroczkay István báró, Apaffy Mihály feje-delem tanácsosa s a mezei hadak generálisa, Máriát marosnémeti gróf Gyulai Ferencz tanácsos, Kőzép-Szolnok főispánja s Annát Matskásy Boldizsár vette feleségül. E három család ivadékai tartották is a leg-ujabb időkig Bokajt, melynek felső részét Felfalunak hivják. A szomszéd Szarakszónál már Alsó-Fejérben vagyunk.

IX.

A régi Szászvárosszék.

Piskitől Szászvárosig. Piski állomásról a vasút fővonalaán *Szászváros* felé haladólag, a petrozsényi elágazásnál, az új sütőház és mozdony park érintésével egész a Sztrigyig dél felé gyönyörű kilátást nyerünk a Relyezátra. A Sztrigy épen az aranyi kúppal szemben éri el a Marost s a vasuti hiddal párhuzamosan álló kocsi közlekedési hid helyén állott a Bem honvédeinek diadalmas csatájából emlegetett régi fahid. Ott áll a fogadó is, falában a csata golyóival. A hegy lábánál Piski, hol Barcsay Ábrahám költő lelkében a költészet isteni szikrája lángra lobbant.

Pad egy utczányi házsora mellett elrobogva láthatjuk a Fekete-tó régi lápot, melynek sűppedékeiben régente a vadászok is vadásztak. A Maros tul só partján Rápolt udvarházai városias kinézést nyernek a távolból. Épen a tordosi megálló helyről be a Maros felé fedezte fel Torma Zsófia 1876-ban azt a hires őstelepet, melyről nemcsak jeilemező kőfejszék, szekerczék, vésők, késpengék, vakarók, nyilhegyek, simitók és igen változatosan diszitett edények kerültek napfényre; hanem olyan bálvány alakok és mytho-

rogiai jelvények (az assyr naprendszer jelei), melyek Assyria, Babylonia felől beáramlott mivelődési és valójási befolyást igazolnak. Torma Zsófia eme gyűjteménye 1898. decembertől a kolozsvári múzeumot gazdagítja.

Tordos községen néhány magyar család alkotja a ref. egyház hivét. A tordosi egyház ép ugy. mint a szászföld többi papjai szép dézsmakárpótlást nyervén, lelkészeti állomása ma is a jobban dotáltak közé tartozik. Régenki kiérdemesült tanárok nyerték ez állomást s Kazinczy Ferenc Sipos Pál Kantista philosophust találta a tordosi papságban. Az egyház földbirtokát a hivék használják igen mérsékelt bérért s ehben rejlik legsőbb oka a magyarság stagnálásának is. Tordoshoz szolgái ki a hasonló nevű patak völgye, mely mellett Márton Denk (ma Mártinesd), Kis-Denk, Nagy-Denk birtokokat Mátyás 1475-ben a Barcsay családdal adományozta, a ki 1477-ben a Rápolthy családdal elcsérélte. A vonat egy sajtságosan épült helység mellett vezet el. Balra a Maros felé látni u. is a téglából épült vakolatlan házsorával Perkász egykor szász községet. 1438. majd 1479-ben a török kiölte a szászokat s ez oláhosodott itt leghamarabb el. Az építkezés formáját megtartja az oláhság is. de nem vakolja házait. Ez az átmenet másult is észrevehető.

A régi Waras, Zazvaras. Egyszerre jobbról megnyilik a táj, bepillantást engedve a déli Kárpátok belséjébe. Az előtérben csinos házak, két templomi torony jelzik Szászváros hollétét Amarra északra az imént leírt algyógyi völgy. A Városviz (ilt Peccpatak) hidján az állomásra robogunk, honnan a város még 3 klm. Szászváros (a régieknél Zaaswaras, Zaarwaras, Százvaros, Szár Waros, Waras, Braas) a vasúttól délre integet testvéri szomszédságban emelkedő ág. ev. és ev. ref. templomi tornyaival. A megye szervezete előtt Szászvárosszék külön hatóságot alkotott; az absolut korszakban a mai Hunyadmegyét is fellelő kerület (Kreus) székhelye vala.

A régi szászvárosszéki „hospitesek” (szászok) telepítése három ízben törtéhetett s a legrégebbi telepítések: Waras (mely 1224-ben az Andreanus diplomában tűnik fel először), Tordos (1534-ben Tordas), e mellett Perkasz (1334-ben Porksz), Szászvárostól délre Berény (1334-ben Berren), Kasto (1364-ben Koztow) és Szarka (1334-ben Zarkad). Másod sorban következett Romess (1206-ban Rame), harmad sorban a Kenyérvíz mellékén Alkenyér, Felkenyér, Kud-

sir. Ez utóbiakat a törökök 1420-beli nagy pusztítása következtében telepítették. A törökök 1438-ban újból végig dulták Szászvárosszéket s a mi keves az osi telepesekből megrártatták őket, aki magyrészben 1479-hen ölték ki, olyannyira: hogy a XVI. században már csak Romosz és Szászváros szász telepesei tartották magukat tömegsébben. 1504-ben Perkászon már az oláhok teljesen elhaltmasodva a szászokat elüzik. 1515-hen Worda Ferenc püspök keservesen panaszcodik a szász universitásnál Clemens alkenyéri plébánus kigunyoltatása és üldözötetése miatt. »Nemesak sértegetik, gunyolják, hanem az isteni tiszteletben is zavarják, sőt mindenckövetnek: hogy maguk közül kiüzzék«.

Igy telepitették oláhokkal be Szászváros mellett, a havasok alján, Sebesheyt, Romoszhelyt, Kudzsirt, melyek az oláh adót, vagyis a juh és kecskeötvenedet már 1493-ban oly vonakodva fizetik, hogy a miatt a nehéz állami adókat nem képes a város rendesen fizetni. A Castaldo, majd Básta és Mihály vajda katonáit a törökkel egyenlő pusztulást idéztek elő s 1605. február 3-án Nagy Márton királybiró, s Calcearius Péter székhelyi s a többi esküdtek keservesen panaszolják a szebeni tanácsnak: hogy a székhelyi lakosság annyira kipusztult, hogy az adókat nem fizethetik s emiatt vagy azok leírását, vagy új telepesek behozatalát kérík. 1557. május 1-én már a szászság legerősebb otthonában, Romoszon is azt vitatják: hogy a falu alsó végén levő földkhez nekik is joguk volna.

Nem érdektelen felemlitenünk, hogy a Hunyadi János Mária nővérétől és férje argyesi Manoilétől származó Oláh család királyi kegyként élvezte Szászvároson a királybiróságot. Igy Steffanus Olach de Sazwaros 1504 júliusában judex regius s ebbeli tevékenységeinek számos documentumát birjuk. Legfjabb fiát, Mátyást (nobilis Matheus Olah de Zazwaras) 1520. ápril 25-ről II. Lajos király a szebeni tanácshoz és Szászváros rendeihez intézett rendeletével királybiróvá nevezi a már elaggott atya helyett. A család jól értette a pártfogolás módját, mivel május 1-én Zápolya János ismételve a király rendeletét, felkéri a szebeni tanácsot Oláh Mátyás bevezetésére, megvédelmezésére, a miért alkalmilag viszont szoigállatait helyezi kilátásba. Ugyanazon napról György, a pécsi püspök is felkéri a szebeni tanácsot: „hogy titkára, Miklós mester (magister Nicolas) ott lakó fivérét (fratrem gerinanum Matheum nomine), a kit a király Szászváros királybirójává nevezett ki atyja elaggott-

~~Sága miatt, fogadják szívesen, mert előzetesen vsegüköt úgy a királynál, mint másoknál nem fogja elfeledni.~~ Mindebből kiviláglik mekkora előrelátással intézte Miklós, a későbbi esztergomi érsek, családja dolgait a távolból is.

Szászvároson kezdetben csakis a szászok viseltek helyhatósági hivatalt s a magyarság mint ilyen arra igényt nem tarthatott. Oláh István királybirót is germanusként választották meg s fia megválasztatásáért is így hálálkodott Miklós, az esztergomi érsek. A nemzeti fejedelmek idején nyert törvényes választói jogosultságot a magyarság. Igy az 1628. jan. 4-én Bethlen Gáborhoz juttatott újévi szerencsekívánatok pontjába ezt az érdekes passust örökitette meg a szászvárosi tanács:

„Minuel a Magiarj Nemzet is ebben az Városban Isten áldásábul meghzaporodott, mely az Zasz atyafiakkal egiüti wlnék es tartanak az Varost, hogy anal inkab tolaltassek maguk keozett valo egyenetlensegh, helyet: Hogy az ket Birak keozeul minden esztendőben egyik Szász az masik Magiar valatzassek es nem ket Zaz sem ket Magiar egyszer. Az belseo es feő tanácsnak hassonfele magiar, hasonfel zaz legien és ilyen mod observaltassek az negyven ember keozet is, kynek felle Magiar felle esmet zaz recipialtassek.“

Igazán emlékezetbe vésni és megszivlelni való végzések, melyre a 10. pont alatt ki is mondta, hogy »nem maradunk ezek mellett. Ugy legyen mindvégig!“

A szászvárosi magyarság szoros viszonyban élt a hunyadmegyei nemességgel s részben onnan nyerte felfrissülését is. 1848 előtt a környék urai rendcsen benn telelték, házat tarítottak Szászvároson s a ref. kollegium válságos években mindig Hunyadmegye

rendeitől kérte és nyerte anyagi támogatását s Hunyad-megye nemességének egyedüli iskolája vala, miután a dévait 1770 körül az ellenséges kormányrendszer elszorvasztotta s a Hâtszegre gróf Steinville által 1715-körül alapított kath. gymnasium nem sokáig működött. A szászvárosi kollegium I. Rákóczi György, I. Apaffy Mihály alapítványaiból nötte ki magát. A XVIII. században a testvér lutheránus egyházzal anyagi surlódások keletkezvén, 1795-ben az egynázközség az erdélyi egyházkerület hatósága alá helyezi féltékenyen őrzött iskoláját, mi által annak ingadozó sorsa szerencsés biztosítást is nyert.

1848—49-ben a kollegium törzsépülete épen befejezés alatt állott. Az absolut kormány ezt is halálra szánta volt s csak 1858-ban sikerült gróf Kún Kocsárd bőkezüségével a gymnasiumi osztályok fokozatos megnyitását kieszközölni s 1861-ben országos ünnepélyt képezett a gróf Kún Kocsárd költségén enielt épületszárnak felszentelése 1872-ben gróf Kún Kocsárd ujabb ötven ezer frittal növelte alapítványait s halála után istemes örökséghez jutott az iskola. Ugy hogy méltán és bűszkén viselheti az „ev. ref. Kún kollegium” címet. Ujabban az állam is istemes segítséggel járult ez iskola fejlesztéséhez, mely mellett 1881-től jól szervezett és 1898-tól a régi báró Wesselényi telken diszes hajlékhöz jutott áll. elemi és polgári leányiskola is létesült. Egész iskola negyeddé egészül ez a kis környék az az ágostai ev. és a kissé kinnebb eső gőr. kel. népoktatási intézetekkel.

A vasúttól beinenőleg épen a ref. kollegium és a gróf Széchenyiról nevezett nagy vendéglő előtt érkezünk a templomterre s onnan a főtérré, melyet csinos épületsorok környeznek. A Dévára vezető uton a a csász. és kir. sorgyalogezred laktanyáján kívül a ~~szásvárosi sétáló és polgári lővőhely árnyas utjai~~ s fenyő ligetei nagyobb városnak is diszére szolgálhatnak. A főterről délre tekintve a sebeshelyi hava-

sokra s föleg az 1659 m. *Godeanu* és Muncselre s azok hirtelen megszakadó előnyolványaira: elragadó panorámát tárnak elénk.

Tájképileg Szászváros a legszebbek egyike, honnan délre és nyugatra (a déyai trachitesoport, Aranyhegy) s északra a Gyógyvíz völgyét harántoló mádárdőfalvi, csebi mészszertekre, föleg jó déli világításnál meglepő kilátást nyújtanak. A várostól D.-re a 340 m. *Holumb* nyújt áttekintést a környék felett.

Szászváros régi iparos társadalma szorosan őrzi hagyományait s Hunyadnegye legiparosabb városa ma is. Haladó szellemét az 1900-al bevezetett villanyvilágítás is kellően illusztrálja. A város szép vagyonnal s különösen jól gondozott erdőséggel bír. Környékével együtt kitűnő szőlőt, gyümölcsöt termel. A »broozer Nuss« papirhéjú dió Bécsben is keresett czikk. Ép olyan batulalmája is. Ném csoda, ha ősidőktől kedvelt lakóhely vala s a környékén felmerült köfejszék, vésők tanusága szerint a prehistorikus embernek is állomását alkotá. A Torma Zsófia által összehordott szép prachistoricus múzeum már megszünt Szászváros nevezetességét képezní s a jeles tudósno 1899. november 14-ikén bekövetkezett halálával a kolozsvári múzeumba került.

A »szászvárosi szék capitulumban levő magyar és szász« vagyis a ref. és ág. ev. papok, Barcsay Ákos sejedelem 1659. május 3-án Déván kelt adománylevelével, utább adományt nyertek Romossz, Vayde, Berény, Szarka, Perkász, Kasztó, Thordos quartajára. Ez tette oly jövedelmessé a szászvárosi ref. és szász papi állomásokat (Nagy és kis pap).

Szászvárosról a sebeshelyi völgybe. Szászvárosról délre több napi kirándulást tervezhetünk. A legrövidebb és legszokottabb Kasztón át Ó-Sebeshely érintéssével Uj-Sebeshelyre kocsizni. Ó-Sebeshelynél a keletre emelkedő 668 m. magaslaton a szászok régi várkastélyának romjai néhány elég épésgben állnak. A Sebes viz völgye összeszorul a hirtelen eléhatoló kristályos pala magaslatok között s Uj-Sebeshely házai csak szükösen férnek meg a meredek lábainál. 1803-ban vashámort létesített volt itt a kincstár a havasi erdők értékesítésére, 1882-ben a hunyadi vaskohók megnyitásával a szomszéd Kudzsir is bővítetté, a vasfinomítás odaconcentráltatott s e regényes telep pusztulás mar-

léka leve. A szászvárosiak kedvencz nyaralója. A szászvárosi diót tulajdonképen Sebeshely termi, hol egy jámbor szerzetes, Paál Mihály félszázadon át fáradozott e mandulaszerű gyümölcs termesítésében.

Sebeshelyről *Uj havason*, Magureny havasi községen (1146 m.) át a legegyenesebb, de egyuttal legfárasztóbb útirányt kapjuk a Godeán havasra. A kincstári erdőőr, főleg ha a szászvárosi erdőgondnokságot jó idején megkeressük, gondoskodik lovakról.

Szászvárosról a Városviz mentén az alsó városvizi Castrum érintésével, a muncseli Gredistyére. Annak régiségei. A Godean havas szokottabbi, bár kerülőbb útja a Városviz mentén vezet a 34 kilom. *Uj-Gredistyerc.* *Kasztóig* a sebeshelyi uton haladunk. Ott nyugatra fordul az elágazás egész a Városviz partjáig (237 m.), honnan délre Berénynek fordulunk. E csinos községgel majdnem összeér Szarka (Szerekának, Szarkafalvának is hívják). Onnan Alsó-Városvizre (jegyzői székhely, jó fogadó) kocsizva megállapodhatunk, míg a Városviz tulsó (bal) partján felkeressük a római castrumot. Ez ugyan közelebb esik *Felső-Városvizhez*; de itt több utbaigazitást talál az érdeklődő.

A castrumot a Városviz árja nagyon pusztítja. Az innen kikerült békelyegekből, domborműves seremlékekből, békelyes téglákból a dévai múzeum egész kis gyűjteményt mutat. Városviz a szomszéd Ludesddel váraskeszti Lépes András birtoka vala s annak kihaltával Hunyadi János Hunyadvárához csatolta. Mátyás 1463-ban a Barcsayaknak adományozta, a kik itt „napjainkig birták a havasi legelőket főleg.

A két Városviz nevét a közéjük eső római castrumtól kapta. *Felső-Városvizig* keletre elmarad *Bucsum*, honnan, valamint Alsó-Városvizről lóháton, gyalog az 1017 m. *Prezbe* hegyre kapaszkodva az Érczhegység felé egész a Biharig kitároló látóképet nyerünk. A havasi pásztorok ezt az utat használják, mert lépcsőzetén átjutunk az 1223 m. *Presacára* honnan *Uj-Gredistyére* is bekerülhetünk a Dosu Vírtopelőrön, vagy keletre a Dealu negruig (1246 m.) s onnan

az Ulmu, Negres havasokon déltre a Muncelura (1615 m.) a legkönyebbén járható erdős hegyi ösvényeket használhatunk s állandóan magunk előtt láthatjuk az egész nagy vidéket. Kitartó turistának ajánlatosabb útvonalat alig jelölhetnénk meg; csak nincs itt mindenről gondoskodni kell s vihar elől csak stinákkba, pajtákba menekülhetünk. Az Ulmu havasnál Magureny havasi községet közelítjük meg, de ott sincs a csúrőknél jobb megszálló hely.

A völgyi út *Felső-Városvizről* Ludesden át Kosztesdig elég nyilt vidéket érint s kocsival is járható. Onnan a 17 km. Uj-Gredistyéig a patak szűk medréből erőszakolták ki az utat s áradások idején járhatatlan lesz. Kosztesdnél római előtti erődítvényeket találunk a Városviből balra kimagasló kúpokon Kis-Oklos felé. Hajdan itt átjáró lehetett Kitsel felé a Sztrigy völgyre s a juhászok s a hátszegvidéki egyszerű fuvarosok most is erre járnak. Ez vala a „sóút“, mikor még *Vizakna* felől látta el magát Hátszegvidék sóval. Uj-Gredistyt 1803-ban telepitette a kincstár egy a sebeshelyi-hez hasonló hámorra, mert akkor a *Timpă* havas szegényes vasérczeit is itt akarták feldolgozni. 1848-ig erdész is lakott e helyen s a csinosabb házak ma is kincstáriak s egy főerdővéd teljesít a felügyeletet a kincstár erdeiben. A hámor megszűnt s most csak erdészeti munkálatok folynak.

Uj-Gredistye régiségei. A muncseli vár. Fel a Godeanra. A szászvárosi gondnokság engedélyével meg is szállíthatunk a kincstári szép épületben, melynek kertjében egy irástalan római oltár ragadja meg figyelmünket. Régészeti szempontból ajánlatos pár órát szentelnünk az *Anyies* nevű völgynek, mely felett a *Vertop* (*Sub Kiunuv*) mész sziklája felől római pénzeket sodor le a hólé és esővíz s hol határozott római építkezések nyomait látjuk. Uj Gredistyről egy napba kerül a Godean megmászása. A Valea alb és Rus alb (vagy Valea Godeanului) egyesülésétől a Muncsel havas

lejtőjére kanyarog ösvényünk s egyes részleteit lát-hatjuk a régiek kigyózó útjának is. 1215 m. magasságban találjuk azokat az óriási terjedelmű várromokat, melyekről *Uj-Gredistye* nevét kapta.

A telepítés alkalmával 1803-ban az erdei munkások 1000 Kozon aranyat találtak itt s a kinestár Pécsujfalusy Péchy ezredest küldte ki katonákkal kutatásra. A katonák nem sokat találtak, de a hatalmas koczkakövekből épített falakat alaposan szétron-tották s ma a terebélyes bükkösök alatt nehéz a vár kerületét megállapítni. 1847-ben Neigebaur J. bueuresti porosz consul ásatott itt Ack-ner szenterzsébetfalvi ág. ev. pap kiséretében a vármegye által kirendelt Szilvássy László főszolgabíró, Boér György erdész és Fodor András főorvos vezetése alá helyezett kosztesd-ludesdi robot munkásokkal. Eredményül akkor is a falak tovább rontása maradt reánk. Két szép dombornű hevert azonban már az előtti időkből itt s ezek egyikét nagy bajjal a dévai múzeumba szállítattam. A másik most is várja a nálainnál szerencsesebb vállalkozót. A vár faragott köveit részint Déváról a Kövénél várától (Petrosa), részint Kőboldogsalfától szállították fel s álmélkodva tündünk azon: hogy is törtéhetett ez óriás méretű kövek ide juttatása? Innen Godeanra még jó pár órai lovaglás.

A Muncselen érkezünk ki az erdők közül s a fenyves felett óriás területet ölelhet át tekintetünk. A Godean 1659 m. lekoptatott kristályos pala orináról a Maros ezüst szalagja, a vakondturásszerű dévai vár, Bihar stb. látható. Tul a csucsokon a szebeni Kárpáthen Verein menedékháza épen a fenyő regio felső szélén ad pihenő helyet.

Kirándulások a Godeánról Sebeshely és Kudzsir felé. A Godeantól délkeletre veszi eredetét a Valea Godianului, a Városviz legtávolabbi ága, mely Uj-Gredistyeig nagy ívben kanyarodva, ottan É.-ra fordul s a községek neveivel foly tovább. Szászvárosra Berény-patak neven érkezik s ott a vasuti állomásnál *Peczpatak* néven halad át a Marosba.

A Godeantól túl É.-ra induló vizerek (a Valea Uli, Valea Zebrului) Magures alatt a Riu Alunului-jal egyesülten Riu mare nevet nyerve folynak Sebeshely felé. Ebben az irányban térhetünk tehát legkönynyebben

vissza. A Godean és Muncsel közti havasi réten a gámaihoz hasonló *népünnepéket* (nedea) tartanak a havasi pásztorok.

A Godeántól délre, keletre hullánizó kudzsiri havasokon több napi kirándulást tehetünk s legtöbbnyire a hegyéleken vezetnek az érdekes ösvények, úgy hogy változatos látképek fogadnak lépten-nyomon.

Keletre előttünk áll Zebru (1666 m.), honnan a hegyi ösvények északra Sebeshelynek és DK. ágaznak. Utóbbi irányt követve az 1657 m. Sernát érjük, honnan a Kudzsir (később Kenyér) viz kis ága (Riu micu) indul északra. Jó helyismerő kalauzzal itt is elindulhatunk Kudzsir felé (5–6 ó.) De sokkal jutalmazóbb tovább haladni a fenyő rengetegek közt Dk. a *Sincha* havasig, honnan DNy. a Sztrigy legtávolabbi vizerei indulnak el Valea Petrosului néven folytatva pályájukat. A *Sincha* havastól K.-re 1729 m. egy új ösvény elágazás fogad. É-ra a kudzsiri havasoknak a Kenyérmezőről is látható 1794 m. főcsucs'a: a *Batrina* mellett a legjártabb és legjobb havasi ösvény vezet a Siperán (1637 m.) át a Dealu Grosului-ig. Onnan leszállhatunk a Poiana Prebicun (1253 m.) át ÉK. a Kudzsir patak nagy ága (Riu mare) mellé (881 m.) s a völgyben folytatjuk utunkat a kudzsiri vasgyárig. Sokkal élvezetesebb azonban a D. Grosuluitól a hegyeken haladva tovább a Dealu Mogosului (1468), D. Rechita (1361), Rechita micu (1269), a Bugsiture házcsoportig lejtenünk, honnan a Maros terét, az Érczhegységet, a Zalaina feletti hegyvilágot, az átvágott 1331 m. Korabián át a Biharig szemlélhetjük Ez az út kevésbbé fárasztó, többnyire árnyékos forrásaival felüditi a vándort s egyes stináiban éjjel nyugvóhelyet, pihenést nyújt.

Kirándulás a szászsebesi havasok felé. A Surian havas és Surian tengerszem. (Jezer.) A ki a szászsebesi havasokig vagy Petrozsény felé is átakar menni s több napi felszereléssel, alkalmas kisérőkkel rendelkezik, (a mit a kincstári erdészeti utján legjobb megszerezni, minthogy kincstári erdőségeken haladunk mindenütt) és a Batrina havas (Óreghava) ösvény elágazásától D.-re a Dealu Negru (1869) és 1890 D. Comarnicelu széles hegyhátára, onnan a *Purva* havasson K.-re fordul: s a 2061 m. *Suriant* éri. A D. Negru-tól a futó fenyő tenyészetben is tülemelekedő havasos táj fogad s az óriás völgyekben a Kudzsir viz Grobisora ágának két ere csergedez a futó fenyővel dacoló sziklagörelyek között. A Surian lekoptatott hegyhátról ÉK.-re a Surian jezer (tengerszem), a hegy legbájosabb jelensége szintén futó fenyő keretben rejtőzik. Juliusban a circusszerű hegykatlan meredek sziklafalán *alpesi rózsák* (*Rhododendron myrtifolium*) viritnak.

A tengerszemtől keletre és délről hatalmas görélyivek jelzik az egykor *gletscher* visszavonulásnyomait. E tekintetben tehát a *Surian* jezer a legjutalmazóbb kirándulások közé tartozik. A *szebeni Karpathen Verein*, menedékháza épen a *morena* sáncreyre épült s éjjeli megszállásra is alkalmas.

A Suriantól *Prigona* felé a Sebesvíz *Riu Feti* ága mellett erdőszházat találunk s onnan kocsival is folytathatjuk utunkat le Sugágnak az első szebenmegyei községgig, illetőleg Szász-Sebesig. A szászsebesi erdőhivatal engedélyével *Prigona*, Oasa, Teu, Cibán erdősóházakban megszálló állomásokat találunk.

A Suriantól Dk. Ausohel (2011) havas mellett a Verfu lui Petru (2133 m. Szt. Péterhegy) gyönyörű kilátást nyújt délről Petrozsényig, a Paringig és a határ-

~~széli havasokra s keletre~~ Piatra alba felé a Szeben (Cibin) viz havasaira. Piatra albanál pénzügyőri állomás, vámbelépő hivatal, kiknek segítségével megszállhatunk. DNy.-ra a Valea Ausohclujhoz meredeken leereszkedve 1200 m.-el szintén erdészhabzat találunk s onnan be a Taja szük völgyén Petrillára haladunk tovább. A Suriant jó lovasok 1 nap alatt megjárják. Petrozsénvből s a Surianról $\frac{1}{2}$, nap alatt kényelmesen beérkezünk oda.

A Kenyérmezőn át, Romosz—Bencenz. Szászvárosról a vasut a gyönyörű Kenyérmezőn át halad keletre. Délre a szászvárosi havasok erdős magaslatai, északra a Maros parti jobbára homokkőből, palából alakult s az erdőkirtása miatt nagy vizmosásokkal szaggatott hegysor alkotja a termékeny völgy keretét. A romoszi őrháztól postakocsi viszi a vendégeket a gyógyi fürdőre. Az állomástól délre Romosz (Raamaz, Rams, Rhomesz, Rwmosz), Szászvárosvidék utolsó szász községének temploma látszik.

II. Endre 1203-ban Karko, Chrapundorf (Igen) és Rams lakóit nevezi első szász telepeseknek Erdélyben (»primos hospites regni de tribus villicis Ultrasilvanus Karaky videlicet Chrapundes et Rams.«) E szász faluk mellett a havasok alján már a XV. században oláh telepeket látunk. Igy Romosz hely (tulajdonkép Kis-Romosz) 1493-ban mentesítést nyer az oláh ötvened juh adózástól. Romoszhelytől a Godeanra havasi ösvények vezetnek. A hajdan Várasná is hatalmasabb romoszi szászság, már 1567-ben éles harezot vivott az oláhokkal, s a kiket maig teljesen tulszárnyáltak. Tiszta szász viseletet itt találunk s a vasárnapi isteni tisztelet a legtanulságosabb néprajzi tanulmány az utazóra. Lelkészi állomása a legjobban dotáltak egyike s azért külföldi egyetemeken képzett jeles papok élvezik rendesen. A jelenlegi Amlacher Albert dr. Szászváros monographusaként nagy szolgálatokat tesz úgy sajának, mint a hunyadmegyei történelmi-régészeti társulatnak.

A Kenyérmező közepén Benecenz. 1388-ban Bencenzczi Miklós fia, János hátszegi várnagy, aki 1387-ben piskivizi nagy-

birtokos és dévai várnagy. Miklós fia, László Hunyadmegye főispánja 1395-ben. Benczencz 1428-ban a vingárdi Gerébek birtoka. A XVIII. század kezdetén az Olasz, a gróf Bethlen, a báró Orbán család lakta. Legutóbb gróf Lázár Kálmán tette volt nevezetessé Benczenczet azzal a madár gyűjteményével, melynek romjait Barcsay Kálmán segítségével e sorok irója mentette meg a dévai reáliskola részére. Benczencz déli sarkán látható halmon a Kenyérmezői hősök egyik sírhelyének tartja a hagyomány s báró Orbán Antal erre gloriettét építetett, melynek belső falait Herepei János tordosi lelkész áradozó versei ékesíték. Ezek egyikét még a vasút építése idején 1868–69-ben olvashattuk; de azóta a változott tulajdonosok gazdasági szellemre eltüntetével ezt a kegyeletes emléket is. Herepei verseiből nem árt a késő utókornak emez izelítő, mely arra is tanúságul szolgálhat, hogy 1816 körül a Kenyérmező jelentőségevel társadalunk is többet foglalkozott. Hisz Zeyk János hősköltéményé is feldolgozta Báthory-Kinizsy diadalát. Herepei verse így hangzik:

Óh te, kiben azon virtusok megholtak,
Melyek Báthoriban s Kinizsiben voltak :
Isten, hazá, király s egymás szeretete,
Egyesség, bátorság, törvény lisztelete ;
Kiben ezen dicső szép virtusok helyett
Az irigység és puhaság lelt helyet.
Te újmódi magyar ! óh bárcsak itt ezek
A lábaid alatt nyugvó száraz kezek,
Mint prósfétáé, olyak lehetnének !
Hogy halottaidból még feltámadhatnál !
S hazádnak magadban egy magyart adhatnál !!
Figyelj, nem hallod-e a csontok zörgését,
Mint a messze levő fellegek dörgését ?
Mozognak, hogy sokan az ők unokájok
Közül háládatlan szívük hozzájok :
S kiálltják, hogy legyünk baráti egymásnak,
Nem mint azok, a kik egymás alá ásnak.

Báthori István kápolnát állítatott arra a helyre, hol lovát kilötték alólá és Kinizsi megmentette. Szászváros címere egy obeliszkk két karddal nyilván az egykori emlékre vonatkozik: de azért a város nem gondoztatá a kápolnát, mely 1696-ban Apor István kinestartó szerint már düledezőbe vala. A közömbösség odáig haladt, hogy Eperjessy László királybiró a XVIII. század végén az alkenyéri fogadót és hidat a kápolna romjaiból építette. A fogadó mellett most is látszik a Báthory kápolna helye. Gróf Battány Ignácz erdélyi püspök Kiss József alsófejér megyei jegyző indítványára újra akarta építetni a kápolnát, de eltávozásával a szép terv is feledésbe ment. A kegyelet azonban nem aludt ki az utódok szívében teljesen s 1818-ban branyicskai Nagy Sándor szászvárosi ref. lelkész építetett oda egy 3 öl magas emlékoszlopot, melyet az 1848–49. lázadók vandalyznusa pusztított el.

— — — Benczencztől a Kenyérvízéig folyhatott leghevesebben a Kenyérmezői csata, ugyhogy az alkenyéri állomás épen a tűzvonalat jelöli s a Hunyadmegye és a Hunyadmegyei történelmi

régészeti társulat által Sztrojny Román kudzsiri vasgyári igazgató lelkes rendezése mellett 1890. május hó 28-án nagy ünnepélyességgel felavatott szép emlékmű méltán hívja fel az állomás déli felén az utazók figyelmét. Az emlékműre még 1868-ban Miksa György jogász kezdett volt K. Papp Miklós szerkesztővel gyűjteni. Egyik sem érhette meg gyűjtése sikérét. Barcsay Kálmán mostani országgyűlési képviselő s volt alispáné az érdem, hogy a gyűjtött összeget kiegészítve s az állami vasművek áldozatkészségét megnyerve, e szép emléket létrehozá. A M. Á. V. aradi üzletvezetősége hazafias kegyelettel gondozza az emlékoszlopot, melynek a harczi trophaeait az állami vasművek zolyombrezói vasgyára állítta elé Kerpely Antal miniszteri tanácsos készséges közreműködésével. Előlapjára ezt vésette a hunyadmegyei tört. régész. társulat :

Kenyérmező.

Báthori István erdélyi vajda és Kinizsi Pál
Temesi bán magyar vezérek nagy győzelme
Az ország duló törökön 1479. október 13-án,
Hunyadi Mátyás király dicső uralkodása alatt.
Nyolczezer hazafi mellett harmincezer ellenség
maradt a csatateren.

Magyar, székely, szász és oláh együtt védelmezte
a közös hazát.

Ez emlék költségeit kegyeletes utódoktól
gyűjtötte Dr. Miksa György

A felállítást intézték: Hunyadmegye hatósága
s a megyei történelmi és régészeti társaság 1886-ban
I. Ferencz József király áldásos uralkodása idejében
Dicső mult sénye ragyogjon át boldog jövendőbe!

Az emlékünnepléyre Déva, Piski, Szászváros közönsége külön vonaton sereglett össze; de Alvincz, Szász Sebes, Kudzsir lelkes közönsége is teljes számban megjelent s a környék oláh lakossága is nagy tömegben ott vala, hogy leröjja a kegyelet adóját azon hősök emlékének, kiknek soraiban az erdélyi lakosság minden rétege képviselve vala. Sólyom Fekete Ferencz és dr. Amlacher Albert történeti értekezései mellett Bálint gyulafehérvári kanonok sényes segédlettel tabori misét tartott; mig a környék lakossága tánczaival fejezte be az ünneplést. Az ünnepélynek kiválóan szép idő kedvezett s a testvériség érzelmait hathatósan élesztette.

A Kenyérmező egész vidékén 1479. október 13-án a Kenyérviz jobb parti magaslatain sorakozott Ali bég 60 ezernyi hadával szemben Báthory István kis serege. Közepén állott maga a vajda Geréb püspökkel a megyei bandériumok élén; balszárnyon Fel-

kenyér felé Kendy Antallal a székely lovasság, a jobb szárnyon
Alkenyérnél a Maros felé a szászvárosiak szász, oláh zsíldosai Csuka
(Hecht) György királybiró vezetése alatt.

Báthory István komor sejtelmek közt indítá meg hadát s a tábori misén minden harcos egy maréknyi hantott helyezett szive fölé annak jeléül: hogy a haza veszélyben forog. Mátyás király akkor térvén vissza Herzegovina, Bosznia hódításából, segítséget nem küldhetett a szorongatott erdélyieknek. Szerencsére Kinizsi Pál temesi ispán a facseti s dévai szoroson hirtelen összetoborzott sereggel gyors menetben elősietett s mikor már a tulerőtől körülkerített maréknyi magyarság erejét veszteni kezdé s Báthory István is sebektől borítva elalélt, egyszerre a szászváros-romoszi dombokról mint a sergetek rohant elé Kinizsi lovassága s a meglepett törökök közt utat vágyva Báthoryt maga Kinizsi emelé fel. A török had most csak menekülésre gondolt s ott hagyva Gyalinárnál rabszíjra fűzött sok ezernyi foglyát, zsákmányát, hanyatlomlók igyekeztek magukat kiszabadítni. Sekan egyenesen a déli Kárpátok vadonjának vették útjokat s nagy részben ott is pusztultak el. A sereg zöme azonban a rendes aldunai útat követte a Marostól Piskinél, a Sztrigyhez Hátszegvidékén át kereste szabadulását. Ezek tehetetlen dühökben minden megsemmisítettek útjokban s a szász, magyar lakosságot kegyetlenül leöldösvé vér és lángtenger jelölé menekülő utjokat. Hunyadmegye lakosságának nyelvi s fajt átalakulása s a magyarság hanyatlása ettől a fényes diadaltól kezdődik s az addig virágzó szász községek gazdátlanul maradva, kész otthont nyújtottak a hegyi pásztorokként itt ott már alkalmasztott oláhoknak.

Alkenyér állomásról Felkenyéren át Kudzsirra.
 Az alkonyéri pályaudvar tőszomszédságában a Clara fűrésztelep az esztendő bizonyos időszakában működik s a Kenyérvizen leusztatott senyőrönk garmadákat néhány héttel alatt épületfává aprítja fel.

Alkenyéről a régi szászváros-sébesi országútra tévre épen a volt alkonyéri postahivatalnál ágazik ki a kudzsiri út. Szászvárostól Szászsebesig még a XVIII. században ezzel a magános postával biztosították a lovak váltását. Ez azon épület, mely mellett 1784. november 6-án Stojanovics őrnagy huszárai oly gondosan kerítettek be a Bokaj felprédálása után vakmerően áttörő lázadó oláhokat, hogy azok elillanva a kátonaság szemei előtt, még azon éjjel felégették Barcsay Ábrahám, a költő csorai udvarházát,

Felkenyér. (Felső Kenier, szászosan Kunirth). Főutcaján végig haladva a takaros házakból a tájékozottan utazó ámulva hallja a oláh hangokat, mert a külső elrendezés egészen szászos még. De szász

takóinak hire-pora sincs. 1894-ben a régi gótikus stílusú templom alapsalait is széthordták. Emeletes iskola-épülete és berendezése még a régi időkből ered és a község jöllétét hirdeti. Sokan foglalkoznak deszka, zsindely készítéssel s ezen cikkekkel messzi földön ismereteseik a felkenyérek.

Még jó 8 kilom. távolra érjük már a déli Kárpátok lábáná a krétakori (gosaut) előhegyektől védett Kudzsirt (Kucsir, Kudzir). 1303-ban Villa Wolkani papja Herbordus a sebesi decanatus plébánusaival együtt vesz részt a tanácskozáson. 1756-ban a határőrség felállításával egy őrnagyi állomást helyeztek Kudzsirra s mint-hogy az ezred román jelleggel szerveztetett, ezzel az eloláhosítás is gyorsan betetőződött. 1803-ban a Nagy és Kis-Viz (Riumara és mike) egyesüléséhez a kincstár hámort telepítvén, ezen új telephből alakult Uj-Kudzsir. 1880-ban gózerőre berendezett hengerművé alakították át a korábbi kisszerű vasművet s most a hunyadi nyersvasat kereskedelmi henger és táblavassá, reszelővé dolgozzák fel. Éjjel-nappal csattog a hengermű, melynek mellékberendezése, graphit téglagyára, technológiai szertára minden igen sok látnivalót nyújtak az útazónak.

A gyár mellett szép kis senyvesliget szolgál a tisztikar üdülésére. A római kath. templomtól szép kilátást élvezünk. Még szébb kilátás fogad a Cetate nevű hegyen, hol 1867-ben dák tetradrachmákat találtak. A derék tisztikar társadalmi és közművelődései tevékenységének nemesítő hatása egész Kudzsiron szemhetűnő. A volt határőrök vagyonából fennálló községi iskola mellett külön vasgyári iskola is működik. A fatermelést a kincstári erdőgondnokság vezeti, melynek engedélyével és támogatásával kirándulásokat lehetünk a Kenyérviz két főága (Nagy és Kis viz) mellett fel a Batrináig, Suriánig vagy át a Sebes viz mellé a szászsebesi havasokba, ugy mint azt a Godeánnál vázoltuk.

Az alkonyári pályaudvarból a vonat már a Kenyérvizen robog át. Nemsokára elhagyjuk Roszpatak (Valye re) hidjával Hunyadmegyét s Csóra-Tartaria megállóhelyen Alsó-Fejérbe köszöntünk. Egy pillantást vetve a délre eső csórai hegyekre, melyek között Barcsay Ábrahám, a deli gardista és korának kedvelt költője végakarata szerint kedvelt almafái alatt nyugossa örökk álmát, bevégezzük ez irányban nyájas olvasóink kalauzolását.

X.

Az Alsó-Sztrigy-vidék, Piskitől Hátszeg-Váraljáig.

A Piski—Petrozsény és Zsil—Farkaspatak vasutak rövid ismertetése. Piskitől a Sztrigy tágas völgyére kanyarodik be a 80 km. Piski—Petrozsény vasút. Ennek alsó szakasza Piskitől Hátszeg-Váraljáig egészen völgyi jellegű s a legsűrűbben lakott, legtermékenyebb és történelmileg is legérdekesebb vidéket érinti. A jobbparti öblözetekekben itt Árpádoktól ismeretes helységek egész sorozata vonul el szemeink előtt. A bal parti dombvidék nyilásainból is takaros helységek vilannak elé. A vidék magyarsága megapadt, s a régi virágzó családokból kevés jutott át korunkra.

Első állomásunk (8 km.) Bácsi, a pestesi nemesség 1302. peréből már említett Bachy nemzettség otthona. Odább Kalán-fürdő, majd Zeykfalva-Kalán vasgyára fogad. Russ (a régi Orosz) után csak Magyar-Brettyénél áll meg a vonat s a szűk váraljai-szorosba hatolva éri Hátszeg-Váralját.

Az állomásról kigördülve a Retyezát *Sebes-Nagy* vizén dűbörög át a vonat, mi közben nyugatra Hátszeg tűnik fel, egy perczre az előtérbén a boldogfalvi kas-

télylyal s a sokat emlegetett lapály felett trónoló Retyezáttal. A vasut, a Sztrigyhez közeledve, már a Retyezát hegységből kifutó sziklabordákat érinti. A letarolt jobbparti hegységet egyes kiálló szirtek teszik festőivé az utazó előtt. A gyorsan elérohanó vizek mindenike mellett ősi helyiségek rejtőznek. Itt tűnnek fel a mongolok által kipusztított ősmagyarság nyomában beszivárgott s *oláchi* névvel összeloglalt balkánvidéki jövevények már az Árpádok végső időszakában kenezeikkel. A hátszegi völgy eme délkeleti nyúlványán a Sztrigy felső völgyéig *Torok* neven ismeretes a környék. *Bajesd* állomás a *Fehérviz* mellett, odább *Szálláspatakán* áthaladva a *Buda* család tűzhelyéül szolgált Galacz, csak elvillannak előttünk. *Puj* a *Torok* főállomása.

Idáig utunk a Retyezát hegységeit és mellékágait vezeti szemeink elő a Sztrigymellék letarolt s épen azért szomoru látványt nyújtó hegyeivel.

Livadia állomáson felül, *Petrosznál* a Sztrigytől búcsut véve a Merisor patak szírtszorosánál, *Krivádiától*, Merisor állomáson át, fel a vizválasztóra, Banyiczáig & alagúton, gyönyörű viaductokon érkezik a vonat. Banyiczától Petrozsényig (12 km.), délfelé a Magyar-Zsilhez lejtve, a híres *Csetatyi* Boli barlangnál egy alaguton és vadregényes szirt-szoroson át a *Zsilnél* hazánk leggazdagabb szénmedencéjébe jutunk. A szénbányászat érdekében Petrozsénytől Lupenyig (Zsil-Farkas-patak) 19 kilm. iparvasutat létesített az „*Urikány—zsil-völgyi magyar köszénbánya*“ társulat. *Livazeny* állomásig (6 klm.) követi ez a vasut a Magyar-Zsilt a Paring hegységre nyitva kilátást. Onnan a Román-Zsilvölgyére térdre Alsó-Borbátviz (Borbatény), Vulkán állomásokkal jut Lupény szénbányáihoz. A kik a két Zsil-mellékével kívánnak közelebbről megismerkedni, azoknak igen ajánlatos Lupénytől tovább kocsin folytatni utjukat *Kimpuluj-Nyág*-ig.

A Sztrigy melléke Piskitől Hátszeg-Váraljáig. Piskitől Kalánig. A magyarság a gyér történeti adatokból megitélhetőleg a hunyadmegyei hat vár védőszárnyai alá helyezkedve, tömörült az Árpádok idejében. A vár-

vedelem távolabbi köreiben észrevehetőleg gyérülnek a kurta magyar helynevek s ott a honfoglalás előtti őstelepek nevei és lakosainak, az új idők szerint átalakult iavadékai népesíték be a vidéket. Ezekben a végeken a szlávság tulsulyát illusztrálják helyneveink s az Árpádok végső idejében, a tatárok-kunok kiirtotta magyar őslakosság helyére beédesgetett délvidéki népelemek épen ezeken a *kipusztult területeken* (*terra devasta*) a királyi várnagyok és a nemesség részéről egyaránt kedvező fogadtatásban részesülének. Azért a fajkeveredésre s a magyarság viszontagságteljes multjára tanuságosabb vidéket hazánkban alig jelölhetünk meg a Sztrigy vonalánál és Hátszegvidékénél.

Ime, alig robog ki a vasut a piskii főállomásról, a Sztrigy (a rómaiak Sargetiaja) áldott terén útunkba esik Tompa, azután Batiz, a pestesi nemesség 1302.-beli peréből ismert Batiz főispán őslaka. 1483 ban, miut Bathyzfalva jut a kihalt Bathyzfalvy családról a Barcsayakra a Sztrigy tulsó partján fekvő Petlen (ma Petrényel). Az 1496. Vizközy András főispán tanuki-hallgatásán ott volt Georgius de Bathyzfalva s 1553. Georgius Bathyz de Bathyzfalva; 1595. Batiz Mihály bárja. Itt született 1748-ban a testőrség irodalmilag is emlékezelés tagja, Naláczy József, s itt is lakott nejével, gróf Bethlen Katalinnal. Hatalmas nyárfákkal körített euriájnakat alig találjuk már meg, mert lányuk, báró Nalácz Józefa gróf Csáky Györggyel kötött boldog-talan házassága után az 1848--49.-beli honvéd őrnagy-ként ismeretes gróf Bethlen Olivérhez menjén nőül, szép hirtokaikkal együtt ez is idegen kézre került s elébb báró Klein Ferencz és Alfréd, a piskii—petrozsényi vasut vállalkozói vették meg, azuktól román földmívesek kezeire jutva, felosztatott. 1837-ben D'Andre András bevándorolt francia porczellán-gyárat alapított Batizon, de Ferencz fia könnyelműsége 1867-ben azt is tönkre juttatá.

Első állomásunk Bácsi. 1392-beli periratban Alpestes nemessége közt oszlozik a Bácsi nemzetseg is. 1412.

aug. 12-én Stephanus Péter sia Bácsiból s 1496. febr. 16. a Keresztur Tóvika család birtokgazdasáváról Bács István királyi kiküldött. Bácsban ez a család ma is létezik s egy maroknyi magyarság önálló ref. egyházat tart fenn. Állami iskolája is sikkerrel működik.

Odább Hunyad-selé Szent-Király, 1444-ben I. Ulászló a Pestényi családnak adományozta. Dr. Sólyomi Fekete Ferencz itt fedezte fel a Hunyadiak őseire vonatkozó bocses oklevélét egy Mezey nevű eloláhosodott földmíves mestergerendáján. Szembe a Sztrigy sziklás partján Kő-Boldogfalvát Szentkirály és a két *Kalántelkével* Bodogazzonsalva néven nyeri a fennebbi időben a Pestényi család. A hegyoldalon római település s benn a községben báró Bornemisza János egykor udvara 1882. salusiak kezére kerültvén, pusztuló rom. Juhvásárai híresek. Nevét régi kőbányáiról nyerhette.

Kalánfürdő. Puszta-Kalán vasgyártelep s ezek környéke. Ezt a történelmileg, tájképileg oly nevezetes vidéket Zeykfalva—Kalán állomásról ismerhetjük meg legkönnyebben. Lakást a kaláni vasgyár vendéglőjében, nyáron a kaláni fürdőben találunk.

Itt van Kis-Kalánon a rómaiak *Ad Aquas-ja* (Aquae). A fürdőtől nyugatra a helység által elfoglalt terraszon létezett a római helység, mely saját geniusának oltárt (Genio page aquentis) szentelt. S ezen oltárkővet Torma Károly 1863-ban selfedezvén, azóta azt a gör. keletiek templomában szintén oltárnak használják. Egyik ház pincéje egészen római falakból készült. A szántóföldeken is sok római téglá, sedélcserép és pénznem kerül napfényre. 1855—60 közt Várady Ádám gyűjtőit volt sok régiséget innen össze. A dévai múzeumban néhány felirat, oltárkő, bélyeges téglá látható innen.

A római fürdő. A Sztrigy-felé a térségből, közvetlenül az országút mellett, 6 m. magasra emelkedő édesvizi mészdombhot 7 m. hosszúságban, 4 m. szélességben kivétek a rómaiak s a kifolyás szűk résével

ez valóságos kanálalakot mutat. Itt ma már a környék lakossága csak kendert áztat s a mostani három fürdő külön deszkaépítményt képez. A hőmérséklet 25° (C).

A vendégek számára, egyszerűbb igényekre számitó, lakószobák készültek. Ágynéműt ide is hozni kell, mint a többi hunyadmegyei fürdőbe. A környék átmenetileg látogatja, vasárnapokon s ünnepnapokon szokott megélénkülni.

A kaláni vasgyártelép. (Puszta-Kalán, a pusztakaláni vasbánya kohorésvénytársulat kohóival, öntőivel.) 1867-ben alapította a volt brassói bánya és kohótársulat, mely a petrozsényi szénbányászatot is kezdeményezte s Ruszkabánya által Ruskiezát is birta. A társulat legutóbb átalakult. P.-Kalánnak két kohója működik. A kisebb, napi termelése 300 m. mázsa, 161 munkást foglalkoztat. A nagyobb 1100—1300 mmázsa nyers vasat termel s 457 munkást foglalkoztat, kik éjjel-nappal felváltva dolgoznak. Ezek segítségére két selvonó gép és 3 légsúró gép szolgál. A 2 gép 400 lóerejű u. n. álló gép; az újabb 1300 lóerejű selvonó gép. Az olvastandó vasérczet zuzogép készíti elő, mely 3 percz alatt egy csille 18 mmázsa nyers ércz tartalmát elaprózza. A vasérczet Alsó-Telekről mozdonyvasut szállítja egyenesen a zúzogép alá. A kiolvastott nyers vasból az öntő műhelyben különféle háztartási tárgyakat (kályhák, ágy) állítanak elő s itt 400 munkás havonta 10—14 waggona való árut termel. A kaláni kályhákat Budapesten is kedvelik. A gyártelét külön vaseszterga, kovács és lakatos műhely egészít ki. A szükséges vizmennyiséget a távol Sztrigyból költséges vizvezetéken szállítják fel. A gyár a petrozsényi szén mellett nagymennyiségű faszenet is használ a banyiczai és korojesdi erdőkből s Morva-Osztrauból rendeli koksszükségletét. A nyers vas egy részét Ruszkabánya és Nándorhegy (Krassó-Szörény megyében) veszik át tovább értékesítés végett.

Puszta-Kalán tehát Hunyadmegye virágzó gyártelépe közé tartozik, s ha a félszázad előtti szenvedélyes vadászok vadászgattak, ott most igen kis város alakult minél tisztikarral, virágzó iskolával. Méltó tehát, hogy az utas betekintsen ide, hol jó vendéglő fogad s egyik vonattól a másikig annyi tanuságot szerezhetünk.

Puszta-Kalánról, a vasgyári iparvasut a Sztrigy és Egregy vizválasztóján Nádas, Hosdád között szállít át Felső-Telekre, a társulat vastelepeihez. A vizválasztóról a Retyezát, a szászvárosi hegység, és Déva-felé elra-

gadó szép kilátás fogad. *Telekről* V.-Hungary vagy Govasdia-felé folytathatjuk útunkat az ott leírt vonalakon, vagy a Ruszka-Pojána hegységbe.

A Sztrigy jobbparti vidéke Kalán átellenében. Kalánról keletre a lunkányi völgybe ajánlatosabb kiutazni. Egyszerű falusi szekérrel indulva Sztrigy-Szent-Györgyről, a Sztrigy hidján átmenve, ott a pusztuló udvarházak lehangoló látványa fogad. A gör. keleti teplomnál pár római feliratos kő s történelmileg érdekes festmény (Gospodin Katharina, a templom alapítónője tenyerén adja át a templomot) tekintendő meg.

Sztrigy-Szent-Györgytől keletre szomszédos Szent-György-Válya 1490-ben Wálya a neve, az Ongor család jöszága. Határában több római feliratos kő fordult elő. A nemzeti fejedelmek alatt Barcsay birtok s Buda Péternek Barcsay Ákos fejedelem görgényi rabságában 1661-ben engedte át adóssága fejében. Azóta a Buda család tagjai birják. Tőle É.-ra, a Dombbrávától (557 m.) a Maguráig (594 m.) vonuló hegyén mészmárgáját a rómaiak kőbányául használták. A ledolgozott Vertop nevű hegyeknök termik a legaczéllosabb aurát. A Magura hegyen cerithium kagylóhéjakat gyűjthetünk. Itt Lozsádra gyalog és lovagló út vezet át. Szent-György-Vályáról keletre Nagy-Denkre, onnan Alsó-Városvízre vicinalis út vezet. N.-Denkről É.-ra Tordoshoz vezet ki a völgyi út. Sztrigy-Szent-Györgytől északra a Sztrigy partján, szintén a Szentgyörgyi családé volt 1479-ben Szaenzal, Ohába, Székspatak. Sztrigy-Sza-csal, 1490-ben Zachel, Zatzel néven Szent-György-Wálya mellett, Ongor János uradalmához tartozott. 1496-ban kenéz is lakja Lwpsa de Zachche határában a Kulcsár völgyet. A Sztrigyhely közel Buda Ádám és Károly 1867-ben egy mamuth csontvazára akadtak, melynek agyarrészletei és fogai Buda Ádámnál Reán láthatók. A Magura hegy oldaláról római feliratos köveket (bányász családszemléke) gyűjtöttem a dévai muzeumban.

Szent-Györgyöt a XIV. században hasonló nevű hatalmas család birta Patak, Kisfal u, Grid, Szállaspatak és Fényalat ma már ismeretlen falvakkal. 1490-ben a szomszéd Szacsallal és Vályával a Hunyadiakkal rokon Ongor Jánosé, 1568 deczember 10-én Kapitány Pál, a volt dévai kapitány nyerte egész Igatzfalvával együtt János Zsigmondtól.

Szent-György ref. temploma a XVII. században virágzott s. 1750-ben Zeyk István, dévai Csáki Gábor, Szombati Mihály lakták. A ref. egyház 1776-ban még oly virágzó vala, hogy 51 frt persely pénzét a zeykfalvi és kitidi egyházak közt oszthatták meg. 1712-ben azonban az egyház megszünt s klenodiumai a szomszéd Kitidnek adattak át.

~~A kissé délebbre eső Keted (ma Kitid) és Oktosztra a XIV.~~
század elején a Benczenczi család vala, mely ilyenformán rendelkezett azzal a fontos őrvonalral is, melyen a szászvárosi völgyből

~~a havasi nyíjakat mag felcs kere mely át vonalon Oklos~~
nál és a Sztrigyen Magyar-Brettyénél vámállomásokat is tartottak. Alsó-, Felső-Kalántelke, a mai Puszta- és Kis-Kalán, valamint Zecsel, Szent-György, Baczalár, Berekthe (Brettye), Korod (ma Kovrágy), Váralja a dévai vár kerületéből 1377-ben Chalánt he i u c h kenéz birtokában valának, Zsigmond király 1387-ben Alsó-Kalántelkét a Vizközi (Vizkech) testvéreknek adományozta nagy érdemeiért. Mátyás 1479-ben Nádasd, Felső-Kalántelke és Oklos (Nagy-Oklos) már Hunyad felé csoportosuló helyiségeket a Dévától északra lenn birt Nagy-Kajánn völgyével Ongor Jánosnak és társainak zálogositotta el tizenkétezer forintért. Nádasdi Ongor János már 1449-ben zarándi főispán vala s 1471-ben Szeri Pösa István magvaszakadtával kapja Aradban Sződi várát és városát, Szent-Pál, Macslak városok uradalmait, a két Zábrányt, Kasszát, Nyárrévet, Cseralját, Kis-Hódost, Cserfalyát, Hideg-főt, Kért és Árokot. Ongor János sződi várkapitánya Muthnoky Dénes hatalmaskodásért perben állott s sia Ongor János 1493-ban sződi kapitánya Salathi el Bertalan által az aradi káptalan által a rékási erdőre épületsárt kiküldött jobbágyokat elsogatta s 1506-ban II. Ulászló mint néhai vajdától vette el az erőszakkal elfoglalt sződi uradalmat Pethöly részére. Ugy látszik az Ongorok a tis a Hunyadi atyasiság büntetéseül vették tehát üldözőbe utóbb. Nádasdról a Bugyuli család emlitendő meg. Ennek tagjai a XVII. században M.-Brettyén és Kitiden szerepeltek. Igy János 1575-ben birtokos M.-Brettyén, Dániel 1694-ben szolgabiró Kitiden, hol akkor külön szolgabirói járás vala. A XVIII. században Kitiden a Boér és Mara, majd a Csula i családdal rokonosodva éltek. Alsó-Nádasdon még több ág létezik.

A Sztrigy-Szent-Györgytől délre a Sztrigy jobb partján le a váraljai szorosig közelkező Jopathak, Gonoszpatak (ma Jó-Valesel,) és Pokol-Valesel, Baczalár, Brettye, Kovrágy 1468-ban Mátyás király adományából brettyei Gerkéé, a ki Hunyadi János kormányzó és sia, László seregében gvermekkorától 3 testvérével kitűnő szolgálatokat tett. Jovalcha, Pokolvalcha, Batzalar, Genezaga és Kowrath (ma Kovrágy) birtokait. 1555-ben Szentiványi Kendi Ferencz és ruszkai Dobó István vajdák ruszkai Dobó Domokos alvajdának adományozzák Melchior Margay de Olah-Brettye hütlensége következtében. 1506-ban Georg de Marga hirta konczagát vagy Gonczágát. Ezek közül legkedveltebb tartózkodási helye vala birtokosságuknak a Sztrigy partján jól látható Baczalár, hol római építkezési nyomokat is találunk. Legutóbb itt halt ki a bélteki és szancsali Vadas család fiága is.

A Báthory-Békési polgárháborúban került Báthory István hivatként bélteki Vadas Mihály Erdélybe. Vadas Gábor Bethlen Gáborné Brandenburgi Katalin udvarában szerepelt. Bethlen Miklós életrajzában is egy Vadast emleget mentorául. A XVIII. században kerültek Hunyadmegyebe. 1731-ben szancsali Vadas Pál felesége Simon Mária s ezek sia, Mózes 1753-ban Bobik Klárát véve feleségül azzal kapta Maros-Solymost, Baczallárt. Ez a Mózes később piskii Barcsay János leányát, Juliát vette el s ezzel még több birtokot nyert. Meghalt Baczaláron, hol a Vadas sírbolt látható. Ennek özvegye 1796 ban 500-500 frtot hagyományozott a dévai, kitidi, szászvárosi ref. ecclesiáknak és a nagy-enyedi collegiumnak. A család Lajossal halt ki Déván s Ádámi 1849-ben Verseczen, mint honvéd esett el.

Szent-Györgyről Dk.-re a kitidi patak mentén Sztrigy-Ohábánál ömlik be a Grid vize, melynek fejénél Grid falu, a hasonló nevű család származási helye 1533-ban Ladislaus de Grid. A XVII. századtól Magyar-Brettyén lakott ezen család. Sztrigy-Ohábától követve a kitidi vagy lunkányi patakot érjük Kitidet. 1450-ben a Beneszenci család birtoka Keted néven. 1720-ban ref. templomot tudott létesítni az idevaló birtokosság. A Hora lázadás idején torjai Sólyom János pap mentette meg a templom drágaságait. A szentgyörgyi egyház megszüntével, 1809-ben még több templomi edényt nyert az egyház. 1848–9-ben Czerbicsán Tódor gör. cath. lelkész menítette meg azokat. A templomi olt busong még, de papot már nem képes tartani a megapadt magyarság. Brettyéről járogat fel. Állami iskolája éleszti a magyar szó eredetét. Most az Ajtay család legjelentékenyebb. A Balika család egyik ága írta innen magát. Innen ágazott el az út Oklos felé a szászvárosi völgybe. Óskori arany leletek (arany karika), thetosi tetradrachmák a Plesa (Pilis) hegyen, a ref. temető Zsido vinné nevű környékén római építkezési nyomok. Ha tovább haladunk, Bozsorodonál érjük a déli Kárpátok kristályos pala tömegét s minden járhatatlanabb uton érkezünk a lunkányi uradalmi erdész házhoz, honnan a hegyi utazásra már szekeret nem használhatunk. A Piatra Rosia, Csiklovin, Ponorics felé ajánlatos utakat Ponornál irjuk le. Ponorics hazánk legérdekesebb barlangvidéke. A mészszirtek közt buvópatakok, dolinák és terjedelmes barlangok. Innen átmehetünk a Városvizhez (Gredistye) is.

A szomszéd Zeyk falva románkori templomát a közel Kalán római köveiből építvén, nehány római feliratot a torony alá falaztak, a mi az 1780 körül kormány megbizásból erre járt Hohenhausen határőri őrnagynak elég ok vala arra, hogy ezt és egy csomó hasonló korú templomunkat rómainak nyilvánítson. Stephanus Zeyk de Zeykfalva 1549. június 20. ismeretes s amá előkelő helvet élvező Zeyk család birja a helységet ma is. Odább Alsó-, Felső-Szilvás, melyet Szabadfalva ma ismeretlen helyéig felével 1401-ben Zsigmond király a Szilvási családnak adományozott. Zejkfalván (Zaitfalu, Zajaksalu, Zayekfalu) 1712-ben ref. egyház virágzott s 1784-ben jutott a templom a gör. keletiek kezére. Papjait a Zeyk uradalom tartotta. Igy 1712-ben Abrudi István, 1737-ben Ormos István, 1739-ben Szentgyörgyi Ferencz, 1750-ben Györi Pál, 1762-ben Arapataki Sámuel, 1775-ben Kis Ferencz. Ma is Zeyk birtok.

A Sztrigylvölgy másik főállomása* Kalán-Zeykfalva után következő Russ, hajdan Orosz jegyzői székhely, postaállomás, több udvarházzal, iskolával 1520-ban Machicas Gaspár. 1555-ben enyingi Török Ferencz Fanchi Jánosnak (hunyadvári provisor) és neje Pempflinger Annának valamint Kata nővére s Zalasdy Jánosnak adományozta. 1575-ben Báthory Istvántól Zalasdy János és veje új adományúl nyerik, a kiktől 1589-ben Geszti Ferencz megveszi, de Iffiw János perrel támadja meg. Majd Zalasdy János kapja vissza s

1620-ban Bethlen István nyeri bátyjától. Ennek halála után 1633-ban végre „tekintetes és nagyságys Széchy Mária pestesi vitézlő Balog Dániel uramnak és ő kglme felesége Tövisi Sára asszonynak adta el 1000 magyar forintért Russ felét s a másik felét Hosdaton lakó vitézlő Ferencz Deák uramnak, Hunyad udvarbirájának adta volt örökbe meghibáztatlanul Harai János Hunyadvármegye egyik szolgabirája és Beregszászi István notariusa előtt”. I. Rákóczi György rendre elfoglalta. Majd Barcsay Ákos Buda Péter hivének inscribálta, mint a ki a fejedelmet pénzzel segítette. Ettől fogva legújabb időkig Buda-birtok. Ezért viselte az egyik ág a russi előnevet. Érdekes, hogy Buda Elek 1844-ben itt kezdte az ornithologial gyűjtést s az ő példáján buzdult fel Ádám sia és gróf Lázár Kálmán is. Most Pecher Antal nyug. M. Á. V. műhelyfőnök családja birja.

A fővonaltól nyugatra félre eső Mácsán, mely szőlőterméséről s lakóságának egyenetlen kedéséről jöhetsz említésbe, a XVI. században Veszprémvármegyéből leszármazott Körmendi családot képviselte Antal 1597-ben. Valószínűleg házasság révén jutottak be. 1638-ban Miklós, (kinek anyja Zerecheu Anna, nővére Nalácezi Gáspárné) Szent-György-Ohabát váltotta meg az osztovi Pap-testvérektől erős vinculum alatt »ki ellen semminemű törvénybeli remedium, se inhabitio, se evulvadictio, se Repulsio neque gratia Principis obstinalion«. Aláirva Szántohalmi Ferencz, Kozolyán János, Borsai Péter, Csanádi István. M.-Brettyén is lakott a család, hol István szolgabíró 1750-ben s Fruzsina lánya jussán Bugrul Dániel, Csóka Miklós, halmágyi Moga, osztri Pap, dévai Tisza László s paklisai More ivadékok osztottak. Ezzel Mácsóról kihalt az utolsó magyar birtokos.

Mácsótól csak egy hegy választja el nyugatra a két Szilvást (Alsó és Felső), honnan a megye több jeles családja származott. A két falu nemes lakossága ma már az iskolában tanulja a magyar szót.

A cseszeliczky Szilvásy-család a régi Szilvás-családdal azonos. 1367-ben Ivan de Szilvás új adományúl nyeri Felső-, Közép-Alsó-Szilvás s Zahdsalva részjószágot. 1608-ban Balthazar Cseszelichky de Sylwas és neje Elisabeth Pernyesi a Marsina részjószágot eladták Keresztesi Pálnak. A család sok viszontagság daczára előkelő állásokban fenntartotta magát Hunyadmegyében s jelenleg M.-Brettyén birtokos.

Felső-Szilvásról származott a Marilla y-család is, 1682-ben Marillai Péter mint nemes személy tanuskodik. A XIX. században

Ferencz szolgabiró. Ignácz kinestári főerdész s nővére báró Jósika Józsefné. A család férfiágon kihalt; de női ágon szerepel most is.

A felső-szilvási Makra-családból több hivatalt is viselt. Igy Antal 1825. viczeispán, Antal pénztáros, ki 1840 körül rejtélyes módon pusztult el, Felső-Szilváson több egyszerű Makra család létezik, kiket a határőrségbe is beérőszakoltak volt.

1580-ban Sorban Istvánné (Anea) Alsó-Szilváson levő portioját 200 frton eladja Fejérvári Jánosnak Alsó-Szilváson.

A Nopcsa-család régi neve Nopceza a Marsina-család utján szintén rokonságot tart a Hunyadi házhoz, erre utal címerében a gyűrűs holló jelenléte is. 1623. esztendőben a Keresztesi Pál által Zerechen Istvánné ellen Szálláspatakon elkövetett hatalmaskodás ügyében eszközölt vallatásnál Nopceza László Felső-Szilvásról szerepel. 1641-ben Nopcsa Mihály viczeispán Pesthesi Zabo Iván relictája, Nopcsa Helena javára eskető parancsot adott. A XVIII. század közepén 1750-ben Pál neje Barcsay Katalin, 1768-ban Ábrahám szolgabiró, Elek főbiró, 1790-ben Elek Hunyadmegye követe ső, Cserei Farkas, a szintén szilvási (hunyadmegyei) Balia Sámuell táblai ülnök nyertek megbizatást Erdély húntető törvénykönyvének kidolgozására. Ezen Elek 1794-ben kir. táblai biró főfiscalis director és Erdély kinestartója, 1794-ben Lajos viczeispán, Károly és Bálint Brettyén, Sztrigy-Szent-Györgyön birtokosok. 1810-ben Mózes főbíró, 1816-ban Elek főispán s fokról-fokra emelkedik. 1819-ben főkormányszéki tanácsos, 1822-ben udvari t., 1831-ben Szt.-István-rend keresztese, kir. táblai elnök, 1834-ben országgyűlési elnök, 1835-ben az erdélyi udvari főcancellaria elnöke. Míg ő Bécsben oly sényes állásokban szolgált, neje: Nalácz-Borbára Szacosson, palotája őrzésére jobbhágnivalóból testőrséget szervezve gazdaságának élt, 1855-ben ausztriai báróságot nyert s ez fivérére Lászlóra, Hunyadvármegye 1836–1848 főispánjára is átruháztatott. Utóbbi 1884-ben 94 éves korában halt el. Első nejétől (Kozma Ágnes) származott Ferencz sia, a királyné főudvarmestere, Elek országgy. képviselő, s ez lakik most Szacsalon.

Felső-Szilvásról írja magát a Balia-család »1588-ban Balya Jánosné Tewrek Anna quietálja Buda Pétert arról, hogy azokat a Jökat, meilyeket neki Fejérvízi Péter testait — kiadta«. 1624-ben Felső-Szilváson Balja Demetérné Buda Apolinát a B. János leányát kielégítí galaczi és fichecti (füzesdi) örököls és zálogos jószágiért, ~~azonkívül is egyéb javakból és ezüstanúvból, mérhetőt is contentálta~~«. B. Sámuell a XVIII. század kiváló jogtudósa, táblai ülnök, 1791-ben Kolozsváron Erdély közönséges nemzeteti törvényéről írt

munkája jelent meg s rábizta Cserei, Turi társaival az országgyűlés a büntető perrendtartás tervezetét. Baczaláron hunyt el. Máig teknikai esemény.

Felső-szilvási Pára-család. Ebből István 1736-ban szolgabiró. A XIX. század közepén Antal alispán. 1867–71-ig törvényszéki elnök Hátaszegen. Ennek sia nem maradt s veje Bernáth Miklós kir. közjegyző vala Hátaszegen. Egyszerű Pára sok van F.-Szilváson.

A két Szilváson áll. iskola működik. A Para jusson Bernáth Béla hátszegi szolgabiró most a főbirtokos. Innen ellátogathatunk Zaphira sirjához is, mely fél órával fennebb búcsujáróhely.

A vasútról jól kivehetjük Magyar-Brettyét, melyet a Sztrigyen tullevő Ó-Brettyével hid köt össze. Az alsó Sztrigy-völgy jelentékeny góczponija vala a legújabb időkig, hol sok jeles család lakozott és szolgabirói székhely is volt.

Brettyén szerepelt a XVIII. században a karánsebesi Bobik család, mely 1668-ban Miklós deákkal Borbátvizen tünt fel. 1672-ben Ferencz megyei assessor, majd megyei főbiró nejével kusahi Jaksi Klárával, (kinek ösei Biharban Sólyomkő várát kapták Hunyadi Jánostól s egy másik öse a kenyérmezei csatába vezette a rácokat) itt a Sztrigy mellett Brettyén és Baczaláron birtokos. János vicze ispán 1706-ban halt el Brettyén. 1783-ban egyik (Ferencz) Kitiden épített házat, melyet a Hora lázadásban felégették. Női ágon 1830-ban Pui Dániel B. Sárával és Krisztina Moré Jánosnéval halt ki ez a hitbuzgó, kiváló család s Brettyén a Szilvásy. Kitiden a Herczeg-Baczaláron a Herczegréssz vala az övék.

Legrégebb ismert nevű családja a Pogán. 1303-ban Johannes Pogan Breghe. Ez a család ma is birtokos itt, habár most N.Klopottiváról irja magát. Mátyás 1458-ban Brehei Gerkének (Gerke de Breche) adományozza az atyja és László bátyja seregében szerzett érdemeiért Breche, Kovrach, Jó-Patak, Gonosz-Patak és Baczalar birtokokat. A Gridi-család a XVII. században tünt fel s a Bálinti családba olvadt utóbb.

1727-ben ref. egyház alakult itt, mely a kipusztult kitidi, sztrigyszentgyörgyi és zeykfalvi egyházak területét magába egyesítve maig léteznek s 1882–1890-ig Böjtke Ödön papja a Sztrigyvölgy családairól szóló munkájával igen szép szolgálatot tett Hunyadmegye történelmének is. A templom két harangján: In nomine Dei Anno 1749. Sara Tsulai fieri volunt pro Ecclesiae O-Brettye reformata. Johann Josef Perenges Cossin Vienna 1749. A nagyobb harangon ez olvasható: Az oláh Brettyei reformatus ecclesia számára öntette övv. Kendessy Judit néhai Szilvássy Bálintné 1813. Indit Ephraim Andrasoczky Claudiopoli anno 1813. A tornyot Bobik Sára galaczi Hernya Máté özvegye, utóbb Puj Dánielné építette Isten segedelméből

~~volt, miig 1848-ban elpusztította a fellázadt nép dűbe.~~ Brettye jelenleg a Szilvásról származó Szilvássy család (Aladár) s a Bálint jogon Buda Károly birtokosok a Kendeffy-család mellett. A vidék hálás emlékezetében él gróf Horváth Tholdy Lajosné sz. Bethlen Irma grófné emléke, aki itt a vasutról is látható tornyos udvarházban lakozva 1877 táján angyali jóságával boldogította a szegény népet. Nemes szivének fájó emléke e hely, hol családjának reménysége János gróf hamvai porlanak, akit csakhamar Kozma gróf is élté tavaszán követett a halálba. A megtörl szívű szülők kisküküllő-megyébe, Adámosra költöztek s siaik emlékére alapítványt tettek a dévai reáliskolánál. Horváth Tholdy Lajos gróf 1899. július elején halt el.

Sztrigy-Plop előtt szeli át a vasut a Hátszegre kanyargó országutat. Ez a Plop amaz S t r i g f a l u, S z t i i g f a l u, mely régi oklevélleinkben szerepel. 1390 ben Hystergi Péter királyi ember szerepel Harói Demeterrel, Dionisius de S t r i g y. 1496-ban Telegdy István erdélyi alvajda által a keresztfuri nemzetes néhai Furka Márton sia, Balázs és Lőrincznek. Furka Miklós siai kérésére Keresztfur és minden Boos iránt elrendelt kihallgatásban tanu gyanánt megvala idézve. Sztrigfalvától (Plop) kezd az országut a hátszegi hegyre kanyarodni. Amott túl a letarolt, meredek hegylejtők alatt szorong Gonczaga, majd Kovrágy s most a vízmosásokkal, kőomlatoikkal eléktelenített Váralja hegye alatt a Sztrigy szorosába érkezünk.

A vasut a hátszegváraljai szoroson átsurranva éppen a Kendeffyelek ős vára alatt tartja pihenőjét a Hátszegtől 4 kilom. eső Hátszegváralja állomásnál. Hunyadi János malomvízi Kendeffi János valamint László Kenderes és Miklós siainak a törökök és Frigyes ellen folytatott harczaiban tanusított vitézsége jutalmául T y i h e w f a l v a, K e r n y e s, P o c l i s a felét. F i z e c h, G a l a z, P o y e n részjöszágok negyedét, mint a mely Dragoslaw és Radwol, Wak de Kernyesthről szállott a koronára, adományozza. Hunyadi Mátyás 1462. deczember 18. Kendeffy Miklósnak a vulkáni határszoros védelmében elestét és atyja csatáiban szerzett érdemeit magasszállva, Váralyat az ottlevő kőtoronyval és Hátszeg adóját adományozza Kenderes Jánosnak, malomvízi Kendeffi János siainak.

Az állomás felől csak meredek ösvény vezet az őtoronyhoz, mert a várút nagy kerülővel vezetett annak idején Hátszeg és Váralja felé. Fenn a tetőn körülánczolt torony dacol ma is a nagy idők pusztításaival. A torony négy szögletűnek látszik, de csak egyik szöglete ép. A hagyomány rómainak tartja s mert a római út Sarmisegethusából éppen itt a Sztrigy szorosban vezetett el, minden hihetőség szerint állott is itt római vigilia. Egész Hátszeg-vidék, a Retyezát, a Vaskapui hágó, a rekettyefalvi és dcinsusi hegyek panorámája előnkbe tárul s a kilátás igen szép az Orbáicsúcsról, habár a felmenet csak Hátszegről és Váraljáról ajánlatosabb ; az állomásról igen meredek. Ezzel a Sztrigy alsó 30 km szakasza véget ért. Lássuk Hátszeg-vidékét!

XI.

Hátszegvidék, a régi „Hátszeg-megye” és a Retyezát hegység.

Hátszeg a kir. várjószág és a későbbi kenézi kerület székhelye. A magyarság pusztulásával feltűnő kenézségek történeti vázlata. Hátszeg-Váraljáról 4 klm. Hátszeg a hires hátszegi kerület középpontja. A Sebes víz mellett kanyarodik be az út a kert formán kialakult hátszegi medencére. Boldogsavánál előtűnik a Retyezát, szirthomlozkata zárja el dél felé a kilátást. Amarra nyugatra a Ruszka Pojana záródása s délnyugaton a vérrel áztatott Vaskapu közben a 16 klm. Hátszegvölgy, a sebesen tovairamló vizek mentén elszórodó falukkal. Mindezt több irányba mutathatjuk be.

Hátszeg. A kenézi intézmény fejlődési vázlata nálunk. Hátszeg régiesen Hatzak (Haczok opidum). Királyi várjószág központjaként már az Árpádok idejében fontos központ. Hunyadmegye első Árpádkori tiszviselőjét is innen ismerjük. Petrus magister agaronum comes de Hatzak 1276. Ez a Péter az ősrégi Aba nemzet sége abaújmegyei ágából származva Szalánc várát örökölte s Szalánczi előnevet viselt. Elébb kir. főlovászmester, majd Szolgagyőr megye főispánja (1274!5), 1277-ben Somlyómegye, 1279-ben Szeben megye főispánja, 1280-ban tárnochmester. Kezdetben Hátszeg kir. vár környéke egész megyei jeleggel birhatott és Zsigmond király még 1390-ben is Hátszegmegyének nevezte. Ez az elnevezés ugyan a királyi vár birtokara vonatkozhatott, de kifejeződésre juthattott Hátszegmegye hagyománya abban is: hogy az újabb alkotmányos időszakban 1867-ben két alispánja vala a megyének, t. i. a marosi alsókerületi és hátszegi vagy felsókerületi. Törvényszéke is kettő vala Déván és Hátszegen egész 1872-ig.

Az oláhság keletkezési folyamatára szintén kiváló példa a hátszegvidéki oláhság története. A Retyezát-vidéki apró falvak ős lakóssága, a mint ez a sok folyó-, hegy- és helységnévből következik, a honfoglaláskor szláv elemekből állhatott. De a gyér s a tatárjárás következtében még inkább meggyérült lakossághoz magyar települők is csatlakoztak. Majd a királyi vajdaságokra behívott vendégek is következtek, s a hátszegi királyi uradalom tartozékain alakult *kenézségek* (vajdaságok) ép úgy hűbéri természetűek valának, mint hogy ez a név eredeti származási helyén: a Hae-mus alján is hűberesekre vonatkozott. A Retyezát alja épen utjába esett a középkorban „volachi“ néven össze-foglalt balkáni népelemek: azaz rácz, bolgár, czinczár, albán és ruinén elemekből „olachi“ névvel össze-verődött pástornépség vándorlásának. A tatárok dulásai által elnéptelenedett erdélyi hegyvidékekre és különösen a Retyezát körül a kilúnő legelőkre, erdei tanyákra s ezek közelében még a minden nap szükségletig terjeszkedő s csakugyan mellékesen üzött földmivelést is lehetségesse tevő völgylapályra a királyi kincstár tisztán fiscális szempontból tárt karokkal fogadta az érkező vendégeket, s a kiszakított kenézségeket liberae néven az egykor tulajdonjogra csak épen emlékeztető potomságokért engedte át. A tisztán szláv eredetű és területünkre a volachusokkal átplán-tálódott kenézi birtokokat azonban továbbra is, mint hűbéri tulajdon, magyarok is kaphaták és kapták is, s Hunyadi János és királyaink már előbb nemesi kivált-ságra emelt magyarokat vegyesen jutalmaznak kenézi és nemesi javakkal. Különösen Sólyom-Fekete Ferencz kutatásaiból egész sora állapittatott még okmányok alapján azon magyar családoknak, melyek (pl. a Pono-

riak, Pestényiek, Morák, Livádiaiak, a Farkadini, Fejér-vizi, Vádi stb. családok) itt birtokosok valának, s melyek vagy végleg kihaltak, vagy pedig ősi nyelvőket felejtve ugyan, érzületükben a magyar államiságnak föltétlen támaszai most is e fontos végvidéken.

A jelzettük folyamat következtében az ősmagyart nevezők is átalakultak sok részben. Hátszeg vidékén Malomviz felső része a Kendeffy-vár alatt ma Szuszény, hajdan *Malomviz-torok*; Klopotiva felé a régi *Sebes-viz-torok* ma *Gurény*; Zsigmond király 1412. oklevelében előforduló *Wizkeuzt* kihalás következtében V. László 1453-ban a Kendeffy-családnak adományozza s ezen család jobbágyainál a *Vizkőz* név csakhamar feledésbe menve, helyet enged *Hobicza* névnek. I. Ulászló 1440-ben *Patak* possesiot adományoz, Hunyadi János 1453-ban Havaspathakának irá s csakhamar átalakul Valea Dils-i-re. Puj felé Füzespatak, Dióspatak, Szaináros-patak, Balogviz, Fejérkőhegy (nyilván Ponor-Fegyer mészsziklái=Magura), Nyiresvára, Szilfahatár, Oroszlán-hegy teljesen elenyésztek. A Kendeffy-család 1494-iki birtokjegyzékében szereplő Ewrewkfalva ma Urik (s ennek zsilvölgyi telepitvénye Urikány), a Puj mellett fekvő Lupény régebben Farkaspataka. (Ulászló 1493-iki adománylevelében.)

A hátszegvidéki valamint Hunyadmegye hegyvidéki községeinek igen nagy része szláv eredetre valló elnevezésekkel jelentkezik első oklevélünkben is. Igy Osztro (sziget) a Sebes két ága között valóságos sziget. *Clopotiva* (a Pogányok szárinazási helye), hol a Sebes a hegyek közül zuhogva előtör, *Brázova* stb. Az egész völgy a Retyezát és a déli Kárpátok rengetegeivel a hátszegi királyi várhoz tartozott, mignem, a mint most említettük, a XIV. századdal kisebb nemesi és kenézi részjószágokra osztották azt fel királyaink s különösen Hunyadi János és utóda Mátyás, kik úgylátszik vér-

rokonaikat segítették, jutalmazták az alattuk meg-nemesített és felgazdagított hátszegvidéki családokban.

A magyarság történetére és az oláhság betelepedésére tanúságosabb vidéket tehát alig találhatunk hazánkban. A királyi várjószágokon határozottan megkövetelték a jövevényektől a telepitést. Igy 1360-ban Nyirest is azért itéli oda Péter alvajda Stoyan és Bolyannak, a Musina fiainak, mert bebizonyították, hogy „*kipusztult helyeket*” telepitettek. Husz esztendő mulva még két ilyen „*kipusztult birtokot*” nyernek hűségük jutalmául. Az ilyen hűbéres járásg keneziatus vala s I Lajos 1366-ban a megszaporodott kenézségek jogviszonyait a délvidékeken szabályozván, megkülönbözteti a járásgaiban királyi adománnyal inegerősített „*kenézt*” a csupán törzsfőnöki minőségben szereplő s olykor épen nálunk, különösen a zarándi részeken (*Halmágy, Kristyor körül*) még Bethlen Gábor idejében is érvényben állott vajdaságtól.

A hűbéri viszony igazolásául fizették tehát az oláh adót vagy a juh-kcske ötvenedet, melyet Frank erdélyi vajda Nuksorával 1394. november 24-én Janos és Kende a Kende fiainak kérelmére a birtok függésének némi jeleül kiköti, hogy évenkint egy ökröt szolgáltassanak be a hátszegi várnegynek. Zsigmond s még inkább I. Ulászló a Hunyadi János kormányzósága idejében a kenézek már érdemeik igazolásával kir. adományt nova donatiot igyekeznek kieszközölni s a törökök beütéseitől annyiszor sanyargatott Hátszegvidék az ilyen nemesitesekre bő alkalmat is nyújtott. Igy II. Ulászló alatt az összes hátszegvidéki kenézi birtok évi adója 600 ezüst márkára és 200 juhra apadt, sőt 1494-ben, épen a török dulások okozta károsodásokra utalólag a 200 juhot is elengedi. A kenézi birtok is osztály alá esett azonban, sőt már nemesített vagy eredetileg is nemes személy szintén kaphatott «kenézi természetű» járágot. Igy I. Ulászló 1443. ápril 16-án Budán kelt adománylevelében malomvizi Kende János és fiai; László s Kendris és Miklós továbbá Kende fia: Kende részére Hunyadi János csatáiban tanúsított önseláldozó szolgálataikért Zentpeter a Reya »oláhos természetű« (possessiones nostras valachicales) adományozta. A kenézi szék az erdélyi alvajda elnöklete alatt üléssezett Hátzegen, a királyi udvarházban s évente külön felesketet 12 birtokos kenéz, 6 oláh pap, 6 közönséges oláh jobbágy alkotta azt. (1418-beli oklevél szerint quod eum die constituto in domo regia in eadem Hatzak habita habita et constructa).

A hátszegi kerület felesküdt kenézei 1418-ban Buda de Wad, Bervoy de Ostliro, Bogdan de Clopotiva, Michael de Pestien, Costha de Zaallas, Zlawsch de Farkady itélkeztek a királyi udvarházban.

A kenézi szék intézte a őrőkvallatásokat, birtok iránti egyezségeket: de a magyar államészme és alkotmányos szellem csakhamar háttérbe szorítá a szláv hűbériseg eme beszámazását is.

Bethlen Gábor 1610-ben kenézi birtokainak ispánjait nevezi vajdáknak. Dobray Péter alispán a jószágigazgatójához intézett iratában Hátszegvidéken 1559-ben Petrus Kenezius Valentini Posay in Walyedelse írta magát, mint Posay Bálint udvarbirája. Ruson 1589-ben Geszthy Ferencz Ruszt Zalasei Miklóstól megvásárolván, megmutatták a jobbágyok a kenézt is, azt mondván: »hogi ez ideig az wolt wolna oenekik Kenezek a faluban azért immár látná oe Nga Geszti uram kit hadna benne t y z t a r t ó-nak. Geszti azt tolmácsoltatta nekik, hogy »ugianazon kenezt hadna oe is«.

Hátszeg a török ki- és becsapások útjában rendkívül sok pusztulást szenvedett a multban. Nem csoda, ha a módosabb családok úgy itt, mint a vidéken vár-szerűleg elfalazott udvarházaikat lőrésekkel látták el s a pincékbe nyiló csapóajtókat a belső szobák egyikébe helyezték. Az 1648-beli nagy tatárpusztítás egész Hátszegidét hamvvá égette. Az 1784-iki porlázadás Hátszeget megkimélte, miután itt volt az orlati második határőrezred zászlóaljparancsnoksága is, de a nemesi különlegesek itt is elhaimadtak. Hátszeg polgári szabadságát és magyarságát erősen bénította az 1763-ban ráerőszakolt határőrség is. A katonalisztek oláhosítása annyira ment, hogy számos betelepedett német család is eloláhosodott. A kis nemességet vagy beolvastották vagy elzaklatták s még annak köszönheti némi magyarságát.

Hátszegen a római katholikusok *Erzsébet* növéndéje apáczak vezetése alatt, a reformátusok és a határőri alapból fentartott községi elemi iskolák szolgálják a művelődés ügyét. A város fekvése kedvező; van vízvezetéke, aszfalt-járdája s mindenképen igyekszik saját erejéből pótolni az idők változásaihól reá nehezedet anyagi és társadalmi hátrányokat. Vásárai kiválóan a juhkereskedők előtt ismerekesek és karesettek s az utazónak egy-egy ilyen vásári összejövetel tanulságos képet nyújt az egész vidék festői viseletéről, különösen szép fehérnemű hímzéséről és néprajzi változatosságáról.

A hátszegi völgyre kinálkozó kirándulásokat három irányba ajánlhatják innen, u. m.: 1. a hátszegi medencét középen szelő főúton Várhelyre s a Vaskapuig; 2. Várhelyről Pestény-, Demsuson át vissza Hátszegre; 3. Boldogfalván át Malomvízre s onnan a Retyezátra.

Hunyadmegye régi két kerületéből a felső kerület székhelye Hátszeg vala. Ott lakott a megyei tisztség egyik alispánnal s ezen a réven a vidéki nemesség javarésze is. A régi kir. udvarház helyén áll ma is a hatósági központ. A középkori goth-stylű templom alapsalait nem rég sikerült a főter mellett megtalálni. A reformatusok lebontott temploma régi catholicus egyház vala melyben 1516-ban szemlélte Mererius kolozsmonostori apát azon feliratokat, melyeket a lebontás után az egyház a dévai muzeumnak adományozott.

A reformatioban megszünt cath. egyházat gr. Steinville újra szervezte 1713 ban s a franciscanusok vezetése alatt gymnasium is működött egy ideig. A reformatus egyház egyes családok s így a nemzeti fejedelmek pártfogása alatt fejlődött, mert állandóan fejedelm birtoka vala. 1641-ben Bethlen Péter birta, 1727-ben II. Apafi Mihályné Bethlen Kata birtoka. udvarháza ismeretes innen. Ref. papjai közt jeleskedett 1750-ben a ma is kiváló Ponori család egyik tagja : János.

Hátszegről a Vaskapuhoz, Sarmizegetusán Dacia fővárosán át. A vaskapui út Hátszegről délnyugatra a legrövidebb irányt követi a Vaskapu hágóig s Totesd után Poklisa szélét érinti s Kernyesdhez oly közel vezet el, hogy a Kendefyek ősi területén épült Barcsay Ákos fejedelem laka, most gróf Thoroczkay Miklós modern izlésű kastélya terül el. A Poklisára bevezető út mellett a Pogány-család sirboltjában aluszssa örök álmát Pogány György, Hunyadmegye volt főispánja. Majd nyugatra Pestényt s rögtön Brazovát elhagyva, mind közlebb hajlik az előnyomuló havasokhoz s az észrevehetőleg szűkűlő völgytorokban Hátszegtől 16 klm. érjük Vár helyt, — Dacia fővárosa helyén s épen az amphithealon mellett köszönt az első házsor.

Hunyadmegye területe a régi Dacia legbecsesebb részét képezé s a Kr. e. századokban hirtelen felvirágzott dák királyság székvárosa **Sarmizegethusa** (*Zερμι: vagy Ζερμι: vagy Σερμι:-Ξεγέθουσα*) is, mint a »gethák», dákok székvárosa a hátszegi völgyben, a Vaskapu hágó alatt a mai Várhelynél pompázott. A hajdankori Daciának alig találjuk ennyi s ily nevezetes emlékeit.

A Traianus daciai két hadjáratának döntő csatáit úgy Kr. u. 102-ben, mint 106-ban Sarmizegethusa alatt vívta. Sarmizegethusat Kr. u. 110-ben Scaurianus legatus aug. propraetor a legio V Macedonica legénységevel Ulpia Traiana August Colonia Dacica Sarmizegethusa néven avatá fel. Kr. u. 129-ig egész Dacia egy tartományt

képezvén a helytartó is itt székelt. Akkor a diákok szövetségeseikkel Daciát nyugtalánítni kezdték, úgy hogy Dacia superior és D. inferior néven két kerületre oszták a tartományt. S. a felső kerületbe jutott s a helytartók ezentúl rendesen Apulumban a főhadparancsnokság mellett tartozkodának. A 167-ben kitört markoman háborúkkal három kerületre oszlott Dacia: u. m. D. perolissensis, D. apulensis és D. malvensus s Sarmizegethusa is nagy bajjal kerüli el a pusztulást. Majd 239-ben Colonia Sarmizegethusa metropolis rangra emelkedik s a tartományi gyűlés (concilium trium Daciarum) is ott tanácskozott. Egész nagy hivatalos személyzet lakta S. t s a város népességére következtethetünk abból, hogy 13 curiáját ismerjük idáig s egyik polgármester (duumvir) képes vala 50 ezer sestertiust áldozni a város kiköveztetésére s 141-ben G. Aurelius Tertius a főpappá választatása meghálálásául 80 ezer sestertiust (8 ezer frt.) ajándékozott közjótékonyságra. Castruma maig felismerhető s a kis község keleti fele arra épült. A temető kelet-felé, a klopotivai útnak haladó római út két oldalán terült el. Számos feliratát ismerjük. Déli oldala 605 m., keleti 530, nyugati 520, északi 668. S. középületei márványszobrokkal, értékes bronz és másféle ékitéssel diszelegtek. Patricius családai közül a Comenius, Januarius, Hernanius, Antonius, Axius, Vorenus tüntek ki. Ezek palotái közt olyanok valának, mint a melynek márvány mozaik-padlójában 1823-ban Paris ítélete, a fiáért könyörgő Priamus csoportozat napfényre került. A castrumról ENy. a nagy közfürdő (a Grohalya Tornyasca) nevű területei s az országút mellett az amphitheatrum romjai láthatók. A két utóbbi közt ment el a hadi út, melyet a nagy fogadó kerjében is fölismerhetünk. A LEGXIII G(emina) a LEGII F(lavia) F(irma) bályegén kívül majdnem 70 teglahelyeget gyűjtöttünk össze a dévai múzeumban. Templom igen sok lehetett. Legtöbb I(ovi) O(ptimo) M(aximo) szentelt oltár jó elő. Mercur, Juno, Minerva, Mars, Diana Silvanus (domesticus) Venus stb. oltáron kívül legtöbb a Mithra áldozási emlék. Hires a syr templom is Malagbel, Bebellahamon, Benefat et Manavat (Diis patriis) szentelt táblájával. A lakosság több egyesületben (collegium) áldozott a Genius collegiinek. Dacia előkelősége vagyonos aristokratiája élt a Retyezát aljánál tartozkodva. S. szép város lehetett s Pompei nagyságával birhatott. Kr. u. 263-ban csapott össze a gothok áradata Daciával S. felett is. A gothok minden szétromboltak úgy, hogy a magyarok csak pusztta Várhelyt találtak itt. Az oláh is ezért hívja szlávos Gredityének. Már Mátyás király lakott itt. Az óta divatban vala a határvidéki udvarházaknak várhegyi feliratokkal való diszítése. Igy a szomszéd Pesten, Nagy Ösztrón a gör. kel. templomnál, Brazován, Alsó-Farkadin, Boldogsalva, Nalácz udvarházainál számos felirat látható most is, habár gróf Ariosti a mire rátehette a kezét 1738-ban elvitte Bécsbe.

Várhelyen túl a római út, a mai úttól jobbra vág át s párhuzamosan követ Paucsinesd előtt Zajkányig. A Hunyadi-, a Fiát-, (melynek egyik ága Örményesre s onnan Székesfejér megyébe származott ki) a Bálos-, Várhegyi-. Szakáts-családok a Hunyadi János fegyverhordozóinak ivadékaiból bűszkén emlegetik most is a.

nagy Hunyadit. De vallásuk gör. kath. és csak az ifjabb nemzedék tanulja az áll. iskolában a magyar szót.

Zajkánytól kezdődik a *Vaskapu* hágó, de az első magaslat mögött még egy völgyterület fogad a nemzeti fejedelmek *harminczadja* helyén. Ezt *Vámos-Zajkánynak* is nevezik. Erre a magaslatra helyezte Hunyadmegye közönsége 1896 szeptember 6-án, épen a vaskapui csata évfordulóján millenniumis emlékét.

HUNYADI JÁNOS
 TIZENÖTEZER VITÉZÉVEL.
 AZ 1442-IKI SZEPTEMBER 6-ÁN
 E SZOROSBAN VERTE SZÉT
 SCHABEDIN BEGLER BÉGNEK
 ERDÉLYBE NYOMULÓ
 NYOLCZVANEZER FÓNYI HADSEREGÉT
 A DICSO FEGYVERTÉNY
 ÖRÖK EMLÉKEÜL
 ÁLLITTATÁ EZ OSZLOPOT
 HUNYADVÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE
 A HONFOGLALÁS EZREDIK ÉVÉHEN.

A Vaskapu erdős magaslatáig még pár kilométert hág az út, miközben épen az emelkedőnél Traianus hadi útját is jól kivehetjük menet balra. A 656 m. magaslatról egyszerre kinyílik előttünk a *Bisztra* szélid völgye, melynek felső szakaszát a Hunyadmegyéből eredő bukovinai Bisztra képezi. A Bisztra forrásánál a rómaiak híres márvány-bányája. Bukova, Felső- és Alsó-Banczár havasi községeken át Alsó-Banczárnál rögtön következik Vámos-Marga (Vama-Marga) Krassó-Szörény határán, hol az absolut korszak vámsorompója állott. Fél óra mulva Voiszlovánál a Ruszka vizét öleli magához a mi Bisztránk és Ohaba marc, Zavoj, Cseresa kis helyiségek után Nándorhegynél egyesül az Almás Bisztra vizével (Bisztra-Móruluj), mely mellett

Bem, Kmetty 1849-ben kimenekültek a *Gugu* és *Szárkő* havasokon, a Cserna forrásainál *Turnu-Severinbe*.

Várhelyről Demsuson át Hâtszegre. A hâtszegi úton visszafelé haladólag az első útelágazás egyszerre két irányban csábít. Keletre Klopotivára, a Pogányok otthonába, melyet Malomvizról fogunk látni s nyugatra Brazovára. A klopotivai úton haladva érintjük a római útat, mely a legrövidebb irányt követi a hâtszeg—váraljai szorosba. Itt olyan épségen áll még az út, hogy *nagy-oszstroig* viczinális útnak használják. Onnan Kernyesdig szintén kivehető. Kernyesdnél a Sebes vize Uncsukfaluhoz tért át s. Szent-Pétersfaluától a mai út közelében Szacsal, Barest határon át Boldogsavára vezetett. Ott a vasuti híd közelében hidalta át a Sebest; de előbb délre ágazott el Petrozsénynek. A hâtszeg—váraljai állomás területén vonult az Alsó-Sztrigy mellékére *Piski-Dedácsnak*. Turistáknak se érdektelenek az út szébb részletei.

Ha Brazovára akarunk benézni, az csak egy rövid séta a főúttól nyugatra.

A Brazovai család (Elek) lakja most is. Őseik közül többen megyei hivatalokat viseltek. Brazovai Péter fia, János, Báthory Zsigmond előtt hütlenséghe esvén Poklison levő nemzeti curiáját, Brazova, Fopes, Kernyesd, Alsó-Szilvás és Fűzes részbirtokait tőle nőtán elvett és 1584. február 6-án cubiculariusának: Boronkai Lászlónak adományozta. A család tagjaival azért Pestenben, Poklisán tovább is találkozunk. A XVII. század végén poklisai előnével is éltek.

Visszatérve a főúton, a Sebesből az *Odrovusnice* néven erre vezető vízcsatorna hídjánál térünk ÉNy.-ra, a pestényi útra, mely egy feltűnően nagy *hunhalom* mellett vezet Nagy-Pestenybe, a pestényi Pap-család ősi fészkkébe. (Volt egy osztrói Pap-család is.) Báthory Istvántól nyertek Nagy- és Kis-Pesteny, Ohaba, Rekicza jószágokat. A helységbe érkezőleg jobbra a várszerű Brazovay kastély tűnik szemünkbe. Igazi prototypje ~~a mult századok zaklatásaitól önvédelemre szoktatott~~ nemességi építkezésnek. A bástyaszerű kiszögellések-

ről lőrések védk a bejáratot, s pénczéjébe a belső szobákból alúról elzárható csapóajtó vezet. Annyi közbirtokos laktá, hogy a XVIII.-ik században népes ref. egyházat tarthatott fen. 1750-ben Teleki János, később Pünkösti Mihály várának papjai. Templa ma most is áll s kúszóbbejárója római feliratos kő. A gör. kath. templom falkerítésén is sok érdekes római feliratos emléket láthatunk. A Pap-család mellett Apáthy-, Kónya-családok birtokosai. Állami iskola, körjegyzőség. Mögötte egy elzárt völgyben Kis-Pestény.

Nagy-Pestényből szelid dombokon át vezet az út — közbe a hátszegi medencére szolgáló gyönyörű kilátással — *Demsusra*, ott, hol a Ruszka-Pojana déli csoportjából az Egregygyel párhuzamosan kialakult Dem-suspata a hegységből kiszabadulva É.-nak veszi folyását.

Deinsus — megyéink, sőt hazánk történetében is nagy jelentőségű a Hunyadi várrokonságba tarlózó Musina (Marsina) család otthona. A mint Hunyadról Nyiresfalvára az Egregy mentén jelzett kirándulásban említők, 1360. június 2-ról Myk, a Murk sia; Stoyan és Bolyen, a Musana sia; valamint Balata, Bay, Surs és Nan a Kosta unokái ellen Reketye és Nyires-kenézi jogon birt jószágok elfoglalása miatt Péter erdélyi alvajda és hátszegi várnagy előtt panaszt emelt. 1308-ban már tovább terjeszkedik Stoyan, a Musina sia, s hűségeért a hunyadi vár területéről *Polonyiczát* és a hátszegi kerületből Bobocsmezőt, mint lakatlan, elhagyott területeket nyeri Nagy Lajos királytól, tekintettel arra, hogy László erdélyi vajda úgyis neki adományozta azokat 1404-ben Reketye a Deinsus birtokába jut. Stoyan sia, Musina és János 1438-ban Albert király „in distrieta Hatszak“, Reketye, Nyires, Hosdo, Carnyesara, Bunyila, Csorna, Bekechye (Nyires mellett), Ablyo (Cserna mellett), Kryva (Stej és Panczonfalva között), Stej, Panczonfalva, Dömsös, Pojény. Totesd és a Petrozsény felé eső Petrony falukkal ajándékozza meg. Evidék nagy részének téhát urai valának. Hunyadi János anyja is a deinsusi Musina-családból származott.

Deinsus a templomáról vált újabb időben emlegetetté. A gör. kath. templom a XII.—XIII. századbeli román stylű építmény, melyet annak idején Várhelyről átihordott római kövekből emeltek. 1775-ben báró Hohenhausen csajkáskerületi csász. kir. határőrségi őrnagy kiküldetést nyervén a határőrvidék régiségeinek tanúlmányozására, a torony alá behelyezett római feliratokból *Mars* templomára következtetett, holott a a bejáró felett látható *frescosoltok* már elárulják a templom katholikus jellegét. Padlózata is római téglából került. A sanctuarium fölé kivülről két hatalmas kőoroszlánt helyeztek s az egész elrendezés kontár kezekre vall. A román irodalom erősen ragaszkodik a templom római jellegéhez s *Longinus* sirját keresik benne, a kit Traianus bizalmass embereként Decebal kőveti minőségében letartóztatott, s a ki készebb valamagát megmérgezni, semhogy Traianusnak a háború folytatásában személyisége akadályul szolgálhasson. A románok egyik tevékeny történetírója, Deunesian Miklós, a templom mellettí papi lakban született.

Deinsus birtokosságából a XVII. században a Lukács de Demptes volt, ki 1615-ben Lukács János fia nevében perelvén Demptes, Gross, Fekete-Bércz, Hatzazel, Ssulcsova és Vajisore jószágokat. A Macsesdi, Gargócs, Zeyk, Kenderesi, Csongrád, Mara-Pogány, Nalaczia, a b. Kemény családokkal rokonosulván ez a család legutóbb fiágon kihalt s a Mara- és Maderspach-család közt oszlottak meg birtokai.

Demsusról Vaspatakra s onnan át Ruszkabánya felé. Demusuól nyugatra Styejen át Vaspatak régi vasolvastóihoz érkezünk. Legutóbb gróf Lónyay Menyhért próbálta itt a vasolvastást felvirágztatni; de V.-Hungad, Ruszkabánya közelsége s a szállítási nehézségek nagyobb vállalkozást nem ajánlnak ez idő szerint. A ki szereti a hegyi kirándulásokat, Vaspatakotl ÉNy.-ra a Sesilor 1186 m. gerinczén át az Egiess legdélibb ágához, a Valea-Negocshoz juthat *Lunka-Negoi* falu részénél. Onnan ÉK.-re 10 óra alatt Alsó-Nyires-

Talvát (Lunea Cerni din Josu) érjük, ahol a Hunyadiak ősei a demsusi Musina-családból feltűntek. E rejtett völgyzugban nyugatra a Cserna (Egregy) mentén Felső-Nyiresfalva (Lunca Cernii din Sus), a Musinák őstelepesei jámbor favágó hegyi nép, mely Vodu-Dombrihoz, a hunyadi vasművek számára szenelésből, a primitív marhatenyésztésből éldegél. Onnan nyugatra *Ruszka-Pojanára* s át *Ruskiczára* szép hegyes kirándulásokat tehetünk. Vadu-Dobriról pedig kocsin V.-Hungad felé vissza utazhatunk.

Demsustól É.-ra alig fél óra alatt érjük a hegységen aljon elvezető jó úton *Nagy-Csulát* s tőle nyugatabbra *Kis-Csulát*, a *Csulai-* és *More-*család származási helyét. A Csulaiak egész Hunyadváráig, Grossig kiterjedő birtokokat nyertek volt a Hunyadiaktól. Igy 1475-ben Mátyástól nyert adomány-levél alapján a Farkadiniakkal pörlekedtek Felső-Farkadin és Patakfarkadin felett. A két Farkadint 1487-ben birták, sőt 1464-ben új adományul Demsus, Haczasel, Tőkefalva, Válya és Feketehegy birtokok egy részét nyerték. Csulai, More Fülöp úgy látszik Mátyás pártfogásával magas egyházi rendbe emelkedtek. 1522-ben esztergomi prépost, a II. Lajos követe volt Velencében s mint ilyen irta össze a várhelyi feliratokat. 1525-ban a pécsi püspök s a bécsi egyetem ifjuságával veszett el Mohácsnál. 1539-ben Balassa Imre de Gyarmath erdélyi vajda Tanács Beránát és Vécsei Mihály hunyadi várnamagoknak adja per notam in fedilatetem Csulai Kude összes hunyadmegyei birtokait. A beiktatásnál Morsinay Ferencz de Rekettye, Kopasz Pál de Váád, Teőrök István, Naláczy István jelentek meg a Csulay György protestált testvére, Kende István fia nevében. Később Csulay György 1648–1660-ig református püspök, Gáspár 1602-ben a mezei hadak kapitánya, aki Apafitól 1662-ben Szántóhalmát kapta, de eladtta 2000 frtért Torday Zsigmondnak. A Csulai család a felső kerületben főbirói, szolgabirói hivatalokat viselt s maig előkelő szerepet játszik.

A Hunyadi János elődei által birt Rekettyefalvára.
 A csulai völgyön I órányira, járható jó úton kocsizhatunk *Rekettyefalvára*, a Hunyadi János elődeihez tartozó *Musina*-család Rekettyéjére. A helység derekán elég épségben áll egy régi torony-erőd, melyet sáncz védett; Rekettyéről a 900 mélen magaslaton fekvő Mesztakon hegyi falun át északra Dombóbára, vagy a nyugatra vivő hegyen a Vurvu, Opresorin (1010 m.), V.-Maguri (1161 m.) s onnan az északra vezető hegyi útakon érhetjük el Nyiresfalvát, kisebb vadvidéken rejtőzve. honnan Hunyadi őseit a legújabb kutatások kimutatják. Csakis lóháton vagy gyalog ajánlatos arrafelé utazni. .

Rekettyefalváról irta magát Hunyadmegye egyik előkelő családja, a *Cserményi*. 1664-ben Sigmund Mihály, Mátyás, Ilona, Judit és Gerlistei Miklósné, Susanna, a totestdi birtokrészben osztottak. — 1665-ben Mihály Rekettyefalváról irja magát; hivatkozik apjára, Mihályra és *Marsinai* Katalinra, ki Ferencz lánya volt. 1675-ben Mihály megveszi Ohabát *Körmöndi* Fruzina-Csóka Jakabnétől. 1689-ben nagymegyei Keresztesi Sámuel sógorától és urla Cserményi Zsignmontól Felső-Szálláspatak-ot megveszi ezer imperiális tallérért, ezer oroszlánosért s mint maga keresményét nyugtat letélképen. 1712-ben Thordai Ádám Jánosné utalva, hogy 1709-ben a revelatio (Rákóczy Ferencz szabadságharcza) alkalmával Törökországba bújdosott, Rekettyefalva jóságát kisebbik fiának, Thordai Istvánnak testálja. 1729-ben C. Sigmund és neje Osztros Ilona magtalanok lévén, Alsó-Szilvás, Magyar-Bretlye, Szent-Péter, Tothesd, Poklesa, Jó-Valesd, Rekettyefalva, N.-Klopotiva, Trestya, Stey-predrum, Lunka, Corni (Felső-Nyiresfalva), Nagy-Oklos és Kitid mellékbirtokaikat kettőjük rokonaira hagyják. Osztrovi Ilona successorai valának Gródi Balázs és Tonyai Tamás. 1578. junius 2-án Báthory Kristóf, Tustai László, Boldonár Gáspár, György, János, László, Ferencz, és Gyula nevére iktattatja Tustial,

Csula, Boicza, Marga, Böszörmény birtokokat, mint a melyeket ezek atyja és nagyatyja is birtak már.

Csuláról Tustyán és Farkadinon Hátszegre. Csulától Hátszeg felé a szomszéd Tustyá a kihalt *Tustyan*-család otthona. A Simen Domokos által birt udvarház kapuján már 1516 ban olvasta Mezerius a római feliratot. Tustyán református lelkészség is létezett s alig félszázad előtt szünt meg (1867 körül) Jakab lelkész halálával. Tustyán telepedett meg a XVII. században a török elől Szörényből átbújdosott Toronyfalvi vagy toronally Tornya Péter javai „Zörénjmegiében a Törökök által elfoglaltattak.” 1667-ben zajkányi főharminczados, T. Lázár tustyai birtokos. 1677-ben Péter és neje Szemere Anna; ennek lánya Klára, Naláczy István tanaccier, a fejedelem neje. 1682-ben Tornya Péter viczeispán. Hátszegen birtokos. A XVIII. században Mihály 1733-ban, József 1740–56-ig szolgabíró Petrényben laktak. István 1758-ban Lezsnyeken s ott halt el 1798-an Dániel és 1799-ben István is.

Legutóbb Tornya Sándor hunyadi járásbíró, dr. Sólyom Fekete Ferencz, figyelmét a vidéki levéltárrakra irányítván, nagy része vala a hunyadmi történelmi társulat sikereiben Hunyadmegye czímeréről írt s több apróbb történet irat őrzi nevét. Gyula, hátszegi szolgabíró hires medvevadász.

Tustyától Hátszeg felé. Nyugatra *Boicza*, *Valiora* kis hegyi faluk. Majd tovább haladva Hátszeg felé Felső- és Alsó-Farkadint érjük. A Nopcsa László főispán által épített és feljáró terásszán várhelyi feliratos kövekkel díszített kastély most gróf Lónyay tulajdona, a Ruszka-Pojánáig terjedő rengetegekkel együtt. 1448-ban Hunyadi a két Farkadint Kragulussal a Farkadinci családnak adományozta volt. A kastély tonáczáról, miként Hátszegvidék többi pontjairól is gyönyörű kilá-

~~Hátszegiak a Retyezát bányászokra Mint Cseleknál említők,~~
 1475-ben Felső-Farkadin mellett Patak-Farkadint emlegettek. Utóbbival szomszédos *Gauricsa* és *Kraguis*, hol 1848 előtt aranymosást üztek. Innen egy órai séta a Saphira sirja, Felső-Szilvás mögött.

Farkadiról innen Hátszegre érkezve a hátszegi medencze nyugati felét már megismertük s most lassuk a *Sebes* menténi részt.

Hátszeg tőszomszédságában rövid séta Nalácz és a vele szomszédos Vád a vádi Kopasz család otthona. A hajdan vagyonos és előkelő családainkkal rokon Kopasz család Brettyén is nagy birtokos vala. Birtokai a Nalácsi, Buda, Tornya és Bodon családok közt oszlottak fel. Nalácz kastélyát a Naláczy család építette s most gróf Teleky György utódai birják. A parkban látható szép római emlékeket gróf Teleky György ásatta Várhelyen. A Naláczy család 1620-tól szerepel előkelőbb állósokban. 1628-ban N. András Bábolnán a Palatincs-séle birtok egyharmadát eladt Bethlen Istvánnak, aki ott nejével Széchy Mariával lakott is. 1662-ben N. István Apafi Mihály udvari tanácsosa, zászlós úr, Hunyad-Zaránd főispánja hatalmas úr ki 1704-ben halt el Bábolnán Cserei szerint »szép vénséghen« 1681-ben Naláczon N. András lakott. György nyert báróságot s ennek unokája vala József ki 1748-ban született Batizon s ott is halt meg 1818-ban. Egy másik ágból István 1770-ben, lyricus a hires satiricus, ki Hunyadmegye családairól éles nyelvű gúnyverseket írt s akkora könyvbarát volt, hogy útközben is olvasott s ha könyvét el nem végzhette, kocsijába kün maradva folytatta az olvasást.

Nalácról el ne kerüljük a szomszédos Reá-t, hol csendes elvonultságban vezeti minta gazdaságát és gazdagítja természetrajzi régészeti muzeumát galaczi Buda Ádám, aki medvevadászatairól is országszerle hires. Tizennégy medvét terített le s egy izben egymásután öt medvével kelle leszámolnia. A Retyezát vadállományának, természeti szépségeinek alaposabb ismerője alig él ma s muzeumának ornithologial ritkaságai külföldről is figyelmet keltettek. A Buda-család minden tagja örökölte a természet szeretetét s a vadászati szenvédélyt. Buda Ádámnál a hatalmas medvetakarók, szép hiúz példányok mellett feltűnök egy kitömött medvehoces mely a hunyadmegyei töriénelmi régészeti társulat számára gyűjt a látogatóktól. Valóban kár, hogy sok tapasztalatait irodalmilag nem érlekesíti! Reára a hátszegváraljai állomásról Naláczon át 1 óra alatt eljuthatunk. A kik Várhelyre utaznak, azok Naláczon át kerülhetnek oda s Poklisánál térnek ki ismét a vaskapui országútra.

I. Utász 16 1443. ápril 16-án Budán kelt adománylevelében malomvizi Kende János és fiai László, Kendris és Miklós részére

továbbá Kendesfia Kendének Hunyadi János gubernator különböző csatáiban szerzett érdemeiért Zenthpéter és Reyé oláhos »természetű« vagy kenézi részjószágokat adományozta.

Réáról alig egy-negyed órányira a Sebes vízből mesterségesen kivezetett Kírlyita ág mellett Poklisa a népség Paklósája, honnan a csulai More család a XVI. századtól irta magát. 1576-ban More Péter és János Báthory Kristóf táborában vitézkedtek, mikor László Békési Gáspár oldalán harczolt. 1643-ban More Mathe de Paklisa volt szolgabiró. 1688-ban Mózes főbiró. 1711–29-ig Gergely főbiró. 1763-ban István halálával a poklisai szilvási birtok négy felé oszlott. 1838-ban még M. János alispán s 1840-ben Antal szolgabiró. Ezóta a csalidot rohamosan üldözte a sors s az egykor hatalmas család nagy szegénységben halt ki. Poklisa másik családjáról a Pogányról Klopotivánál szólunk. A Pogány-család sirboltja Poklisa mellett az országútról is látható. Ott nyugszik Pogány Ádám árvaszéki ülnök és Pogány György ny. főesperes.

Poklisa és környéke épen a hátszegi lapály közepe, szépkilátást nyújt a Retyezát hegységre. Poklisáról a Kerletya mellett Kernyesdet érjük. 1514-ben Kernyesdi Miklós perel Szacsali Demeterrel Kernesd, Pokliska, Füzess és Poyen jászágokért, meleyeket 1547–9-ben Kernyesdi János és István More Péternek és Muczesdi Péter nejének More Anikónak 200 frtért adnak el. Kernyesdi Jank és fia szerepelnek azután egy perben Brazovai Péterrel a mely perben nemes Apafiné, Sarmaságha Gáspár és Virág Mihály nemesek szerepeltek még onnan. Mátyás király 1463-ban possessio Kursolyest a szálláspataki Erdélyi családnak adományozta. Kernyesden Barcsay Ákos fejedelem is épített volt kastélyt s azon az alapon ujjittatá meg gróf Thoroczkay Miklós országgyűlési képviselő a Kendefy ágon osztályába jutott kastélyt melyben a Kendefy levéltárt is őrizi.

A szomszéd Nagy-Osztro-hol 1465-ben az Osztroi-család Alsó- és Felső-Osztro és Ohabicza ura. 1576-ban Ostroway Gaspari de Pesthen irja magát, de fia de N. Osztrov végrendelkezik. 1615-ben Ostrowi Miklós a néhai demsusi Lukács János Ferencz és János fiainak tutora. 1643-ban O. Mihály nagykáráni birtokait alsónádasi Pap Ferenc vette meg ezer frtért. O. Miklós deflectusain Haczoky László, Ostrowi István, Pap Mihály a nagyosztrói és ohabicai jászágokra. A XVIII. század végén kihalt a család. Osztrón a mai Csulay udvarházból érdekes római felirat látható.

Az osztrói Pap-család valószínűleg a pestényiből vált ki s csak birtok szerint válhadtak el.

Hátszegről Boldogfalva megkülönböztetésül az Alsó-Sztrigy mentétől *Orlya-Boldogfalva*, a miből ma Óralja-Boldogfalvát formálták. A Kendefy-család 1459-diki adomány-levelében Boldogfalva mezőváros, országos vásárral és vámival. A jelenlegi ref. templom Hunyad-megye legépebb római stylü emléke Frescoiból rchányat Rómer Flóris lepausierozott volt 1867-ben. A

Kendefyek kastélyának kilátása, stíluszerű berendezése egyaránt figyelemreméltó. A kastély lépcsőházában látható római régiségek Várhelyről származtak ide s 1738-ban Kendefy Miklós ajándékából Ariosti ezredes még sokat szállítatott innen el Bécs számára, csak hogy azok a Marosba sülyedt hajókkal Szeged közelében elvesztek. A boldogfalvi juhvásárok országszerte híresek s a havasi juhászok bőrzéjét képezik a hátszegivel együtt. Mindkét vásárt a Kendefy-család kapta V. Lászlótól, illetőleg adományul 1459-ben Mátyástól s mert a Retyezát havas is Kendefy-birtok vala, e vásárokkal ők irányították a havasi juhgazdaságot is.

A boldogfalvi vásárok egész néprajzi kiállításul szolgálhatnak az utazónak. Hátszegvidék sajátos telepítési és ethnográfiai múltja, sőt kiváltságos rendi-viseletükben vidékként máig visszatükröződnek itt. Nem csoda, ha Stefánia trónörökösé is kedvtelvezte ezt a népet, mikor 1882 augusztus 2—6-ig Rudolf trónörökössel a boldogfalvi kastélyt lakták s innen Hátszeg-vidékét bekocsizgatták. A boldogfalvi templom kis harangja: *Gloria in excelsis Deo — Fusit Anno 1650. 10 skai. M. E.* — A nagy harangot Kendefy 1729-ben készítette — Fedeles ezüst kannája: *Paulus Schuster Herman. Anno 1672. die 25 den. Kivül:*

All' meine weg auch frischen muth,
Dar — all meine Sachen.
Befehl ich dir Gott vatter gut,
Du verst noch alle voll machen.

A kastély mellett Apafi Mihály özvegye (árvá) gr. Bethlen Kata iskolát építetett volt s ez a hátszeg-vidéki nemesség gyermekeit 1848-ig elemi oktatásban itt részelteté. Most is van ref. anyaegyháza. A kihalt boldogfalvi Nagy-család a XVII-ik században földbirtokos vala itt a Kendefyek mellett. „1615-beu ~~Kendefy Gáspár, Nagy Sándor, Nagy Zsigmond~~ és Nagy Mihály reliktaja ugyan Nagy árvái, Kopacz Nagy Kata képibén a Zeyk Miklós (zeykfalus) és felesége

Bukur Borbála képben az egyezséget, folytatva alsó-Osztroi Miklósné, Berendi András jószága felől, mel is ugian Berendi jószágnak hivatlatik és az *Apaphi* jószág felől, mel jószág vágian huniadvarinegieben, úgy mint Malomvizen (Szucsevien, Gurevien), Walyen, Dilsen, Szent-Péterfalván, Osztrozelen, Kernezdeu, Ondjakfalvan, Nuxoran, Orlia, Boldogfalvan, Varaljan, Pallan, Bukovan, Pakesden, az Malomvizen és Orlia-Boldogfalvan valo udvarhazukkal és hozzávalo öregnsekkel stb. Tehát a mai Kendefy jószág egyszerűen Nagy birtoka vala s Apafi őrökös.

Orlja (és neu Öralja) Boldogfalvától ágazott el a római út és északra a Sztrigy balpartján Dedácsnak és délre a Vulka hágónak. Mielőtt a Sztrigyet tovább követnök, látogassunk fel a Sebes jobbparti vonalán a Kendefyek malomivizi lovagyárához.

Baresd községét érintve balra onnan Szacsal, báró Nopcsa Elek képviselő kastélyával és mintagazdaságával. Nopcsa Elek erdélyi kancellár neje, Naláczi Borbára, a XIX-ik század közepén itt valóságos testőrséget szervezett volt jobbágyaiból s vaserélyivel vezette birtokait. A Szacsal család is szerepet játszott innen. 1514-ben *Zatzialy Demeter*, „ki Kerniesdi Miklós fiával, Lászlóval perel a Korniesdi, Paklichai, Fizeti, Gullatzi és Pojeni portiokert.“ 1643-ban Szacsali Péter de Vad szolgabiró 1664-ben László mint főbiró. 1676-ban Szacsal Andrással kihal a család és Apafi M. a családi kuriával együtt Csopcat, Reat, Szentpéterfalvát Buda János uránnak a leányágra donálta, minthogy Buda Jánosné leánya volt a Szacsal családnak. 1711-ben ezen jószágókat »az akkori villongó időben Puj Mihály megkére Leopoldns császártól, *Buda János* ellenmondása daczára meg is nyeré. A Szacsali testvérek: Mátyás, Pál és Péter is pert indítottak 1681-ben s 1711-bert járt le e hosszú per, s a tanúk azt vallották, hogy Mátyásch nem volt Szacsali-ak, hanem Suki-ak. De azért a ~~Szacsal~~ nevet tovább használták.“

Az előbb *Reával* 1443-ból említésbe hozott Zentpetherl, Szentpéterfalvát érintve Malomvizig több köz-

segébe nem vezet a megyei út. Jobbra marad *Oncsok-falva*, melyet Osztrovel, Malomviztorok, Sebestorok birtokokkal a XV-ik század elejétől birtak a malomvizi Kendefyek. A kihalt Vonczokfalu család is itt lakott. A XIX. század elején telepedett ide a tóti Apáthi-család. A család a XVII-ik században tünt fel. 1603. jan. 7. Gyuláron Zalánczy István szolgabiró, a Szászvároson lakó Fany (valószínűleg Fancshy) Estván Deákné asszonyának, Apáthi Anna asszonynak egy jobbágytelket a jobbágygyal s egy üres telekkel 52 frt. 1610. Tamásbatápába iktatták Thorda Péter diákot nejével, Apáthi Annával.

Malomviz épen a Retyezát alján helyezkedett el, s a Retyezát egyik tengerszeméből eredő havasi patak mentén épült primitív fűrészalmokkal dolgozta fel a legújabb időig a lakosság a retyezáti fenyveseket. Újabban a rendszeresebb kihasználás korlátolja ezt a sapazarló erdőgazdaságot. A malomvizieknek ma haltenyésztése, főleg juhászata jelentékeny. Bátor és ügyes vadászok s azért a retyezáti zerge- és medvevadászokhoz innen és a szomszéd Klopotiváról keresik a hajtókat és puskásokat. A Kendefy-család erdésze vezeti ezeket a vadászatokat is. A Kendefyek kastélyszerű régi udvarházkukat pusztulásnak engedve, egyszerűbb szállást tartanak itt maguknak. Malomviz felső részét, a Kendefy-vár alatt, Malomviztoroknak nevezték régi okleveleink. Ma Szuszenynek emlegetik. Hatalmas dió- és gesztenyesák közt érkezünk a várhegy alá s a Retyezátra menet vagy jövet hat órát kell arra szentelnünk.

A malomvizi Kendefy-vár. (Helyi néven *Kolczvár*.) A Kendefyek lovagvára a szinte hozzáférhetlen mere��ksgü, 726 m. magas szíkláról (Kolcz) tekint alá a völgy látogatójára. Oláhosan Kolcz-nak emlegeti az egész vidék. Valódi kulcsa vala a Retyezáthoz vezető hegyi ösvénynek, mely déli folytatását a Román-Zsilra,

a régi Nagymezőhöz (Cimpu luj Nyág) s azon át Romániába nyerte. Még 1738-ban is, mikor Lobkowitz lovag őrködött a Vaskapu-hágónál Hátszegvidék fölött, portyázó törökök merészkeдtek a Retyezát havasán át. Már 1394. november 24-én János és Kende, Kende fiainak kérelmére, Frank erdélyi vajda megerősítő Bebek László és Imre vajdák levelét a szomszéd Nuksora birtokára, kikötő azonban, hogy a midőn ugyanazon jogokkal és szabadalinnakal birják a járást, mint atyjuk; de évente Szent-György-napján a függés jeléül egy ökörrel adóznak a hátszegi várnagynak. A Kendefy-család 1404-ben új adományként kapta a szomszéd Nuksora falut s birta Malomviz, Malomviz-torok (mai Szuszeny), Sebestorok (mai Gureny), Osztrovel, Oncsok-falva szomszédos birtokokat. 1453-ban V. Lászlótól Wirközt nyerték meg. (Ma Hobicza nevet visel.) 1440-ben „Pathak“ possessiót, mely Hunyadi János 1453-iki oklevelében Havaspatak neve jő elő s ma Valea-Dils szomszédos község.

A Kendefy-család Hunyadi harczaiban kiváló részt vett s elévülhetetlen érdemeket szerzett a határszáli havasok védelmében, a mint azt Mátyás király 1459-diki oklevelében magasztalólag felsorolta. Malomviz-vár szolgált menhelyéül a hátszegvidékieknek nem egyszer a török becsapások ellen. Igy 1648-ban is. A rege szerint Kendefy Ilona a vár erkélyén üldögélve font háza népével tatár rabságba esett férje váltságdíjára s oly finom szálakat eredetített, hogy a mélyen alant zuhogó Malomviz kies habjaiba futott le orsója. A várút Uncsuk-falva felé ereszkedett lankáson alá templomot is tartott itt s lenn a Malomviz balpartján romokban levő templom falán több régi nevet olvashatunk most is. Igy: Tobias Decsi de Borosnyo hic fuit paedagogus Nicolai Kendesi 1692 — a ki később ministerként is megörökítette nevét. 1627-ben Ikafal Márton vala Kendefy Mihály udvari papja, s a hátszegvidéki nemesi ág fiainak iskolát is tartott a Kendefy-család.

A vár alatt József koráig bazilita-kolostor is állott. Ma már csak pusztuló rom mindenannyi, hova azonban évente sokan elzarándokolnak. A közönség ma oláhos. *Kolczvár* nevet emleget Malomviz vagy Kendefy-vár helyett. A vár oldalán néhány termeszes szelid gesztenye-fa lep meg. Alant egész ligetet képeznek a szelid gesztenyefák és terebélyes diófák, melyek termését összesen maczkó uram is megdézsmálgtatja.

Kirándulás a Retyezátra. (A Retyezát hegység és környéke.) Hátszeg-Váraljáról meleg ruhákkal, előre megrendelt fuvarossal, vagy a Hátszegről oda járó fiakkerek egyikével és több napra élelemmel jól ellátva tengelyen érkezünk Malomvízre, hol a jegyző, a Kendefy-család erdésze vagy a fogadós is előleges megkeresésre lovakról, kisérőkről és kalauzról gondoskodik. A malomivizi nép jól ismeri a hegységet. (Ló egy napra 2—3 korona, kalauz legalább 2 korona s még egy kisérő okvetlenül szükséges tűzgyújtásra, fel- és lepakolásra stb.) A tulajdonképeni Retyezát-hegység a Vaskapuhágó (656 m.), illetőleg a Bisztra-völgytől a Sztrigygig s onnan Banyiczán (754 m.) át Petrozsényig képzelt határok közé esik, s D.-en a Román-Zsil teknője metszi; mig É.-on a hátszegi medencébe súlyed. A szoros értelemben vett Retyezát arczulatát csupán a hátszegi völgyből szemlélhetjük, s É.-on, Ny.-on ép úgy, mint K.-en a hegység nagyszerű tagozatát az oldalágak láthatatlanná változtalják.

A hátszegi medencének 16 kilométernyi átmérőjű előteréből azonban úgyszólva minden átmenet nélkül fölönökdedő hegységnek 23 kilométernyire fejlődő csipkés gerincze a belőle kiszökellő kúp-alakzatokkal nagyszerűleg idomított szoborműként trónol az egész vidék fölött. A 303 m. magasságban fekvő boldog-falvi Sztrigy-hídtól a Retyezát 2477, sőt a 2566 m.-re

felszökellő *Pelágá*-ig e 2560 méternyi magassági különbözetet egy szempillantással átöllelhetjük. E kopár meztclenséggel égnek meredő sziklafalak alján, a köomlások fölé kapaszkodó henye-fenyő szakadozott foltjai után, a fenyvesek körömor palástja borúl a völgyzugok fejeire s enyhítgeti az ormozat kietlenségét. Alább a térséghoz hajló hegyfokozatok bükös lábai alól hegyi rétek nevelő zöldje virít; mig a gyönyörű völgylapályon elzavart falucskák karcsú tornyai integruek hivogatólag a vándorra.

A zúzinók rideg világától a gyümölcs- és tölgytenyészetig az összes tenyészrégiók látókörünkbe esnek. Épen Malomviz festői lovagváránál a malomvitztorki gesztenyésből emelkedik ki, közvetlenül a hátszegi völgy gyümölcs- és tölgyrégiójából az alsó erdőör (*regio montana*). Fő jellegét a bükk adja meg, de fehér juhar, kőris, mogyoró, piros berkenye járulnak tarkításához, s a kimerülőben levő oldalokon nyíresek tengődnek. Föntebb a fenyvesek sötétlő öve árnyas oldalokon már 1000, rendesen 1300 méterrrel kezdődik, s kedvező lejtési s talajviszonyok mellett 2000 méterig hatol fel. Alsó határát a bükösök mind magasabba szorítják, mig felső szegélyzetén a széldöntések, lavinák s a juhászok oktalan gazdálkodása pusztít. A lucz- és jegenyesfenyő-állabok felső határán a czirbolya vagy havasi fenyő (*Pinus cembra*) utolsó mohikánjai dacolnak a végenyészettel. Fent a zergék által kedvelt szirtfokok párkányzatán a Custuráknak nevezett omlásos gerincek alján a havasalji régióban (*regio subalpina*) 15—20 m.-nyi körbe kigyódzó törpe- vagy hérczi fenyő (*Pinus montana*, *P. Mughus*, *P. Pumilio*) és a hasonló képződésű törpe boróka (*Juniperus nana*) foltjai tar-tóztatják fel a kő-zuhatagokat. A verőfényes déli szirt-

homlokzatokon mint a Retyezát ábrázatán (*Faca Retezatuluij*) a Szlevej, vagy a *Zenoga* gyönyörű tengerszem hátterében a Saselor-tetőn *alpesi rózsa* (*Rhododendron myrtifolium*) ligetei főleg julius végén, augusztusban halványpiros virágukkal élénkítik a zord sziklák benyomásait. A tengerszemek visszavonulása után kialakuló tőzeglápok a *Carex dácica* és *pyrenaica* dús tenyésző helyei. Az 1800—2100 m. magas tarajzatos horgos szirtfalakon *Ranunculus montanus*, *Alyssum Wulfenianum*, *Draba Aizoon*, *Viola biflora*, *Geum reptans*, *G. montanum*, *Sedum ultratum*, *S. repens*, *Saxifraga bryoides*, *Campanula pusilla*, *Gentiana verna*, *Possa alpina* tenyésznek. A tengerszemeket Jézer néven emlegeti a parasztnép.

Malomvistől a Riumore (Malomviz) mellett ajánlatos d. u. Valea-Raskáig (5 ó. lóháton) menni, s ott a fenyőszélen szabad ég alatt tölteni az éjet. Hajnalban a Picsoru-Colczulujtól kezdődő kőgörgetegen előbb futó-fenyő között, utóbb sziklákon óvatosan kúszva haladunk, erősen kifárasztó (3—5 ó.) hegyimászás után a tetőig, hogy reá 6—7 óra közt oda érkezve a kilátást élvezhessük. Tiszta időben É.-felé egész Kolozsmegye Nagyhavasáig (Muntyele mare) ellátni. D.-re a kilátás korlátoltabb; két tengerszem: az *Iker* (Zyerine) és *Fekete* tó (Teu nyegru) látható a futó-fenyő által leplezett sziklák közt. K-re és Ny.-ra a Paring, Vulkán és Cserna hegységek határolják a kilátást.

Az isztinákon kívül egyéb felhasználható menház a Retyezát hegységben nincs, kivéve a Kendefy-családnak a Retyezát É.-i lejtőin levő erdei munkás telepét. A Zenoga vadászkunyhója meg van rongálva. A nagyszebeni Kárpát-Egylet a Retyezátra vivő ösvényt színes jelzéssel látta el. A Retyezátról lejövet a Fekete-tó

mellett a Kuszturákon át a Zenogához való átkelést csakis biztos hegymászó kísérheti meg. Az út rendkívül fárasztó s folytonos kőgörgetegen át irányát csak a juhcsapások jelölik. (5 ó.) A futó-fényő még nehezítí a mászást. Zergéket itt a Retyezátról is látni.

Rudolf trónörökös is vadászott itt 1881. augusztus 1–6-ig. A Zenoga-tóhoz kényelmesebb és nők által is bejárható út kinálkozik a Sebes mellett, a klopotivai völgyön át. Matomvizről (fél ó. alatt) Sebesviztorokhoz (Gorény), onnan a Szilaj-hegy mellett a viz mellett szép kaszálókon, árnyas erdők alatt a Kroch-vizeséshez jutunk (1 óra). Idáig kocsival is jöhetsz. Innen a Retyezátról jövő Zlata torkolatáig 3 ó. hosszat tart az út. (Közben az „Ördög hidja“ nevű veszélyes hidlás.) A Zlata-toroktól kezdődik a hegymászás az Aragyes laposára. Onnan hajtunk D. re a Zenogához.

Klopotiva. Onnan fel a Sebesviz (Riu mare) völgyén. Malomvistől keletre a Sebesviz torkolatával, terebélyes diófák ligetei közé rejtőző Sebestoroktól (Gurény) a szilajul tomboló Sebes árján kocsival átgázolva, vagy a ki szédülni nem szokott, a pallón áthaladva érjük Klopotivát. Neve a Sebesnek főleg éjjel messzire elhangzó zúgásából ered. A klopotivaiak bátor medvevadászok, ügyes pisztránghalászok. Rudolf trónörökös retyezáti vadászataihoz is innen kerültek ki a legügyesebb puskások s nem egyszer birokra kelve maczkó urámmal, főleg őszssel, mikor a juhnyájak lehajtása után medve uramat az éhség leűzi a hegység szélére s a sebesviztoroki diófákat, szilvásokat, kukoricásokat dézsmálgtatja. *Nandra* Ábrahám volt legbátrabb medvevadász. A helység református egyházát néhai Pogány György főispánsága alatt újra építette.

Klopotiváról több nemes család származott. A Neudra-család egyszerű sorsban él most is. Legmagasabbra emelkedett a Pogány-család, mely a XV. században brettyei előnévvel tündik fel. 1468-ban Mátyás király brettyei Pogány Györgynek, mint a szent korona erdélyi

vámjövedelmeinek kezelőjét (*Exactor proventum velcti-galium S. Coronae Transsylvaniae*) utasítja: „hogy azon csekély, jövedelmeket, melyek Verestorony körül, nem kereskedelmi árúktói, hanem vám alá nem cső árúktól szoktak vétetni és melyeket ő Szeben városa kérelmére Verestorony fentartása végett ennek adott át, többé ne szedje.“ Úgyanekkor Imre szörényi bán és Csicsó várkapitánya. 1538-ban kolopotivai *Bagoch* István és klopotivai *Pogány* János igényelték *More* István kihaltával Felső-Farkadint és Ohabát. 1633-ban Zallaspataky Ferencz, alias Costa per iratán: „*Pogan* István, P. Mihal ifiubik nklopotiván Humbn lako ns. Zemeliek és Zatsalklopotivai P. Mihal eiregbbik és az sia Andras ns. szemlyk.“ A család ezentul itt és Poklissán szerepel s főhivatalokat visel. Egyik ága a XVIII. században Alsófejér megyébe származott át. Ebből vált ki György. 1848-ig Alsófejér megye alispánja. 1861—75-ig Alsófejér megye, 1875—90-ig Hunyad megye főispánja, ki késő vénségében, 85 éves korában Déván, 1890. március 24-én hunyt el. Ennek Károly sia előbb képviselő, most Krassó-Szörény megye főispánja. A Klopotiván maradt Pogányok egyszerű emberekké törpültek.

Klopotiván tünt fel a karánsebesi Simon-ccsalád is, mely előbb Klopotiván utóbb Ó-Brettyén birtokos 1669-ben Dénes és utóbb István szolgabíró Klopotiván birtokosok. 1758-ban Péter szolgabíró Brettyén. 1805-ben József megyei assessor sia János még közbirtokos nejével Bágya Rózával, de siai János és Lajos már eloláhosodtak s azok ivadékai Samu, Ábrahám, Dániel röni sem tudó földeszek.

A Sebesvíz völgyén fel a Zenogához. *Klopotiváról* juthatunk fel legkönnyebben a Retyezát gyönyörű jezercihez. Legismertebb a Zenoga. Sebesvíztoroktól (=*Gurény*) a *Sebes* (*Riu mare*) szűk völgyén jó darabig szekérrel is járható út vezet fel s a *Kroh* vízesését kényelmesen meglátogathatjuk. Fennebb azonban csak lóháton haladhatunk tovább s az Őrdögimalom szorosnál (*Mora Draculuij*) hosszu hidlással erőszakolják ki az átfutást. A Gura Zlatiig 291 meter az emelkedés (kiindulás Sebesvíztoroknál 490 m. s a G. Zlati 781 m.). Itt pihent meg Rudolf trónörökösünk is vadászatai közben

s ennek emlékére Hunyadmegye 1897 őszén emléktáblát állítatott s azt fényes ünnepélylyel leplezték le. Onnan kezdve a kényelmes völgyi ösvényt meredek kaptató váltja fel, mely a *Vurvu Giocan* niár 1432 m. emelkedik s a bükös regióból a fenyvesbe vezet, A *Stina Radesnél* (2000 meternél) gyönyörű havasi legelőre érkezve egyszerre kibontakozik a Retyezát hegyvilága szemeink előtt. Nyugaton a *Sebes* mély völgyén túl a *Vurvu Petri* 2191 hegyóriásával, a *várhelyi* és *bukovai* havasok törikelege hullámzik. Északra a Retyezát arczulata (*Fatia Retiazatuluj*) s a circus alaku völgyek tengerszeméihez (jezer) ereszkedő futó-fenyő koszoruk fölé tornyosuló kö-görgetegek lepnek meg. E felséges látképek váltakozása közt haladunk a Vurvu Zenoga felé DKeletre hogy beereszkedhessünk a hegység s legkedveltebb tengerszeméhez : a Zenogához. Rudolf trónörököst is elbüvölte ennek vadregényes vidéke s az erdélyi főurak vadásztársasága itt üzte évtizedeken a zergevadászat és pisztrangászat sportját háró Bornemisza Tivadar s báró Jósika Sámuvel vezetése alatt. A hátszegvidékiek leggyakrabban ide látogatnak ki, s az út fáradalmait nők is leküzdhetik. A visszatérés félnapot igényel. Dél tájban a pisztrangok táncza egész hullámnásba hozza a tó tükrét. A vadászok kőkunyhója összeomlott s a meghálás csak jó előkészülettel lehetséges. A tavon nehány szál fából tutajt is rögtönőzhetünk, ha időnk s kedvünk engedi.

A Zenoga épen a futó-fenyő (*Pinus Mughus v. Pumillo*) felső határán kialakult valóságos *morena-tó*. Ennél is szébb a még távolabb, jó félnapi távolságra következő *Bucura* jezer a hasonnevű havas déli oldalán. E két jezer képezik a Sebes legtávo labbi forrásait is.

XII.

Hátszeg-Váraljától Pujig, vagyis az ugynevezett „Torok“.

A Torok vázlatos áttekintése.

A Sebes és Sztrigy egyesülésénél búcsut véve a hátszegi lapálytól a Sztrigy felső völgyére az u. n. *Torokra* folytatjuk utunkat, miközben — legalább a távolból — elvonulnak szemeink előtt azok a Retyezáldali faluk, melyekben a középkori magyarság tömegesebben nyomokat hagyott maga után. Utunk elején a Retyezát arczulatában gyönyörködhetünk. Fennebb haladva a keleti profil is minden inkább háttérbe szorúls Pujnál a Borbátvízi havasok kevésbé tagolt tömege zárja el a Retyezátot. A Sztrigy jobb parti kopár szikláns oldal vízmossásuktól éktelenítve csak Galacz felé kezd érdekesebb lenni, hol az „Ördögasztag“ nevű szirttömegek szeszélyes alakzatai bilincselik le az utazó figyelmét.

Csopeánál a vadászok által kedvelt, szép fenyőerdő kellemes meglepetésül szolgál a hátszegváraljai és sztrigyparti erdőrongálások lehangoló látványa után.

Kőalja-Ohábánál zuhog a Sztrigybe a Szálláspatak gyors vize mely a korojesdi-havasokról eredve Malajesd Felső-, Alsó-Szálláspataka végig rohanva fejezi be rövid pályáját. Hasonló gyorsvízű patak a Maczesdi, melynek nyugati ága Paros-Pesterénél barlanggal vágja át az útjába helyezkedő mésztorlaszt s Maczesdnél egyesül keleti ágával. Bajesd új vasúti állomásnál a Fejérvizen haladunk át, mely a Retyezát szirtágazatának keleti záródásául szolgáló 2486 m. Vurvu máreból eredve a korojesdi-havasok legjelentékenyebb vizeként Korojesdnél zúdul ki a kristályospala hegyóriások közül s Vajdej Fejérvizen át a diluviális fensikba mélyen bevésődő csatornájában vad irainlással keresi a Sztrigyet. Bajesd s még inkább Kőalja-Ohába átellenében a Sztrigy jobbparti, kárpáti homokkőoldal termi Hátszegvidék legjobb szőlőjét. Pujig még a Buda-család első otthonául Rusor és Galacz mellett elrobogva délre a háttérben Serel marad el s túl a Sztrigy jobbpartján megnyíló mellékvölgyben Füzesd házai kandikálnak elő ama szép mészszírték közül, melyeknek középkori magyar neveit alább ismerteljük.

A Torokban szerepelt történelmi családok. A Torokból számos előkelő családunk származott. Az Árpádok magyarságát ugyan új elemek váltják fel a XIV. századtól, de azokból ép oly derék védői támadtak hazánk s a szent koronának, mint az ősimagyarok valának.

Az útunkba eső Bajesdről 1496-ban a Keresztfuri testvérek perében Woik de Boyesd nemes tanuskodott. 1508-ban Joannes Thewrek de Nagy-Bajesd vesz részt a Kendefy-család Galaczi-Fizith hatájárásban. A bajesdi Farakas-családból József 1694-ben Hátszegvidék ref. esperestje Baresden birtokos »hogy czivódás gyermekei közt ne legyen, jószágait a fiuknak hagyta s a leányoknak pénzt». József fia is pap volt s a kuruczvilágban elpusztult hátszegvidéki egyházakat Bajesdről láttá el. 1760-ban Péter és Lászlóval a család két ágra oszlott s egyik ág Zsigmondoltól Alsó-Városvizre telepedett. Ennek utódai élnek ma, köztük dr. Farkas Béla dévai ügyvéd.

Bajesden a Halmágyi nemes család ivadékai léteznek még. Halmágyi Boldizsár Báthory Kristóftól nyerte nemességét 1578-ban. László 1694-ben szolgabíró és birtokos. Utóda Mihály nejével Balika Évával 1761-ben Farkadinon laktak, Erzsébet bárdó Kemény Pálné, Judit Buda Miklósné (a Lászlóé), Zsigmond minden alább Ö-Brettyén laktak. A XIX. század elején Domokos Copea un birtokos és 1821-ben halt el. László fiát és Borbára leányát hagyva.

Utóbbi Balázs Bálintné Borbálvizen. Utánnuk szereplő Halmagyi nem rövidadt; de Bajesden sok egyházhelyi nemes büszkén viseli ezt a szép nevet most is. Báthory István 1572. november 21-én kelt parancslevelében Halmagy Bayesdi de koden, Gywla de Bayesdi et Joann Vitan nemes nemesek soroltatnak fel Bajesdról. A Gyula család is eloláhosodott azóta. A bajesdi Vitan-család donatioja 1578-ben Báthory Kristóftól származik V. János és Jankul részére. 1689-ben »az mosoni hadakozó időkben és háborus szük világban 100 frt vesznek kölcsön Buda Jánostól», aki akkor a Sztrígy-völgy leggazdagabb embere lehetett mert már Barcsay Ákosnak is nagy összegeket kölcsönözött volt és sok birtokot szerzett. 1722-ben István Bajesden birtokos. 1764-ben Péter id. Toplieza Dániel és Nalácezi Krisztina leányát yevén feleségül a Nalácezi Jusson kitidi birtokos. V. Sándor szolgabíró volt a Hóra lázadásról érdekes feljegyzéseket hagyott. V. Sándor árvaszéki ülnök 1813–23 ig s ennek ivadékai élnek Déván s Bajesden kissorsbeli Vitanok vannak. A XVIII. században Bajesden virágzott ref. egyház is megszűnt. A község gör. kath. temploma románstylű épülmény s a vasútról is feltűnik. Állami iskolája van.

A szálláspataki ős nemes-családok. A szomszéd Szálláspatakáról váltak ki a vagyonosabb hátszeg-vidéki családok. 1404-ben Zsigmond király Kenderes, Barb és Koztha kenézeknek adományozza a Szentgyörgyiekkel együtt s V László trónraléptével Felső-szálláspatak, Malajesd, Baar, Krywadia és Merisor egyes részeit is új adományul nyerik. 1411 február 11-én Hátszegen a kenézi székben részt velt Costa filius Jaroslav de Zalaspata necnon Dragula filius Babizin de feyruczy ac Johannes f. Bazarad de Rysary et Ladislaus f. Buda de Rysary Jurati ac universi kenczy certerique Walachy de districtu castri *Hathzak*. 1418-ban részt vesz a kenézi széken Koztha de Zaallas. Ebből fejlődött ki Felső-Szálláspataky alias Koszta-család. Még 1663-ban is így írják magukat Szálláspataki Ferencz alias Koszta. A fenn említett 1404-beli Kenderes a Kenderesiek őse; Barbról pedig a Zerechen-család származott, melynek tulajdonát képezte 1615-ben még a Malajesd vára is, honnan Keresztesi Pál akkor erőszakkal kiüzte Zerechen Istvánnét s ezért Bethlen Gábor vallatást is tartatott még 1625-ben is. Egy 1797-iki okmány is arra utal, hogy a Zerechen-jószágok a Marra- és Keresztes-család közt oszloktak régibb időkben el.

A nagymegyeri és keresztfuri Keresztes-i-család II. Lajos idejében tünt fel Hátszegvidékén, hol Pál kapja Pojen, Merse, Perenodistee, Cserna, Kirva, Iazor, Totest, Demsust és Petrois posses-

sorokat, Várhely (cum lastro) Haeczak (cum curia et molendino.) 1603-ban K. Pál Székely Mózes hadvezére Karánsebesnél, András Boeskai alatt karánsebesi és lugosi bán, 1611-ben Báthory Gábor portai követe. Pál előbb Bethlen Gábor lippai kapitánya de utóbb perbe kerül s hét ezer fittal megváltja magát. Utóbb ismét kegybe jut portai követ. Ennek sia Ferenc 1658-ban Schessi Ferenczel portal követ, 1680 köről Sámuel Felső-Fehér főispánja consiliarius, Drassón hal el 1703-ban s a gróf család örököli Bethlen Sámuelté Keresztesi Mörbárá lévén. A felsőszálláspataki várat ez a hatalmas család építette. 1643-ban nagymegyeri Keresztesi Ferencz és János protestáltak az ellen: hogy hadnagy Szakadáti János a kék gyalogsággal elfoglalta a Szerechen jázságot u. m. Felső-Szálláspatakát udvarházzal együtt valamint Alsó-Szálláspatakát, Malajesden, Kri-vadián, Ohaban, Korolyesden, Kis-Báron, Merisoron lévő portiókat. A Mara-család szintén a Szerechen családdal rokonosult s a XVII. században a Kenderes családdal rokonságban tündik fel. Igy 1628. ápril 29-én Kendres Gábor atyáival Mara Jánossal kétezer fűt vinculum terhe alatt egyezséget kötött a Szerechen jázság dolgában és osztrói Kendris Ferencz nevében is revocalja Keresztesy Pál arrammal hozott végzését. 1667-ben Mara alias Dautsak vagy Laucsak szolgabíró első neje Csolnakosi Maria, második Buda Mária lévén, ennek János fivérértől Mihály, Dániel, István és Izsák származtak s pereltek Keresztesy Pállal nemely a háborusáig időben ki nem nyert jázságokért. Enneb utóda Izsák kuruczvezér, aki 1705-ban a hátszegvidéki családokkal a szálláspataki várban elzárkozott s hősiesen védekezett mignem báró Tiege a maczesdi dombokról rommá lőtte a kastélyt. Ezen az ágon származoit lebáró Kemény Miklósné. A Mara Dautsak vagy Lautsak ágról (1667) a XVIII. százban Gergely 1703-ban főbíró, ennek László sia Doboka-megyében főbíró s László kisebb sia József aranyosszéki főbíró, ennek utóda volt Lőrincz országgylési képviselő s ennek László sia szintén országgy. képviselő és jelenlegi alispán Hunyadmegyében. Ez idő szerint a Mara és Kenderesy-család Szélláspatak főbb birtokossai s előkelő szerepet töltönek be megyénkben.

A maczesdi nemes családok. Maczesdi kisközség Alsó-Szálláspataktól délkeletre ma a Németh László örököök birtoka, hajdan a Maczesdi-család uradalma. 1455-ből »Vlajkul et Dancsul filii Serban de Maczesdi« ismeretesen egy periratból, Thelegdi István erdélyi alvajda által 1496-ban a keresturi Furka ivadékok keresturi és két Boost illető birtokaira vonatkozó bizonyító tanúztatásnál »B w n y e de Maczesdi« nemes

vallott. 1500-ban »*Stanchul de Maczesd, Valentinus Joanni Nicolaus de Maczesd« fordulnak elő. Majd Maczesdi László fia Mihály és Kenderes (nobiles) kert kezdenek Maczesdi Lazul t'éter és Jovul, szintén nobiles testvérek ellen. 1537-ben János király csulai More István magtalan halála következében a királyi szállott Felső-Farkadin nemesi curiájával, Ohába községben 5 jobbágy telket adományoz Maczesdi László és Péternek egyenlő részben. Ettől fogva a Maczesdi nevet használják s 1561-ben Maczesdi Miklós és Katalin Galaczon birtokosok. 1616-ban M. László és Péter Cseszeleczky Boldizsártól retroszt 600 frtért megvásárolják. 1629-ben M. Katalin (id. Buda Péterné) M. Péter és neje Sárkoezi Erzsébet testvéreikkel perelnek. Keresztesi Pállal Petrosz felett s Puy Menyhárt tanuskodásával elbeszélik a pert. 1666–75-ben Felső-Earkadint Maczesdi Ilyés nova donatiot nyer Apafi Mihálytól 1675-ben szolgabíró s mert csak leánya volt (1685-ban sz.) Alsó-Farkadin, Gauricsa, Pestény, Maczesd részjószágait apósára: B u d a Jánosra hagyta s még életében kiadta Lukács János vejének Grott, Kis-Csula, Valiora, Feketebérc birtokait. Ilyéssel kihalt a család fiaúga a mint Apor Péter is felemlíti. Maczesdről még a J á r i nemes család volt ismertes. Puj Dánielné másodszor Németh László 1848–9-ben háromszéki kormánybiztoshoz és legutóbb Hunyadmegye közgyájmának volt neje Jari Jár László fia hamar elhalván, három gyermeké eloláhozodott. István Várhelyen oláh földmives.*

A malajesdi vár s a paros-pesterei barlang-vár. *Maczesdtől* és *Szálláspataktól* délre *Malajesden* a Zerechen-család várának romjai érdemlik meg figyelmünket. Még délebbre *Paros* több egyházhelyei nemes de elparlagosodott és eloláhosodott családdal. A Parosi nemes család a XVII. században, 1638-ban Parosi István Fábián János és Fábián Istvánnal M.-Brettyén Keormendi Miklósnak eladják Sztrigy-Szent-György Ohábot, 1675-ben Parosi Demeter Alsó-BzilVáson birtokos s ezt a praedicatumot is használta. *Paros* megtétlen figyelemreméltó az elfalazott barlang, melyben a kuruczok védtek magukat. Nehány lőrészét épséghen találtam. A barlangon végig lehet gázolni. A barlang körül eső házcsoportot a barlangról Paros Pesterenek nevezik.

A keletről következő völgyben Vajdejtől délre
Corojesd havasaljai falut Mátyás király Kwrololyesth
néven 1463-ban a Szálláspataki ma már kipusztult
Erdélyi-családnak adományozta, utasítván az erdélyi
kanczelárt: hogy az adományos családot vezesse be.

Fejérviz nemes családai. Szálláspatak és Fejérviz mai nevükön láthatólag is első megszállási mgyar állomások valának. Eredeti magyarságuk kipusztultván, 1445-ben a fejérvizi kenézek, mint önseláldozó scgyvertársak Hunyadi Jánostól nyerték Ohába, Fejérviz egyes részeit s erre új adományt kaptak 1453-ban épen mint a szálláspatakiak V. László királytól is. Fejérvizről írta magát a Bálint-család, mely 1529-ben Borbátvizen tünt fel. A XVIII. századtól Ó-Brettyére telepedve a Gridi-családdal rokonosulván. 1578. november 28-án Feyervizi János Tustyai Boldizsár és 7 testvére birtokba iktatásánál szerepel. Ez a család is kihalt. A fejérvizi Hercz a-családból Mihály felsőszilvási előnévvel 1675-ben viceispán volt. 1731-ben István Ó-Brettyén birtokos, Boldizsár 1775-ben szolgabiró, de már egy mástk Boldizsár görög kath. pap. A család azóta teljesen eloláhosodott és elaprósodott. A mostani Bágya-család Fejérvizen Apafi alatt Badja Péterrel tünt fel a ki Józsika László Magdolna leányát vette feleségül s ezzel Kitid, Bacza-lár birtokosa lett az Alsó-Sztrigy mellékén. A Fejérvizen maradt ághból József 1733–39-ben szolgabiró, Mihály Gáspár Gridi-családból nősülve, szintén brettyei birtokos lett. A kitidi Bágya-ág Küküllő-megyében szerepelt legutóbb.

Fejérvizről írta magát, de Borbátvizről származott a Bálint-család is. 1529-ben borbátvizi Bálint István a László Borbátvizen Ohabieza-Urik birtokosok. 1694-ben brettyei Balázs, nemzetes Balázs Bálint Mihály alias Gridi uraimék Bugyul Dániel hites szolgabirót küldik Fejérvizre nzt B. Mihályhoz, hogy a templom mellett a patakig terjedő sundust adja. Ismétlik a felszólított 1712-ben is »jó elkelhető ézüst pénzzel« de a zálogot is. Bálint Mihály csak nem bocsátja ki. Igy kétselé válton Fejérvizen és Brettyén virágzott a család a XVIII. században. 1815-ben Sámuel viczeispán, kir. tanácsos. Ennek egyik fia Ádám 1848–49-ben oláh tribun lett s megfeledkezve származásáról, emberi érzésről, unokatestvéreit is legyilkoltatta. Sámuel unokája Anna a természetvizsgáló Buda Elekhez menjén nőül az ő fiai Károly a mostani főszolgabiró és Ádám reai birtokos s mindenkorban személyes ornithologus. Ábrahám kir. perceptor lánya Ágnessel Pogány Albert öröklé birtokrészét. A B. csa-

a XIX. század elején elérte vitágzása után hirtelen elhanyatlott. Lád Fejérvizen Jánosban kihaláshoz jutott.

A fejérvizi Kys-család is jelentékeny szerepet vitt a megye történetében. Többen közhivatalokban jeleskedtek. A család legutóbb Déván szerepelt s ott 1889-ben Kys Alberttel halt ki.

A Rusori család. 1519-ben Rusora és Scelen István és János. 1596-ban pestényi Pap Miklós halálával a fiscusra szállott jóságok átvételével Russori László de Russzon nemes ember. 1636-ban Russori Mihály és Mátyás nyerik a russori jóságot, melyet Maczesdi Lászlótól Cseszeleczki Boldizsár éa Pernyeszi Erzsébet 600 frtért és 100 juhért vásárolt. 1655-ben Petros felét id. Buda Péter és neje Maczesdi Anna vásárolják meg, »ha t. i. a fejedelem II. Rákóczi György is beleegyezik. 1695-ben Sigmond »a mostani sulyos portiázás miatt veszen Buda Jánostól egy czikkny aranyat, hogy Anicza hugát Márton Sámuelnek escontentalja«. Házasság által a Buda családra is szálnak a Russors javak. 1831-ben halt ki Rusori Erzsébet Serestely György özvegyével Alsó-Városvizen a család.

A Rusortól délről Serérlől a seréli Kenderesi család irta magát. Ott ugyan 1551-ben sereli Russori János lakott s 3 jobbágytelket adott el zeyksfalvi Zevk Istvánnak. Ugyanazon évben Kendres Sámuel Péter fia Csulai Ilonát és János fia Pny Annát vevén feleségül ösei lesznek a seréli Kenderesieknek. A család hivatali téren is sok tagjával képviseltette magát s legutóbb Dévára került.

Galaczi Buda család. Most érjük Puj előtt a vasútról is látható Galaczot, a Törökknak régebben egyik legvirágzóbb s ma nagyon eltörpült községét. A vasútról is észrevehető pusztuló udvarházak a Buda családéi voltak, mely család innen kipusztult az alsó Sztrigy mellé költözött.

A galaczi Buda család öse okmányilag kimutathatólag az 1418-iki kenézi széken Hátszegen a királyi udvarházból működő Buda de Wad lehet. Egy 1499-iki periraton galaczi Vitéz Jankó- és Miklós a Buda fia Kendefy Mihályyal és Lászlóval békéegyezségre hivatnak fel. A fejedelmek alatt fontos hivatalokban jeleskedik a család és nagy vagyonra tesz szert. 1598-ban János portai követ, 1620-ban Péter Bethlen Gábor kapitánya. Egyetlen fia János szintén portai követ. Péter 1647—57-ben viceispán nagy tekintélyű úr kinek neje Barcsai Anna, a fejedelem nővére vala. Nagy vagyonát ezen összeköttetésnek köszönheté. Igy szerzé Vályát is ezer-nyolczsáz frt zálog fejébe s ezt Apafy is helybe hagyta hosszu per után 1665-ben. 1662—87-ig László főbíró s nejével Szilvásy Katával Galaczot és Vályát birták. Gáspár 1687-től viceispán (neje Fejérvizi Ilona) Szilváson. János viceispán 1661—75. Apafi portai követe ki nehéz viszonyok között birtoka egy részének felaldozásával szolgálta a hazát és Zsupeny Buren y havasalföldi falvakban is birtokot vásárolt. Általában a XVII. században folyvást emelkedett

a család. A XVIII. században is új birtokokat szereznek András Felvinczi Annával, kinek anyja Maeskási lány a Maeskási részt Miklós pestesi Balog Susával a Balog részt s második nejével, Turóczi Terézzel is új birtokot nyer s oly módban volt, hogy végrendeletileg meghagyta 1739-ben, hogy a mig felesége nevét viseli 6 lovas hintóban járjon s édescedáljon két fellajtár.

A Buda család így a megye legelőkelőbb családaival rokonosulva széttérjedt birtokaival nagy befolyást gyakorolt. A legujabb generatioban a természettudományok iránti hajlam tűnik ki. Elek már 1842-ben ornithologiával foglalkozott s fiával Ádámmal Hunyadmegye madár faunáját, kövületeit gyűjtötte össze reai muzeumiában. Károly is ép úgy érdeklődik a természettudományok iránt s ép oly jeles vadász is. Velük kezdte apjuk vezetése alatt természettudományi kutaiásait unokatestvérük Csató János, Alsó-Fejér megye alispánja is. Buda Imre Görgey hadsegédeként tünt ki 1848–49-ben s az ő buzgóságának köszönhetünk legtöbb családi oklevelet.

Galaczról vált ki a ma elöláhosodott Herny a nemes család. 1682-ben Kristóf szolgabíró galaczi jáoszágát Buda Péternének Barcsay Annának adta el. 1785-ben Máthé mint a galaczi ref. egyház gondnoka a Hóra-lázadás okozta károkat megbecsülteti s az ő neje: Bobik Sára építette a bretyei reformatus tornyot is 1790-ben s mint másodszor özvegyült Puy Dánielné halt el 1830-ban Bretyén. A XIX. századra átmenőleg a család többi ága elszegényedve elöláhosodott s őseiről is alig tud már.

Galaczon a Hóra lázadásig ref. templomi és egyház is létezett, melyet Bethlen Gábor idejében Buda János feleségével Márgai Máriával építetett volt. A papok közül 1674-ben Válya István, 1727-ben Brassai Samu jeleskedtek. 1760-ban utcai gyermekek játkáhól leégett a templom s alig építették a buzgó hívek újra 1788-bau az utolsó török becsapás áldozatául esett („mikor a pogány nép tüzétől nem menekülhetett meg Hátszeg vidékén az Torokban semmi“.) A megapadt s másfelé települt hívek többé nem állíthatták helyre egyházkukat. A Buda család udvar házai is pusztulnak.

Ősmagyar határnevek. *Füzesd*, a régi *Füzecs*-ből 1495-ből. S ki gondolná, hogy a Sztrigy átellenes partján észak felé a kopár hegyoldalokon több kilométernyire elszóródó *Füzecsre*(ma helytelenül Füzesd (vonatkoznak egy 1495-beli határbejárásnál Galacz, Puj, Ponor között megörökített eme szép magyar határnevek *Füzespatak*, *Dióspatak*, *Szamáros patak*, *Balogviz*, *Fejérkőhegy*, *Nyiresvápa*, *Szilfahatár*, *Oroszlánhegy*.

És ugyanabban az oklevélben clé jő már az oláhos Cimica, Dunai, Óvica, Ponoričs is. Ez tehát azt igazolja, hogy azon a vidéken is és különösen Szállás-patak, Fejérviz, Puj és Füzececs környékén oly tömeges magyarság laktatott korábban, mint épen Déva körül s a szép magyar helyneveket úgy örökölte a tatár, kun, bessenyő pusztítások után a Balkán felől betelepitett új nemzedék.

Puj nemes családai. S ezzel elérkeztünk a felső Sztrigymellék középpontjára : a *Pujra*, mely kis terjedelmével, szegényes kinézésével alig árulja el, hogy szolgabirói, járásbirósági székhely, posta-táviró-távbeszélő állomás, állami iskola és több úri család otthona. A hilipi Lengyel-család csak a legutóbbi időben származott Pujra. A lészai Litterati Lészay-család Fogaras földéről származott Szászvárosra, hol Dániel hires orvosként hunyt el. János, fia, a Puj-családból házasodva telepedett Pujra s több vállalata mellett a ponorohabai cementet is ő fedezte fel.

Puj ős családja a Puj, Puly, Puyi család már a keresztfürdői Furka-család birtokperében 1496 tanuskodó nemes személyek között feltűnik. 1508-ban Petrocz, Riusor, Krivídia, Nagy- és Kis-Bárár határjárásánál találkozunk ismét egyik tagjával. 1660-ban Demeter szolgabiró. 1669—74-ig János főbiró volt. Galaczon, Brettyén, Bacsaláron lakott a család több tagja, rokonságban állván Hátszegvidék többi családaival. Legutóbb Zsigmond főszolgabiró vitt jelentékeny szerepet Pujon, hol közszeretetben hunyt el 1888-ban. Fiaiban és oldalági rokonságban tovább él a család.

Pujtól a Sztrigyen átmenve a Magura-hegyen krétakori kövületek (Acteonellák) találhatók. A Sztrigy jobb partja római építkezés nyomai. Innen Fegyer felé Ponoriéra szép kirándulás.

A Ponori- és Thewrewk-család otthona. Pujjal átellenben a Sztrigy jobb partján Ponor és Ponor-Ohaba már nevükkel figyelmessé teszik az utazót, mert a Ponor-Ponor szláv nevezés mindenütt barlangokkal, buvópatakkel és dolinákkal (ravaszlyukak) áll összeköttetésben. A Ponori patak hatalmas erővel zúdul ki egy barlangból, meiybe nem hatolhatunk e miatt be. A ponorohábi barlangba a patak szakad be, de annak tágas előcsarnoka járható. A vidéken még több barlang is van. Ponornál a rómaiaknak is kis álló váruk (castellum) volt. Ponorról két család írja magát u. m. a Török és Ponori.

Ponori Török-család 1508-ban Petrosz Nágybár határálnál Ioannes Tewrek de Nagy-Bajesd királyi ember. 1588-ban Balya Jánosné Tewrek Anna. János II. Rakóczi György portai követe, ille kapitánya, ki a Vaskapunál Barcsay Ákosossal vivott csatáiból elikésett 1770-ben Paulus Ponori alias Török de Ponori Cott Huny alt supr. Judl. írta magát. 1779-ben Ponori Török alias Polrik Gáspár és 1782-ben Petrik Gáspár, alias Török de Ponori írta magát. 1796-ban néhai Vadas Mózesné Barcsay Julianna végrendelete Ponori Török János us Huon perceptor és Ponori Török Pál a vhunyadi fiscalis uradalom tiszttartója írtak alá. János ága nagybirtokos. Árpád s sia Béla főszolgabirók. A Pál ágából Tewrek Emil, Aurél, Árpád budapesti tanárok. A Ponori család 1639-ben tűnik fel Ponori Pálne More Mariával. 1712-ben Susanna livadiai birtokos. 1730-ban János és neje Gridy Sára már ponori birtokos, kiknek leánya Bobik Jánosné Brettyén. A Ponori János temetésén 1758-ban Ponoron a család tagjai nagy perbe keveredtek s a vármegye is actiót indított volt Ponori Pál ellen. A család a Pogány, Török, Csulay, Balia családokkal rokonosúlva folyvást emelkedőben van. Ponori Sándor nyug. kir. törv. elnök országgyűlési képviselő. T. Arpád, Béla Cs. Lajos főszolgabirák stb.

A ponoricsi barlangok és buvó patak. Ponorról északra Fegyer Karsztjellegű mészszerűekkel, számos dolinával. A Dealu Padesiu (1028) érintésével honnan gyönyörű kilátás fogad, jutunk el Ponorics házcsoporthoz, melynek buvó patakát; két barlangját Kalán felől a Kitidi völgyén Lunkányra menőleg is elérhetjük. Az egyik cseppkő-barlangba, melyet Gróf Horváth-Tholdy Lajosnéről *Bethlen Irma* grófnéről *Irma*-barlangnak neveztem el, könnyű bejárni. A másiknak csak első része járható s létrákkal ereszkedhetünk a mélysége. A ponoricsi patak eltűnik s több kilom. ÉNy. egy barlangból *Lunkányi* patak néven tűnik elő.

Ponorics 10—12 hegyi lakásában kényesebb izlésű utazó nem érezheti jól magát. A néhány itt lakó család teljes előzékenységgel fogad és néprajzilag is érdekes szigetet képez e 900 m. m. fekvő hegyi telep.

Innen ÉNy. a Vurvu Felii meredekjén leereszkedve Lunkány-felé a hasonnevű patak völgyén folytathatjuk utunkat s jobbra Csiklovin, balra Siestum telepeket elhagyva hatalmas bükkösök árnyában érkezünk Lunkány hegyi község centrumába ott, hol a Valea Strunguluil veszi fel a kis Kany vizét. Lefelé haladtunkban az uradalmi erdésztlakástól (379 m.) már nyiltabb völgyön folytatjuk utunkat s erdőpusztítások jelzik a völgyi községek közeledését. Bozsorodnál ér véget a kristályos pala kőzet világa s Kitid, Sztrigy-Szent-Györgyon a Sztrigy szelid vidékére érkezve Puszta-Kalánnál szállhatunk ismét vasútra. Nyáron 2 nap alatt tehetjük meg ezt a tájképileg, geologailag annyira jutalmazó kirándulást. Éiji szállás Lunkány valamelyik házcsoportházból vagy Ponoricson, de csakis a szénás pajtákban. Ponoricsról É-ra a Vurvu Zifler mellett Piatra-Rosia hegységi szinterével a Túri-víz szük völgyére s a Dealu Alumulujon (971 m.) át Új-Gredistyre szintén 1 napi útazás lóháton vagy gyalog.

Borbátvíz családai. Pujtól délre a havasok sötétlő tömege alatt a vasútról is kivehető Borbátvíz, melyet a XV. században oláh kenézek nyertek a hátszegi vár kerületéből Hátszegvidék kenézi széke előtt, ugyanis 1412 ápril 16-án Dobrota oláh esperes és vérsége, másrészt Leel kenéz és fia: Barb (de *Burbadwize*) az ő és István, Demeter, Daniel és Gyurka fivérei nevében Borbátvíz kenézségi birtok a Wyrköz birtokrész iránt támiasztott perükkel elbékélték. Az 1418-iki kenézi széken *Barb filius Leel* már felesküdt kenézként működött is.

A borbátvizi oláhok 1457-ben új adományul kapják Vizkőz és Feder községeket. Ponor felét, Barbathvíz és Bárár részeit. Később 1478-ban Ohabicza és Playsor más néven Erők. 1494-ben Ewrekfalva helyiségeket egészzen, valamint ismét Fegyert, Barbathvíz, Ponor és Bárár egyes részeit, melyben különösen a Bari Vajda fi nevű nemes oláhok, így Zethan, Dan, a Dragomer fia és Nag. Ugyanakkor Mező-Livadia (Mezewlywaza) a szomszédságban részben a borbátvizi, részbén a Livadi és Ponori családé 1494-ben. Borbátvízről a már kihalt Borbátvizi-család mellett a Balázs, Baja, Csoka, Jordán, a Pakucsi-családok váltak ki különösebben. A Balázs-családból korunkig megyei tiszttiselők szerepelnek. A Baja-családból 1763-kan István hites assesor. 1782-

ban József viceispán tűnt ki. Utóbbinak hat szép leányát a megve legelőkelőbb fiái vitték feleségül. Igy Róza Keserű Ferenczné, Éva Bertvói Józsefné és másodszor a Hóra lázadásban szerepelt Csepel kapitányné. Sofia Barcsay Lászlóné, Mária báró Bánya Györgyné, Sára Goró Miklósné, Róza Szerecsai Domonkosná. Férfiágon kihalt e hirtelen felelmeleklett család, melynek egyik ivadéka Mária yala Nopcsa László főispán második neje. A horbátvizi nemes Jordán-család szintén főhivatalokat viselt de már kihalt. 1698-ban horbátvizi Jordan János szolgabíró Borbátvizen birtokos. A borbátvizi Csóka-család 169 ben Sztrigy-Szent-Györgyön birtokos. Csóka István és neje brettyei Körmendi Francziska Szt.-György és Ohaba jószágait Cserményi Mihálynak »55 graeci tallérigh, 55 oroszlános tallérigh és fél graeci tallérigh és százkét forinth potura penzigh mely felit in summam 302 frt. zálogba teszi. A család több hivatalnokot adott a megyének.

Borbátvízről nemesi rendeiből emlékezetes a Kalugera cza család is. 1664-ben János szolgabíró. 1702-ben Baiázs Balázs alias Kalugyerieza Totesden jobbágyait eladja mert »sugitus örökségét marháit el nem adhatá«. 1740-bén K. alias Balázs István. 1739-ben Kalugyerieza Miklós 106 esztendős, ki tanuzásnál felemítette, hogy Barcsay Ákos főispánságára (1648—58.) emlékezik. Ilyenformán a Balázs-családdal azonos lehetett a Kalugyerieza-család s mely sajátos (apáczai) melléknevet érthetlen okokból kaphatta. A XVII. századdal elenyészik ez a név is.

A borbátvizi nemesek ref. egyházaat tartottak fenn melynek 1727-ben Farkas József, 1750-ben Janosó Mózes valának papjai. Ez a templom is elpusztult volt az utolsó török pusztításkor. A templom úrasztali terülein sok családnév van a multból megörökítve.

Kirándulás a borbátvizi havasokra. Borbátviznél zudul ki a Retyezát-hegységből a Borbátviz, mely közel a Fejérvizhez a Vurvú Pelagától keletre a Vurvú Papusi (2404 m.) alján apró tengerszemekből Nagy víz (Rui mare) neven gyűl össze s előbb keleti, majd ÉK. irányt követ. A Retyezátnak a Sebes után legnagyobb és leghosszabb vize, melynek völgyén épen a Retyezát szirtvilágába vezet s azért Puj a keleti hegycsakak bejárására alkalmas állomás. A Borbátviz és Fejérviz felső ágai közé ékelődik a Vurvú mareből keletre a Corojesdi havasok 2000 méternyi gerincze, melyből a Lencsi suluj (2065) és Dealu Cosma (2066 m) a Sztrigy völgyéből is jól kivehetők.

Borbátvíz mögött Hobicza majd Urik (1491. Ewrek-falva) apró helyiségek lapultak a hegység aljához. A faluk megett meredeken megszakadó hegy-párkány kristályos pala tömegéből rögtön ezer méternél magasabb ormozatok válnak ki s félnap alatt is szép kilátást élvezhet azokról a kinek távolabb kirándulásra érkezése nincs.

A Borbátvíz mind szűkebb völgyében elérve az emlitett fordulót, hol felfelé nyugatra kanyarodunk, nemsokára a duzzasztó gáthoz (1171 m.) érkezünk s onnan északra a D. Cosmara s Korojesdi havasokra juthatunk el vagy folytatjuk útunkat egészen ki a futó fenyő regioban rejtőző tengerszemekig. A Stina de Riu-nál levő kis tengerszemtől délre a Vurvú Papusi sziklagutjára kapaszkodhatunk honnan keletre a Vurvú Custuraig (2235) nehezen járható de észak- és dél-felé annál jutalmazóbb kilátást kináló szirtnyújtvány válik ki. A Papusáról DNy. kényelmes ösvény kinálkozik a Papusi-stina mellett a Dreksam havas széles hátára lapuló havasi legelőn a Bucure tavából eredő Sebes (a katonai térkép Lapusnikja) és a Román-Zsil között. A Drehsamról a Kis-Skokon bereszkedhetünk a Skok szorosba, hol a Román-Zsil vize elbuvik a határszéli pénzügyőr-állomás közelében visszatérve a Papusa havasára onnan a Pelaga (2506) a Bucure (2427) havasokhoz s föleg a Retyezát hegység legszebb és legnagyobb tengerszeméhez: a Bukurahoz (2041) juthatunk el, vagy a Sebes-víz mentén folytatjuk kirándulásunkat.

A borbátvizi havasok erdei medve és siketsfajd vadászokra alkalmas területeket kinálnak. A fenyvesek anyagát Borbátvíznél apró fűrészek, lenn Pujnál legutóbb Kenderessy Árpád által létesített nagyobb szabású fűrészgyár dolgozza fel.

XIII.

Pujtól Petrozsényig a banyiczai vízválasztón át.

A vasúti vonal. Pujtól felfelé. A petroszi csontbarlang (Inkey Béla barlangja). A puji állomástól Petrozsényig csak 35 klm. vonal van még hátra; de azt 66 ívvel kúzdheti le a vasút s $\frac{1}{124}$, majd $\frac{1}{94}$, sőt $\frac{1}{70}$ emelkedésekkel vezet a branyiczai vízválasztóra. Pujtól a Borbátvíz hidján átrobogva délre a Borbátvízig terjedő fensík, görgéleges partszegélye alatt vezet el a vonal. Amott túl a Sztrigyen Ponor és Ponor-Ohaba a Ponori és Török-családok ős fészke felett mind jobban előtérbe nyomuló mészszerűek. A ponori őrházon túl Mező- és Hegyalja Livadia közt az új állomáson áttekintést nyerünk e régi nemesi községek egészséges, jó magyaros képű és magyar származásukat büszkén emlegető nép építkezésére és viselétére. Errefelé már kevesebb a golyvás alak, mint a retyezáltalji helyiségekben. Gyorsvizű hegyi patakok zuhognak egymásután alá a Farkaspataka felől előrerugó diluvialis magaslatokról s balfelől a Sztrigy szilaj árja játszik bujósít az égerfák árnyékában. Alig hagyjuk el Kis-Bárt (melynek fazékárui megyeszerte keresettek), a délről elétünő Valea Petrosului völgyet hatalmas görbülettel (189'65 m. sugarban) 12'5 m. magas

töltésen fűja át vonatunk, közötti hagyva Nagy-Bárá szegényes házait. Épen szembe fordulunk most a Petrosznál ÉK-ról megnyitó felső Sztriggygel, melynek sziklafalai kölé egy nehezen járható ösvény vezeti a vándort. A Sztrigy nevét is Petrosz patakra változtatja s helyenkint annyira összeszűkül: hogy jó magas kerülővel júthatunk odább; majd fatuskókból rögtönzött pallókon kell ballancieroznunk. Az első fordulóban a jobb parti sziklában elérhetetlen barlangüreg tátong. Majd viruló rétek terülnek a zuhogó víz partjára, mig a magasból széduletes szirtfalak villognak alá. A bal parti *Crestare* (1218 m.) meredekjéről a *Sipotuluj* nevű vízzuhatag zaja hallatszik miután a meredek lábától már patak alakjában folytatódik tovább. A mint a jobb partra tér át az ösvény s a *Piatre Pojen* 1132 m. gyér növényzetet tengető meredekje láthatóvá lesz, a helyismerő pásztorok kalauzolása mellett kell a meredekre vezető juhcsapatok egyikére térünk: hogy egészen sen a tető közelében rejtőző petroszi csontbarlangot elérhessék. Ezt az útat kevesebb fáradsággal és tágabb kilátást élvezve felülről tehetjük meg, Ponorról kiindulva; de a petroszi völgy mészszirtjei menet, vagy jövet színtén megérdelemlik a bátor és nélkülödni tudó tourista figyelmét. A háromszögű nyilatával keveset igérő barlang előrészének mésztalapzatán kényelmesen járhatunk. Végső szakasza pinczeszerűleg lemélyed; de egy melléknyiláson a létrahasználatát is elkerülhetjük s a 91 m. barlangot végig járhatjuk. A végső szakasz agyagos üledékeben nagy mennyiségű barlangi medve: *Ursus spelaeus* Blumb csontokat áshatunk ki. Hunyadnegyének emez érdekes csontbarlangját ~~Inkey Béla birtokosról~~ a Retyezát és nagyági Érczhegység buzgó geoicgusa nevéről neveztem el.

A kinek ideje engedi, s lábai a hegymászást bírják az járja végig a Sztrigy szűk völgyét tovább is. Kevéssel a leirt barlangon felül 1 órányira keletnek fordul a fővölgy, majd ismét É-ra haladunk s a Parau Porumbelit elhagyva a Dealu Rigli (1154 m.) Valea Retisiuja után ismét keletre fordulunk a mind szűkebb völgybe. A végső két ág a Vale Zebu (nyugati) és Vale Leucusu (keleti). Utóbbi egyenesen a Dealu Rudirs (1363) vezet, honnan pár óra alatt a Godean vizéhez s onnan Új-Gredistyre lejthetünk be.

A Krivadiai örtorony a Krivadia-patak sziklaszorosa felett. A Kanovich Aladár-barlang. Nagy-Bártól tehát a *Krivadia* vizéhez csatlakozik a vasút s a magánosan álló Krivádia állomásnál megpihenve újjult erővel fog a Zsil vízválasztójának leküzdéséhez.

Az állomás a csuszamlós területen már második helyre került s forgalmi célból tartatik inkább fenn nem kis áldozattal, mert még vizet is a völgyből kell kiemelnie. A krivadiai állomástól É-ra a patak medréből a *Cornetu* szikla oldalán alig 1 órányira elsétálva egyszerre terjedelmes barlang fogad. A barlang hátsó része be van omolva s óriás méreteivel szinte elijeszt. *Kanovich Aladár* volt első erdélyi vasút igazgató nevééről neveztem el, aki *Piski* iskoláira sokat áldozott.

A Krivadiai állomásou kívül rögtön kezdetüket veszik a mészsziklák, melyeket bevágásokkal alagútakkal hagyhat el vasútunk. Az első fordulónál, a mint egy ilyen sziklabevágásból kiérkezünk, épen ott, hol a petrozsenyi út szeli a vasútat, keletre előnkbe ötlik a híres *Krivadiai* örtorony. Épen a sziklapart szélére épült s egykor ősvényét úgy vágták ki a mészkőből. Egészen kerek építmény, összesen 4 megfigyelő ablakkal a keleti és déli oldalon. Bejárója nem volt s annak idején felvonó lépcsővel járhattak ki és

~~bc.~~ Most az egyik ablak kibontásával vált hozzáférhetőbbé. Nyilván az itt Petrozény felé s onnan a *Vulkán-hágóra* irányuló útvonal biztonságára épült s Dacia ilynemű építményeiből a legépebb. Bosznia-Hercegovinában láthatunk még hasonlókat.

A merisori vizesés. Gyönyörű viaducton (593 m hosszú, négy 26 m magas 1482 m nyilású oszloplábbal) dűbőrgünk át. Kevéssel odább egy második következik s ott a 42. őrháztól láthatjuk az É. felé emelkedő *Comarnicelu* szikláról lezuhogó vizesést is. Alig verődnek össze a sziklafokon szétroncsolt vizsúgarak, már egy kis malom szolgálatára kényszerülve folytatják útjokat. Ha a vizesés irányában kivergődünk az erősen letarolt s nehány tengőlő fat csak a csörgedező vízerek közelében mutató sziklák között fenn egy barlangban találjuk a patak forrását. Onnan a Kanovich Aladár barlanghoz nyugatra fordulva érdemes a krivadiai sziklaszorost is végig járni. Kis vízállásnál pár deszkát vive pallóul 1—2 ember segítségével 1 óra alatt végig járhatjuk ezt a ritka szépségű szorost, melynek meredek falai helyenkint majdnem boltozattá érnek s Syringa, Kőris cserjéikkal szinte elfedik előlünk a napot. Egy napi kirándulásra vagy a Krivádiai, vagy az új merisori állomásról kell indulni s az ellenkezőre visszatérni. A *Comarnicelu* vizesést a merisori új állomásig szemlélhetjük.

A Dealu Babi átjárója Vulkánhoz. Az alagútak fel Banyiczáig. Merisor szétszórt hegyi falunak tetszetős kinézést kölcsönöznek csinos munkás házai, melyekben jobbadán olasz kőfaragók lakoznak, minthogy a Krivadia—Banyicza közt vasúti szakasz megépítése óta örökös javítást igényel a csuszamítós ingadozó talajviszonyok miatt s a nagyszámú alagút gondozása is végére mérhetetlen. A szénforgalom növekedésével rendszeres állomást nyert Merisor melynek jelentősége azelőtt sem vala utolsó miután innen délre a 944 m. Dealu Babin át vette útját 1867-ig a határforgalom és Zsil-Vulkánhoz Hátszegről hetenként egyszer itt szálította ki a lovasposta a vámtisztviselőknek és szolga-

bíróságnak, kiket sorsuk Vulkánhoz kötött, a külvilág híreit.

Merisoron felül a mészsziirtektől nyugatra kanyarulva a Pareu Mundra (Szépek pataka) völgyét 175 m sugarú görbülettel megkerülve 29·7 m magas töltéssel hidalták át s 5·5 m mély falazattal erősítették meg a támfalakat, mert a bemetszésekkel feltárt hegyoldal vízerei állandó csuszamlást okoztak a mult időkben. S a bevágások egy részét utólagosan alaguttá kelle boltozni épen e miatt, úgy hogy Krivadiatól fel Banyiczáig az eredetileg ötre tervezett alagút nyolcra emelkedett s a III., a IV. V. sőt a VIII. egy része is ilyen boltozáshól keletkezett. Az alagútak hossza most: I. 98 m., II. 45·9 m., III. (beboltozás) 23·7., IV. 78·5 m., V. 45·2 m.. VI-ik 137·4 m., VII. 143·3 m. s az utolsó mély egyenesen a banyiczai állomásra nyilik 640·2 m. Eredetileg ezeket az itt előforduló tetszetős kinézésű brecciaszerű mészkövel rakták ki: de az elfojtott vizerek azokat szétmállasztván, dévai és aranyi trachittal kelle a burkolatot kicsérálni. A két utolsó alagútat szél fogóval is el kelle látni a nagy hőfúvások miatt.

A vöröses mészsziklák között épen a vízválasztón épült Banyicza állomás közelében szén- és mészégetés foly. Maga a község csakis egy-egy házikóval jelzi az erdős tájon létezését. Az állomás mögött látszó vöröses mészbreccia kibányászással felhagyottak, miután a nedvességhben szétmállik.

Banyicztól Petrozsényig. A Boli-hegy. A Boli-barlang. (Csetatyé Boli). Vigan repül dél felé vonatunk a banyiczai patak mentén, egészen a Boli-barlang közeléig hol 160 m. alagúttal tőri át a sziklafalat. Az alagút előtt már látjuk a Boli-hegy kupját s az alagútból kiérkezve egy pillantást vethetünk (jobbra) annak lábánál kivájódott sziklacsatornára is. A Boli-hegyen faragott koczkakövekből épített újabb őrtrony állott, melynek koczkaköveit 1872-ben ledobálták a vállalkozók s a Banyicza-víz hídjaihoz és alagútjához használták fel. A ki a Boli-hegy meredekjével megnakar küzdeni, a két hid között próbálhatja meg a

kijútást. Csakis a fákba kapaszkodva mászhatunk fel a tetőre, hol az őrtorony állott s honnan elragadó kilátást élvezünk dél felé.

A Boli-barlang alsó kijárója előtt elsurranó vonatról alig vethetünk egy pillantást a barlang felé, mert annak kivezető kapujától a vasúti híd részben elfedi s csak a tajtékozva kirohanó vízről jegyezheti meg hollétét a vonat útasa. De alig érünk ki a sziklák közéből ott vár az új állomási épület, honnan egyik őr kalauzolása mellett 1 óra alatt megnézhetjük a terjedelmes barlangot is.

A vasúttól keletre alig 100 lépésre tárul elénk a hatalmas portale, hol csak túláradások idején foly be a víz. Ilyenkor a jobb felőli sziklapárkányzaton hatolhatunk be odáig, hol a vasút felé fordül a barlangcsarnok. Oda hatol be rendesen a patak is, mely innen a vasúti hídig elárasztja a barlangot, úgy, hogy csakis pallókkal juthatunk tovább. Minthogy azonban a víz a hidakat elhordja, azért esetről-esetre [kell azokat rögtönözni s kirándulóknak a petrozsenyi bányaigazgatóság vagy a vasúti osztálymérnökség megfelelő költségek biztosításával segítségére is járul. Ha nincs ilyen előkészület meg kell elégednünk azzal, hogy a petrozsenyi Kárpátegyleti osztály által építetett hidon és lépcsőzeten a barlang balfelére kerülve, ott kellő elővigyázattal a felső páholyokat végig járjuk. A víz kimosási redőzetei, koptatási barázdái a boltozaton a falakon igen jól kivehetők. A barlang alsó vége régebben egészen a Banyicza vizéig ért. A vasút építői levágták a végszakaszt, hogy áthidalhassák. A patak befolyását a mostani bejárón felül még 50 lépésnyire találjuk meg Egy óriás szikladarabot kell megkerül-

nünk s úgy érkezünk a csúszós, vizenyős erdei úton arra a pontra, hol nagy zuhogással a *Valea Sigura* pataka eltűnik. Záporok idején egész lóvá duzzad fel a patak. A *Boli barlangot*, román néven (*Csetatyé Bolinak*) emlegeti irodalmunk is, nem igen tudva, hogy Csetatyé Boli a hegyi várat jelzi. A homoródalmási barlangon kívül ismertebb barlangja Erdélynek alig van. Több apróbb odut láthatunk még közelében.

A Boli barlang állomástól nehány percz alatt tágulni kezd a völgy, délkeletről hirtelen előbukkan a *Paring-csoport*; amott délről a *Szurduk* nyilása, nyugatra a *Román-Zsil* hosszu völgyét követő határhegység, a *Vulkán-hágó* bontakozik ki a hegyek mögül. Alig hagyjuk el a Magyar-Zsill hidját, fojtó kőszénfüst, üzleti zsivaj fogad mindenfelől, mert a fekete gyémántok hazájába : *Petrozsénybe* érkeztünk.

XIV.

A Zsil medencze. A régiek Zsilje (Sij).

Petrozsény keletkezése, széntelepei és bányászata.
Itt, hol a Magyar-Zsil délről kanyarodik áll Petrozsény, 1867 előtt jámbor havasi pásztornép otthona, ma egész városias kinézéssel bír. Az őslakosság idegenkedve hátról a bányaipar emberei elől s ritkán hagyja oda megszokott ősi foglalkozását: a marha- és juhtenyészést. A völgyet azlán modern házsorok töltik ki s közvetlen a vasút mellett a bányaigazgatósági csinosabb lakások foglalnak helyet. Ide nyíltak keletről a brassói bánya és kohótársulat által megnyitott szénbányák s szemben nyugatra látjuk Dilsat, a modern technika minden eszközeivel működő szénosztályozó teleppel hova a sodronypálya kocsijai is befutnak.

A petrozsényi szénmedencze a két Zsil völgyére terjed s összes hosszát 46 klm. becsülhetjük. Északkeleti szárnya a Magyar-Zsil és Kis-Zsil (Zsijecz) mellett a kristályos palára telepszik; nyugati nagyobb fele Iszkrontól a Román-Zsil mentén fel Cimpluj Nyárig terjed. A suratási próbák Livazen y (Deák-gyarmat) alatt 730 m. mélységre ismétlődtek a széntelepek és pedig 432–730 méterig tizennégy mivelhető réteget ütött át az 1872–79-ig eszközölt furatás. A köszéntelepek a medencze szélén felvannak tolulva, úgy, hogy a szabad égig érnek a kibúvások. Közepén a vizek medrei belevájódtak. A sedél egy tulnivomólag quarczhömpölyöket tartalmazó homokos conglomeratum képezi, mélylyel zöldes, veres, olykor tarka homokszemcséket, csillám pikkelyeket tartalmazó agyag váltakozik.

Legnagyobb méryű a bányászat a petrozsényi bányákban
Petrosény, Petrilla, Livazeny községek határán hat
bányatelepen. Igy Petrillán a Deák bánya a külön vízemelő és
 külön szénszállító gépekkel berendezve s két egymástól 700 mérföld
 törmelék bebojsájtó aknával. Ugyanezen községen, de 5 klm.
 keletébbre a Lónyay-bánya a egy feliszálló járnával, az Emili-
 bánya az előbbiből 7 klm. odább szintén egy felvonó járnával.
 Petrozsény átellenében attól nyugatra Dilsavval 90 m. le-
 mélyített vízemelő géppel berendezett akna kelet és nyugatra
 600–600 m. két termékbebojsájtó aknával. Ezen régibb bányához
 1892-től fogva megnyitották a Dilsától 4 klm. légvonalban
 nyugatra eső Aninosa völgyi bányát Livazeny határán:
 honnan sodronypálya eszközli a szállítást a petrozsényi nyugati
 (dilsai) rakodóig, hol kocsikba rakva lovakkal vontatják a hatal-
 mas osztályozó alá.

A petrozsényi széntelepeket már a XVIII. században ismerték,
 de mivelés alá a Hoffmann testvérek és Maderspach Károly vették
 1840 körül mikor még lehetséggel járt a szállítás és
 fogyasztó piacz megszerzése. 1869-ben az első erdélyi vasút meg-
 nyilásával a kincstár és a brassói bányatársulat fogtak a bányák
 miveléséhez. 1879-ben utóbbi társulat a kincstári bányákat is
 haszonbérbe vette s egyedül működtött 1894-ig. Ekkor 1906-ig ter-
 jedő hatállyal a Salgotrjáni-Zsilyvölgyi részvénytársulat
 részvénnyeit s folytatja a kincstári haszonbért is. Kibővített berendezésével 4–5
 millió métermázsára emelte a termelést, úgy, hogy 1899-ben a
 MÁV. Piskitől Petrozsényig a szénvonatok akadálytalan közlekedé-
 sét új állomások építésével vala kénytelen biztosítni. A termelés
 rohamos emelkedését e párral adattal illusztrálhatjuk: 1868-ban ter-
 melt 8529 q munkás 65. 1870-ben 34.313 q munkás 300, 1880-ban
 1.365.765 q munkás 814, 1890-ben 2.335.190 q munkás 1315, 1895-ben
 2.998.160 q munkás 1795 és legutóbb 1899-ben 4.052.120 q munkás
 2200. Az új társulat ipari tevékenysége jótékonyan hat vissza az
 égész vidékre, de legkivált Petrozsényre melynek értelmisége,
 virágzó zárdái és állami iskolái mellétt már algymnasiumot is
 létesített. minden közmüvelődés és hazafias vállalkozás készséges
 támogatásra talál a társulat kiváló tisztikaránál s főleg Andreies
 János igazgatónál, a kinek fáradhatatlan tevékenységét és lelkes
 húzgalmát Petrozsény összes intézményeinek fellendülésében érez-
 hetjük. A főszolgabírói hivatal mellett községi előjáróság, csend-
 őrségi szárnyparancsnokság, pénzügyőrség s a megve legnepesebb
 állami iskolái vannak itt. A róm. kath. egyház külön zárdaiskolát
 létesített. Virágzó ág. ev., ev. ref., gör. kath., gör. kel. és izraelita
 egyházközések, élénk kereskedelem. Legutóbb gymina siuimot
 is állítottak, melynek jövője van itt a messzi határszélen.

Az útazóra Petrozsény szénfüstje ködös, esős napokon kelle-
 metlen. A fekete gyémánt beseketít és kormoz minden s a háztar-
 tás tisztságát nehezíti. Annál elvezhetőbb Petrozsény közvetlen
 környéke. A havasi kirándulások kiinduló állomása nemesak a
 Parin-g-csopora, de a szászsebesi, szebeni havasok felé is.

Petrozsényből a Szurduk-szorosba. A legszokottabbi és legajánlatosabb kirándulás. Ha vasúttal utazunk. *Livazeny* állomásnál szállunk le s a határig 5 klm. kellemes sétát teszünk. Petrozsényból kocsival azért kényelmesebb, mert időhöz nem köt s bevisz a második őrházig, hol megszállhatunk. mindenéppen a két Zsil egyesülésénél (*Iskrony*) vezet át a híd s 553 mrel hatolunk a graphitos chloritos patak szűk szorulatába. Az oldalokon fenyők diszelegnek s ezek közt *Gerbert Guidó* petrozsenyi bányatulajdonos gyönyörű villája jelzi e regényes vidék jövendő képét, mikor majd mások is követik ezt a példát. A rövid $1\frac{1}{4}$ klm 45 m. esik a Zsil, melynek haragos árja tombolva zúdul a sziklagörgetegek közt tova s a szükületekben megtorlódva sellőket képez. A második őrháznál a balpartra vezető híd épen ilyen zuhatag fölé épült. Itt állott az építés idején elhiresült sodronyhíd.

A *Palatistye* beömlésénél végződik hazánk határa s a híd tulsó végén már román daraboncz állja útunkat. A román tiszviselők szivességéből besétálhatunk még jó messzire s megbámulhatjuk azt a remek hidat, melynek pájját alig találjuk ide haza. Még az őr háza is tetszetős villa-épület s a román kormány szinte tüntető luxussal építeté meg hídjait is. A posta-kocsival naponta utazhatunk *Tirgu-Zsilig* és vissza.

Kirándulás a Rosia sziklaszorosba. A Rosia barlangja. Petrozsényból a Petrillára vezető útra kocsizva s onnan már csak gyalog vagy egyszerű alkalmatos-sággal folytathatjuk útunkat a Rosia-patak mellett a Piatra-Rosia lábánál megnyíló szorosba. A petrozsenyiek alig látogatják ezt a szép pontot; pedig a jobb felőli sziklasfalban, a kinek feje nem szédül, jó magasan tátongó harlang is megérdemli figyelmünket. Terjedelme s cseppkővesedései egyaránt jelentékenyek.

Petrozsénytől a Taja völgybe. Petrilláig kocsizva, onnan É. fogad a Tajának minden járt elszűkülő s több barlangot is mutató szűk völgye. Ánsel erdőhözéig (1200 m.) szekrényen is eljuthattunk s onnan a *Suriánra* a szászsebesi havasok tömkelegébe a már ismertetett kirándulásokat lóháton folytathatjuk. Az erdőszházra szóló engedélyt Szász-Sebesen a gothuli pagonygondnokság vagy az erdőhivatal adhatja meg. Utjelzések egész Szebenig, hova 3 nap alatt ellehethet jútni.

A Paring-hegység. A *Paring-csoport* a legszebben tagozott hazai hegységek egyike, melynek különböző pontjaira Petrozsényből juthatunk el legkönnyebben. A községi előjáróság, főszolgabiróság, m. kir. föerdészi-hivatal, sőt a vendéglősök is képesek a szükséges kalauzokat, lovakat előleges értesítésre előállítani. A szebeni Kárpát-egylet (Karpathen-Verein) tagjai is igen készségesek s nekik köszönhetjük az útjelzéseket, menházépítéseket is.

A Petrozsény (illetőleg a Iivazényi kincstári telep déli házaitól (templomtér) is kiindulhatunk a Gura Plaiuluira (1171 m.) mely egyenesen a Paring 2076 m. csucsára vezet. Ugyanoda Peti illától a Kis-Zsil (Zsijecz) menti Zsijecz Voislova házesoportjától a Slimán (1437 m.) át a Paringig 2076, melynek lábánál a S. K. V. által épített menház. Mindkét útirány ajánlatos. Élelem, meleg ruha a fő kellék. Ló és vezető napjára külön-külön 3 korona és ellátás. A S. K. V. menházában meglehet hálni. Kulesa Petrozsényben a S. K. V. titkáról kapható személyenkint 1 korona díjért. Fen a stinákban tejet kapni. Az erdőöv a Slimáig 1400 m. bükk, onnan 1700 m fényő s azontúl 2000 m törpefenyő. A havasi rétek specialitása a Silene Lerchenseldiana. Ez útirányt piros (minium) festékkel jelölte a S. K. V. A Paringról a Vurvu Bădean (2087 m) folyvási növekvő tájképeket élvezve érjük a 2407 m Curziat, melylyel a zordabb sziklavilágba lépünk. Északra circusvölgyek mélyednek le s ezek meredekje felett kerülünk a Mundrához, mely hegységnél legmagasabb csucsája (2530 m.) s az ország határat képezi. Ésrakra a Rosille tátongó mélységében a Kis-Zsil (Zsijecz) tengerszeme 2002 m. magasságban tündéri látványt nyújt. A Mundrától

a 2347 Pielesia, majd a Satca (2355) a 2307 Petra Iaiata România felé délre tárul fel Kis-Olahország. Most északra kanyarodunk s (jobbra (K) a Lotru, (balra) a Zsijecz keskeny gerinczén haladunk a Costa lui Russu ig (2248 m), hol a külső stína a Costa lui Russu felett a Vurvu Ciobanuhoz (1947 m.) a V. Coricin (1859) a Gropa Sacan (1593) át az ország határára nyugatra beszögellik a Vurvu Capraig (1929 m). Innen a Petrillára a Muncelu Jictiuluion térhetünk vissza. A V. Capraról ÉK, a D. Buha, Cotu Ursuluijon át a Pojana Mujerii (1756 m.) szép fennsíkján a Salavileig (1733). Onnan a határ keletnek fordul a Sebes vízig a Salanile havasson át s az Izvoru Baluluinál fordul ismét délre a Lotru mellé. Ez a beszögellés a hunyadmegyei nyereg, párja a lengyel nyeregnak s nehogy a határörökkel bajba keveredjünk ajanlatos a főszolgabirói hivataltól határatlélési igazolványt kérni.

A Salanile havasról átmehetünk Szében megye területére (vörössel jelzett útirány Piatra alba vámbelépő állomásnál vagy Oasa erdőházhöz. Ezt a merész hegyi útat Berger András és Mangesius Herman tisztek megtették már Szebenből nagy hő idején skivel is. A Sulavile havassal visszatérhetünk a Riu Voivoduluj mellett a Magyar Zsilhez, mely a hunyadmegyei nyereg ÉNy sarkából keletkező vizekből összeolvadva Petrilla község Csimpa nevű csoportjánál veszi fel a Zsil vagy Zsij nevet.

A Paring hazánk legszebb hegysége a zerge vadászok Eldorádója s a szászsebesi havasok felét szarvasgámi is lakja. Jó vezető, jó ruha és erős szervezet kell ide.

Petrilláról a Csimpa havasra. Petrilláról a Magyar Zsil és Girbovina között a Csimpa havasra rövidebb, de szintén jutalmazó kirándulás kinálkozik. A havas lábáig lóvasút vezet, ott Rüppel János igazgatónál, a Polacsek és Schreiber czég fűrésztelepén találjuk meg a szükséges utbaigazításokat. Oda sodronypályán szál-litják át a romániai területek fenyőjét s ez a berendezés magában igen tanúlságos. A Dealu Csimpa 1331 m. magaslátáról DK. a Muntelu Csipa (1565) és D. Csimpán (1663) juthatunk a Gura Plainlui (1721) és Vurvu Caprára, honnan akár D.-re, akár É.-ra folytat-hatjuk útunkat az időhöz és felszerelésünkhez képest.

Petrozsénytől Zsil Farkaspatakig (Lupény). A Vul-kánhágó és vámállomás Petrozsényből 19 km. Zsil-Farkaspatakig (Lupeny) néhány év óta külön vasút építetett.

Livazeny első állomás a szurduki szorosba készülő útazókat érdekli. A Szurduk szoros bejáróját keleti háború idején (1878) a Vurvu Magore (balp.) és Csudetuluj előfokára épített redoutok környékével kupékból jól kivehetjük. Alsó Borbátviz (Borbateny) Iszkrány nevű alvégével fordul vonatunk a Római Zsil mellé. Mindjárt Borbatény állomástól látjuk Maderspach Victor nagy fűrésztelepét. *Vulkánnál* Gerbert Guído és Rotter József „Felső zsilvölgyi kőszénbányatársulat“-a című 1896 alakult legujabb szénbányatársulatának állomása mellett faszénégetést is űznek Vulkán képezte századokon át a vasút megnyitásáig (1869.) a Zsil völgy centrumát. Itt volt a vesztegintézet, vámi-állomás s a csak lovakkal járható Vulkánhágót (1624.) a rómaiak előtt is sűrűn használták a hadakozó felek. A török sokszor lepte itt meg hazánkat s 1778-ban Laudon tábornok a Római Zsil balparti magaslatokat máig látható sáncokkal erősítette meg. Mátyás király Kendeffy Miklós érdemeit örökitette meg egyik oklevélben, aki a Vulkán havasok védelmében esett el a törökök segyvere alatt. Hunyadmegye a „Hunyadmegyei történelmi társulat“ az ezredévi emlékek közt 1896. szept. 4-én szép emlékoszlopot állított Vulkán főterén e csata emlékére. Felirata így hangzik:

**VULKÁN HÁGÓ
ŐSIDÖKTÖL MAGYARORSZÁG
HADÁSZATI ÉS KÖZLEKEDÉSI
VONALA MELVET
HUNYADI JÁNOS
VITÉZE
MALOMVIZI KENDEFFY MIKLÓS
ÉLETE FELÁLDÍZÁSAVAL
VÉDELMEZETT 1455 KÖRÜL
E DICSSÖ PEGGYERTÉNY ÉS**

HATÁRVÉDELEM ÖRÖK EMLÉKEÜL
 ÁLLITATTÁ EZ OSZLOPOT
 HUNYADVÁRMEGYE KÖZÖNSÉGE
 A MONFOGLALÁS EZREDIK ÉVÉBEN.

Zsii Farkaspatlak (Lupény) szénbányatelep. Zsil Farkaspatlaknál városszerű ipartelep fogad. Az Urikány zsírvölgyi magyar köszénbánya részvénnytársaság 1890-ben alakult meg s 90 évre ki-bérelte a Mora Sándor és Hoffmann Rafael és Társai által „Transszylvánia” címén alakult társaság bányáit. 1892-ben csak 30 munkással kezdték feltárni a lupényi szénmedencére déli és északi szárnyát s 1895 kén már 833 munkással folytatták a feltárást s a millenniumi kiállítás külön pavillonjában tették szép és jó minőségű szenüket ismertté. Az északj bányától 2.00 m hosszú három felrakó állomással berendezett sodronypályán hordják a szenet a berakó állomásig hol egy Kartil-féle gőzerővel működő elkülönítő osztályozza. A déli bányában egy Klewre-féle gőzerővel hajtott elkülönítő működik. A déli bányától 800 az északitól 230 m. vasúti vágány közvetít a szállítást a vasúti állomásig.

A Román Zsil völgyén fel Kimpu luj Nyágig. Mint-hogy a vasút amugy is csak az alsó rövidebb szakaszt érinti, előnyösebb kocsin járni be a Román Zsil szép völgyét. Iszkránynál a már említett Maderszpach fürésztelepet elhagyva majdnem egymáshá nőve sorakoznak a hegyi szállásaikkal különben szélszort s a rétek zöldjében tetszetős képet nyújtó havasi községek. A magas kerítéssel egészen elzárt lakóházak, udvarok a Balkán vidék hegyi lakásaira emlékeztetnek. mindenki érezni látszik, hogy „az én házam, az én váram” s mig a csendőrségi intézmény nem terjedt el, teljesen magára hagyatva éldegéltek a jámibor pásztor telepesek a Zsilban, küzdve a rablók és vadállatok őrökös ostromával. A juhászat mellett a rövid szoros az istállózás hiánya miatt csenevész marhatenyésztés a szívós kitartó lovakkal képezi a lakosság legfőbb vagyonát.

A modern bányászélet nem igen tudja ettől elhódítani s hatalmas komondorával, télen nyáron elmarad-

hatállan gyapjas bundájával, több kilónyi kuesmájával legelteti barmait ez a nép. Idegen láttára erős somfobotjára támaszkodva bámul s beszédtbe igen nehezen elegyedik. Nem csoda ha idegenkedik a jövencvényektől, mert itt is, mint az Uj világban az első telepesek mindenféle szerencsevadászokból kerültek ki többnyire, a kik a jámbor nép tudatlanságával erősen visszaéltek. Ezért még a vagyonosodást biztosítató faj marhákat sem kedveli most a zsili nép. Tengeriből saját hegyi fajtáját tenyészti. Saját almafájuk, szilvájuk mellett káposzta burgonya a fözelék; télen itt gabonájuk nincs.

A felső *Inn* völgyére emlékeztető *Zsil* mentén egymásba fűződő községek Alsó-Borbatény, Zs.-Vajdej, és Vulkán, Zs. Petrozsény, Lupeny, Farkaspaták. Felső-Borbaténytől már távolabb kapjuk, Alsó- Felső-Urikányt, Hobszenyt és legfelül Kimpú Iuj Nyágot. Idáig kocsin egy nap alatt Petrozsényből el juthatunk. Innen lóháton ellátogathatunk a Zsil kiszáradt sziklaszorosába, vagyis a Skokba. A Nagy-Skok már a romániai határra eső vadregényes sziklaszorost képez. Nyugati szélén 1296 m. a pénzügyőri laktanya alkalmas állomás hegyi kirándulásokra. Innen a Kis-Skokon a Dreksán havasra s onnan a *Bucura*, Zenoga tavakhoz mehetünk át. Buta mare, *Skorota*, *Papusa* havasok egy nap alatt megjárhatók.

Kimpú Iuj Nyágról a *Custurákon* át a havasi szép Malomvízre látogat s történelmileg is tudjuk, hogy Kendeffyelek Malomvíz uradalma átterjedt a Zsiliben.

A Zsil völgy multjából, betelepítési történetéből:

A régiek egyszerűen Zsil Syl-neá emlegették a két Zsil völgyet s 1876-ig a zsili járás szerepelt. Legrégebb említését Mátyás 1462. deczember 18. adománylevelében láljuk a hol Kendeffsy Miklósnak atya Hunyadi János oldalán a török ellen szerzett érdemeit magasztalva s a Walkan havasba (in Alpibus Walkan) szenvedett hősi halált selemlíttve Váralyt 1493. január 18-án II. Ulászló király által malomvizi Kendeffsy Mihálynak adományozza a két Syl folyó mentén Péter, Máté, Rathond, Mwrylowar és Nagymezeo nevű szántó, kaszálo és legelőhelyeket a hátszegi vár kerületeből. Péter barátus és szgyörgyi gróf országbíró az erdélyi

vajdának Bájesel László vajdai és Mihály káptalani kiküldölt jelentik, hogy 1501. ápril 16-án megjelenvén a Sylben a hátszegvidéki nemesség képviselői ellenmondta a beiktatásnak; de Kendessy Mihály kiegyezett velük s a határokat kitüzték. Kendessy szorgalmasan hozzájárult a lakatlan terület benépesítéséhez s 1504. nov. 19-én II. Ulászló királytól engedélyt nyert az alpokon túli részekből 12 sátorralja czigány betelepítésére. Ezek képezék tehát Pterella ma Petrilla. Malee Livarenny mellett Nagymező (Cimpu Iuj Nyág) őslakóit s az erős barna typus már is feltűnő a Zsilben.

A kezdetben pásztorként átszármazott lakosság az ősi községről vagy a birtokos otthonáról nevezé el házesoportjait. Minthogy pedig a telepesek között magyar alig akadt még a magyar anyaközsségek származékait is saját nyelvükön neveztek el. S ez annyival is könnyebb vala, mivel a hátszegvidéki községek a havasokon át a Zsilben egészben a határszéllg terjedtek. Igy Petros származéka Petrozsény, Livadiáé Livazenye, Borhárvizé Alsó- és Felső-Borbateny, Krivadiáról Zsil-Krivadia. Farkaspatakáról Lupény, Korojesdről Zsil-Korojesd, Maczesdről Zsil-Maczesd, Parosról Zsil-Paroseny, Vajdejről Zsil-Vajdej. Vulkán illetőleg Volkány ősi név Cimpu Iuj Nyag a régi Nagymező, Petrilla is ősi név.

* * *

És most nyájas olvasóm ha még többet is óhajtasz tudni Hunyadmegye múltjából, földjének sajátságaiból, jer szegődj az E. K. E. tagjai közé, melynek hunyadmegyei osztálya és a Hunyadmegyei történelmi régészeti társulat az állandó Kalauz tisztét teljesíti a Hunyadmegye iránt érdeklődőkre nézve! Vajha minél többen fenn tartanák így velünk az összeköttetést! Isten velünk! Szerencsés útat a Hunyadmegye clasicus földjére érkezőknek!